

ΕΚΚΛΗΣΙΑ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΤΟΣ ΠΘ' - Τεύχος 11 - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2012
ΑΘΗΝΑΙ

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑ τοῦ Μακ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ: Κλάδος Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καί Μορφωτικῆς
Ἑπιχειρήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

ΕΚΔΟΤΗΣ: Ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Κηφισίας Ἀμαρουσίου καί Ὁρωποῦ κ. Κύριλλος

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΞΙΑ - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ὙΛΗΣ: Κωνσταντῖνος Χολέβας

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΔΟΚΙΜΙΩΝ: Κωνσταντῖνος Χολέβας, Λίτσα Ἰ. Χατζηφώτη, Βασίλειος Τζέρπος, Δρ Θ.

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ: Χρ. Κωβαῖος, Ἰασίου 1 – 115 21 Ἀθήνα. Τηλ.: 210-8160127 – Fax 210-8160128.

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ: Ἰωάννου Γενναδίου 14, 115 21, ΑΘΗΝΑ. Τηλ: 210 72.72.253, Fax: 210 72.72.251
<http://www.ecclesia.gr> e-mail: periodika@ecclesia.gr

Γιά τήν ἀποστολή ἀνακοινώσεων καί εἰδήσεων ἀπευθύνεσθε:

- γιά τό περιοδικό ΕΚΚΛΗΣΙΑ: periodika@ecclesia.gr
- γιά τό περιοδικό ΕΦΗΜΕΡΙΟΣ: efimerios@ecclesia.gr
- γιά τό περιοδικό ΘΕΟΛΟΓΙΑ: theologia@ecclesia.gr

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟΝ	708
ΕΓΚΥΚΛΙΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ	
<i>Τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος,</i> Περί τοῦ διακόσμου καί τῆς χρήσεως ἐγχρώμων φωτοτυπιῶν (μεταξοτυπιῶν) διὰ τὴν ἀγιογράφειν τῶν Ἱερῶν Ναῶν	709
ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ	
Λόγος Ἐνθρονιστήριος τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Νικοπόλεως καί Πρεβέζης κ. Χρυσσοστόμου	710
Λόγος Ἐνθρονιστήριος τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Ἱερισσοῦ, Ἁγίου Ὁρους καί Ἀρδαμερίου κ. Θεοκλήτου	716
ΣΥΝΟΔΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ	
Πορίσματα τῆς ΚΔ΄ Πανορθοδόξου Συνδιασκέψεως Ἐντεταμένον Ὁρθοδόξον Ἐκκλησιῶν καί Ἱερῶν Μητροπόλεων γιά θέματα Αἰρέσεων καί Παραθηρησκειᾶς.....	724
<i>Τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ κ. Δανιήλ,</i> Ἄνάγκες καί προβλήματα στήν θεία Λατρεία κατά τούς παρόντες καιρούς (Β΄ Μέρος)	727
<i>Τοῦ Πρωτοπρ. Κωνσταντίνου Καραϊσαοῖδη,</i> Ἄσματοικό καί Μοναχικό τυπικό καί ἡ σπουδαιτική μεταρρύθμιση.....	741
<i>Τοῦ π. Στεφάνου Ἀλεξοπούλου,</i> Ἡ Λειτουργική Ζωή τῆς Ἐκκλησίας κατά τούς Β΄ καί Γ΄ αἰῶνες	754
ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΕΙΣ	
<i>Τοῦ Παναγιώτου Ἱ. Μπούμη,</i> Τό Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς (καί τοῦ Υἱοῦ) (Προτάσεις - Διαδικασία γιά μιά συμφωνία Ἀνατολῆς - Δύσεως) (Μέρος Ε΄)	773
ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΙ - ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ	781
ΠΡΟΚΗΡΥΞΕΙΣ - ΚΛΗΤΗΡΙΑ ΕΠΙΚΡΙΜΑΤΑ	787
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ	788
ΔΙΟΡΘΟΔΟΞΑ ΚΑΙ ΔΙΑΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ	796
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΜΟΥ ΠΘ΄ (2012)	798

Ἡ Λειτουργικὴ Ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς Β' καὶ Γ' αἰῶνες*

Τοῦ π. Στεφάνου Ἀλεξοπούλου
Ἐφημερίου Ἱ.Ν. Ἁγίου Γεωργίου Χαλανδρίου
Ἐπικούρου Καθηγητοῦ Λειτουργικῆς (ὑπό διορισμόν)
Ἀνωτάτης Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

(Εἰσήγηση στό IB' Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς
Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως, Βόλος, 27-29 Σεπτ. 2012)

ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΣΥΝΟΔΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ

1. Εἰσαγωγή

Ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος αἰῶνας μετὰ Χριστόν ἀποτελοῦν μία περίοδο τῆς λειτουργικῆς ἱστορίας πού προσελκύει τό ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν καὶ δικαίως, διότι ἡ περίοδος αὐτή εἶναι ὁ σύνδεσμος μεταξὺ τῆς ἀποστολικῆς καὶ τῆς λεγομένης «Κωνσταντινείας» καὶ «μετα-Κωνσταντινείας» ἐποχῆς. Δυστυχῶς ὅμως, δέν γνωρίζουμε πολλά γιά τή λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας τήν περίοδο αὐτή. Οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε εἶναι χρονολογικά καὶ γεωγραφικά διάσπαρτες καὶ ἀποσπασματικές, καὶ ἡ ἐρμηνεία τους πολλές φορές δύσκολη.

Ἡ κατάσταση θυμίζει λίγο τήν παιδική ἄσκηση μέ τίς ἀριθμημένες τελείες ὅπου τό παιδί καλεῖται νά ἀνακαλύψει τό «κρυμμένο» σχῆμα ἐνώνοντας τίς τελείες κατ' ἀριθμητικὴ σειρά. Ἐν προκειμένῳ, ἂν θεωρήσουμε ὅτι οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε γιά τήν ὑπό ἐξέταση περίοδο εἶναι τελείες, μᾶς λείπουν πολλές τελείες καὶ παράλληλα οἱ τελείες πού ἔχουμε δέν ἔχουν ἀρίθμηση. Τίθεται λοιπόν

τό ἐρώτημα: Μέ ποιά σειρά συνδέουμε τίς τελείες; Ποιές τελείες ὑποθέτουμε ὅτι ὑπάρχουν; Μέ ἄλλα λόγια, πῶς ἐρμηνεύουμε καὶ συνδέουμε τά στοιχεῖα καὶ τίς πληροφορίες πού ἔχουμε ἀπό τίς πηγές; Ἐρμηνεύουμε τίς πηγές ἀναζητώντας αὐτό πού νομίζουμε ἢ θέλουμε νά βροῦμε, ἢ ἀφήνουμε τίς πηγές νά μᾶς μιλήσουν;

Ἔτσι, λοιπόν, πρὶν ἐξετάσουμε τίς πηγές γιά τή λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας τόν 2ο καὶ 3ο αἰῶνα, θά παρουσιάσουμε μερικούς μεθοδολογικούς «κανόνες» οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν χρήσιμα ἐργαλεῖα στό ἔργο μας.

2. Μεθοδολογία

Μέσα ἀπό τή συστηματικὴ μελέτη τῶν πηγῶν καὶ τοῦ ἱστορικοῦ τους πλαισίου ἀνακύπτουν μερικά μοτίβα τά ὁποῖα οἱ ἐρευνητές ἔχουν ὀνομάσει λειτουργικούς «κανόνες». Εἶναι σημαντικό νά τονίσουμε ὅτι οἱ κανόνες αὐτοὶ δέν ἔχουν ἀπόλυτο χαρακτήρα. Εἶναι ἀπλῶς ἐργαλεῖα πού μᾶς βοηθοῦν στήν ἐρμηνεία τῶν πηγῶν.

Εἶναι γνωστοὶ οἱ κανόνες τοῦ Anton Baumstark, θεμελιωτοῦ τῆς μεθοδολογίας τῆς συγκριτικῆς λειτουργικῆς (comparative liturgy)¹. Σύμφωνα λοιπόν μέ τόν Baumstark, (1) νεότερες προσθήκες στή λειτουργικὴ παράδοση ἀρχικά ἐπιζοῦν παράλληλα μέ παλαιότερες πρακτικές, ἀλλὰ σταδιακά

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ:

ΕΠΕ Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (Θεσσαλονίκη)
ΘΗΕ Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία (Ἀθήνα 1962-1968)
PG Patrologia Graeca (Παρίσι)
SC Sources chretiennes (Παρίσι)

άπωθοῦν τίς παλαιότερες αὐτές πρακτικές στό περιθώριο ἢ καί τίς ἐξαφανίζονται. Παράλληλα ὁμως, (2) παλαιότερες λειτουργικές πρακτικές τείνουν νά ἐπιζοῦν σέ σημαντικές ἐορτές καί περιόδους τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους². Ἐπιπλέον, μαζί μέ τούς μαθητές τοῦ Fritz Hamm καί Hieronymus Engberding διετύπωσε καί τούς παρακάτω «λειτουργικούς κανόνες»: (3) Ὅσο ἀρχαιότερο τό κείμενο, τόσο λιγότερο εἶναι ἐπιρρασμένο ἀπό τίς Γραφές, (4) ὅσο νεώτερο τό κείμενο τόσο περισσότερο «συμμετρικό» εἶναι, (5) ὅσο μεταγενέστερο τό κείμενο, τόσο περισσότερες δογματικές διατυπώσεις περιέχει, καί (6) πράξεις καθαρά πρακτικοῦ χαρακτήρα ἐνδύονται ἀργότερα μέ συμβολισμούς πού σχετίζονται εἴτε μέ τή θέση τους στή λειτουργική ζωή εἴτε μέ τά λειτουργικά κείμενα πού συνοδεύουν³.

Εἰδικότερα γιά τήν ὑπό μελέτη περίοδο ὁ ἄγγλος ἐρευνητής καί λειτουργιολόγος Paul Bradshaw ἔχει διατυπώσει τούς παρακάτω μεθόδολογικούς κανόνες: (1) Ὅ,τι εἶναι κοινό στίς πηγές, δέν σημαίνει ὅτι εἶναι ἀρχαιότερο, καί ὅ,τι εἶναι λιγότερο κοινό δέν εἶναι ἀπαραίτητα νεότερο. (2) Ἡ ἀποκαλούμενη «Κωνσταντινεία» ἐπανάσταση ὄχι μόνο δημιούργησε νέες τάσεις στή λατρεία, ἀλλά καί ἐνίσχυσε προϋπάρχουσες. (3) Δηλώσεις μέ χαρακτήρα καί ὕφος αὐθεντίας καί ἐπιτακτικότητας δέν ἀντικατοπτρίζουν πάντοτε τήν πραγματικότητα. (4) Ἐκκλησιαστικές διατάξεις περισσότερο ἀντικατοπτρίζουν αὐτό πού προσπαθοῦν νά ἀπαγορεύσουν παρά αὐτό πού προσπαθοῦν νά προωθήσουν. (5) Ὅταν γιά μία λειτουργική πράξη δίνονται περισσότερες ἀπό μία ἐξηγήσεις, τότε ἡ ἀρχική ἐξήγηση ἔχει κατά πᾶσα πιθανότητα ξεχασθεῖ. (6) Οἱ ἀρχαῖες ἐκκλησιαστικές διατάξεις δέν εἶναι αὐτό πού φαίνονται νά εἶναι. (7) Ἀλλαγές/προσθήκες/διορθώσεις εἶναι περισσότερο πιθανό νά γίνουν στά λειτουργικά χειρόγραφα παρά στά φιλολογικά χειρόγραφα. (8) Λειτουργικά χειρόγραφα μποροῦν νά συνεχίσουν νά ἀντιγράφονται ἀκόμα κι ἂν τό περιεχόμενό τους ἔχει πέσει σέ ἀχρηστία. (9) Συνήθως ἀναφέρονται στίς πηγές μόνο οἱ ἀσυνήθιστες, νέες, ἢ ἰδιόμορφες λειτουργικές πράξεις, ἐνῶ οἱ παραδομένες δέν ἀναφέρονται καθόλου. Ἐπίσης, ὅταν κάτι ἀναφέρεται γιά πρώτη φορά, δέν σημαίνει

ἀπαραίτητα ὅτι εἶναι καί ἡ πρώτη του ἐμφάνιση. (10) Κείμενα πρέπει ἀπαραιτήτως νά μελετῶνται ἐντός τοῦ ἱστορικοῦ τους πλαισίου⁴.

3. Πηγές

3.1. Πρώιμες «Ἀποστολικές»

Ἐκκλησιαστικές Διατάξεις⁵

Τά κείμενα πού ἀνήκουν σέ αὐτή τήν κατηγορία πηγῶν ἐλκύουν τό ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, διότι ἀποτελοῦν χρήσιμες καί πολλές φορές μοναδικές πηγές σχετικά μέ τή λειτουργική ζωή, σκέψη καί ὀργάνωση τῆς πρώιμης Ἐκκλησίας. Οἱ «Ἀποστολικές» Ἐκκλησιαστικές Διατάξεις χρονολογοῦνται ἀπό τόν β' ἕως καί τόν ε' /στ' αἰῶνα καί ἐπικαλοῦνται ἀποστολική προέλευση, χωρίς ὁμως αὐτό νά ἰσχύει. Τά κείμενα αὐτά ἀρχικά γράφθηκαν στήν ἑλληνική γλώσσα ἀλλά σέ πολλές περιπτώσεις ἔχουν διασωθεῖ μόνο σέ μετάφραση⁶.

Οἱ «Ἀποστολικές» Ἐκκλησιαστικές Διατάξεις πρέπει νά χρησιμοποιοῦνται μέ προσοχή, διότι ἡ χρονολόγησή τους εἶναι δύσκολη (εἶναι «ζωντανά» κείμενα, μέ ἀλλεπάλληλες διορθώσεις καί προσθήκες) καί ἡ γεωγραφική τους προέλευση εὐκόλα ἀμφισβητεῖται. Ἐπίσης, εἶναι κείμενα πολλές φορές συμπληρωματικοῦ χαρακτήρα καί δέν εἴμαστε σίγουροι ὅτι ὅλες οἱ πληροφορίες πού μᾶς δίνουν ἀντικατοπτρίζουν πραγματική λειτουργική πρακτική, οὔτε γνωρίζουμε τήν πραγματική διάδοση τῶν ἀναφερομένων σέ αὐτά λειτουργικῶν πρακτικῶν καί συνηθειῶν. Χαρακτηριστικά προειδοποιεῖ ὁ Παναγιώτης Χρήστου:

«Σήμερον ἔχομεν τήν βολικήν συνήθειαν νά ἀπλουστεύωμεν ὑπερβολικῶς τά πράγματα ὡς πρός τήν σημασίαν τῶν κειμένων τούτων. Εὐρέθη ἡ *Διδαχή Ἀποστόλων*, ἄρα γνωρίζομεν ποία ἦτο ἡ ὀργάνωσις καί ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας περί τό 100· εὐρέθη ἡ *Ἀποστολική Παράδοσις*, ἄρα γνωρίζομεν ποία ἦτο ἡ ὀργάνωσις καί ἡ λατρεία κατά τό 220. Τό ἀκριβές ὁμως ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι γνωρίζομεν ταῦτα μόνον καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τόν τόπον ὅπου συνετάχθησαν τά δύο ταῦτα ἔργα, ὅπως καί πᾶν ἄλλο ἀντίστοιχο. Διότι κατά τήν ἐποχὴν ἐκείνην πᾶσα μείζων ἐκκλησιαστική περιφέρεια εἶχε πιθανῶς ἰδικήν τῆς συλλογήν, ἢ ὅποια ἴσχυε διά τήν περιφέρειαν ταύτην μόνον»⁷.

Στή χρονική περίοδο πού ἐξετάζουμε ἀνήκουν οἱ ἐξῆς Ἐκκλησιαστικές Διατάξεις: (1) Ἡ Διδαχή τῶν Ἀποστόλων (β' αἰῶνος), (2) Ἡ Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων (π. 230), (3) Ἡ Ἀποστολική Ἐκκλησιαστική Διάταξη (γ' αἰῶνος), (4) Ἡ Ἀποστολική Παράδοση (γ' αἰῶνος;).

3.1.1 Ἡ Διδαχή τῶν Ἀποστόλων⁸

Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι *Διδαχή Κυρίου διὰ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων τοῖς ἔθνεσιν*. Γνωστό ἀπό παραπομπές ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, τό πλήρες ἑλληνικό κείμενο τῆς Διδαχῆς ἀνακαλύφθηκε ἀπό τόν Φιλόθεο Βρυνένιο⁹ καί δημοσιεύθηκε στήν Κωνσταντινούπολη τό 1883. Ἡ γεωγραφική περιοχή τῆς Συρίας ὡς τόπος προέλευσης τῆς Διδαχῆς γενικά δέν ἀμφισβητεῖται ἀπό τοὺς ἐρευνητές. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ χρονολόγηση τῆς διατάξης αὐτῆς παρουσιάζει ἀποκλίσεις ἀνάμεσα στοὺς ἐρευνητές. Παρ' ὅλο πού μερικοί ἐρευνητές τοποθετοῦν τήν συγγραφή τῆς Διδαχῆς πολύ νωρίς, ἀκόμα νωρίτερα κι ἀπό τά κανονικά Εὐαγγέλια¹⁰, ἡ πλειονότητα τῶν ἐρευνητῶν χρονολογεῖ τή Διδαχή μεταξύ του τέλους τοῦ α' αἰῶνος καί τήν ἀρχή τοῦ β' ¹¹.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀπό λειτουργικῆς ἀπόψεως ἔχουν τά κεφάλαια 7-10 καί 14 ὅπου περιλαμβάνει ὁδηγίες σχετικά μέ τό Βάπτισμα, τή Θεία Εὐχαριστία, τίς ἀγάπες (;) τή νηστεία καί τήν προσευχή. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καί τό πρῶτο μέρος τῆς *Διδαχῆς* (1-6: Οἱ δύο ὁδοί), τό ὁποῖο πιθανότατα ἐκφράζει τό περιεχόμενο τῆς κατηχητικῆς διδασκαλίας.

3.1.2 Ἡ Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων¹²

Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι *Καθολική Διδασκαλία τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων καί Ἀγίων Μαθητῶν τοῦ Σωτῆρος Ἡμῶν*. Τό πλήρες κείμενο σώζεται στά συριακά καί λατινικά. Τό ἑλληνικό πρωτότυπο, μέ ἐξαίρεση μερικά μικρά ἀποσπάσματα, δέν σώζεται. Συντάχθηκε κατά πᾶσα πιθανότητα στή βόρεια Συρία περίπου τό 230. Τό κείμενο εἶναι διάσπαρτο μέ λειτουργικές πληροφορίες, ἀλλά ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχουν τά κεφάλαια 12-21.

3.1.3 Ἡ Ἀποστολική Ἐκκλησιαστική Διαταξη¹³

Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι *Διαταγαί αἱ διὰ τοῦ Κλήμεντος καί Κανόνες Ἐκκλησιαστικοί τῶν Ἀγίων*

Ἀποστόλων. Σώζεται τό πρωτότυπο ἑλληνικό κείμενο¹⁴. Σχετικά μέ τή γεωγραφική προέλευση τοῦ κειμένου αὐτοῦ δίστανται οἱ ἀπόψεις μεταξύ Αἰγύπτου καί Συρίας. Στήν τελική του μορφή χρονολογεῖται στά τέλη τοῦ γ' αἰῶνος.

3.1.4 Ἡ Ἀποστολική Παραδοση¹⁵

Δέν διασώζεται ὁ τίτλος τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτῆς διατάξης. Τό κείμενο αὐτό, τοῦ ὁποῖου τό ἑλληνικό πρωτότυπο δέν ἔχει διασωθεῖ (ἐκτός μικρῶν ἀποσπασμάτων), παραδοσιακά χρονολογεῖται περίπου στό 215, ἀντικατοπτρίζει τήν ρωμαϊκή λειτουργική πρακτική του γ' αἰῶνος, καί συντάκτης του θεωρεῖται ὁ Ἰππόλυτος Ρώμης.

Ἐνας ἀπό τοὺς λόγους πού ἀποδόθηκε τό ἔργο αὐτό στόν Ἰππόλυτο Ρώμης ἦταν ἡ ἀνακάλυψη ἑνός ἀκέφαλου ἀγάλματος στή Ρώμη τό 1551, στή βάση τοῦ ὁποῖου βρίσκεται μία λίστα μέ ἔργα, μερικά ἀπό τά ὁποῖα κατά τόν Εὐσέβιο ἦταν ἔργα τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης, καί γιά τό λόγο αὐτό τό ἄγαλμα θεωρήθηκε ὅτι εἶναι ὁ Ἰππόλυτος Ρώμης, καί ἀποκατεστάθη μέ τήν πρόσθεση ἑνός κεφαλιοῦ ἀνδρός. Στήν ἴδια λίστα (ἀλλά ὄχι στόν Εὐσέβιο) ὑπάρχει καί τό ἔργο «Ἀποστολική Παράδοσις». Ἔτσι λοιπόν ὅταν τό κείμενό μας δημοσιεύθηκε γιά πρώτη φορά, καί εἰς ἀναζήτηση τίτλου, ἡ φράση «ἀποστολική παράδοση» στήν ἀρχή καί τό τέλος τοῦ κειμένου μας, σέ συνδυασμό μέ τήν ἀναγραφή «ἀποστολική παράδοση» στήν βάση τοῦ ἀποδομένου στόν Ἰππόλυτο ἄγαλμα, τό κείμενό μας ἀπέκτησε καί τίτλο καί συγγραφέα! Τελικά ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ, τό ἄγαλμα εἶναι γυναικεῖο¹⁶!

Ἄν λοιπόν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας τά παραπάνω καί τήν σύγχρονη ἔρευνα καί βιβλιογραφία, ἔχουμε μία μεγάλη ἀνατροπή! Τά ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τῶν Marcel Metzger, Paul Bradshaw, Maxwell Johnson καί Edward Phillips ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι τό κείμενο αὐτό εἶναι ἕνα συμπίλημα ὑλικοῦ πού χρονολογεῖται ἀπό τά μέσα τοῦ β' ὡς καί τόν δ' αἰῶνα, ὑλικοῦ πού προέρχεται ἀπό διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές καί πού σίγουρα δέν εἶναι ἔργο τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης¹⁷.

3.2 Γραπτές Μαρτυρίες

Λειτουργικές πληροφορίες μᾶς δίνονται καί σέ ἔργα ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἐπιστολές,

καί μαρτύρια πού συντάχθηκαν κατά τήν υπό εξέταση περίοδο, αλλά ἡ ἀξιολόγηση τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν πρέπει νά γίνεται μέ πολύ μεγάλη προσοχή. Οἱ πηγές μας εἶναι διάσπαρτες χρονολογικά καί γεωγραφικά, οἱ πληροφορίες πού μᾶς δίνονται εἶναι μερικές φορές ἀποσπασματικές, καί ἀρκετές φορές δέν ξέρομε ἀν αὐτό πού γράφει ὁ συγγραφέας ἀντικατοπτρίζει τήν πραγματική λειτουργική πράξη ἢ ἐκφράζει προσωπική γνώμη/προτίμηση. Παράλληλα, τό ἱστορικό πλαίσιο καί τό κοινό στό ὁποῖο ἀπευθύνεται κάθε ἔργο, πρέπει νά λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν. Ἐπιπλέον, σέ πολυγραφότατους καί ταξιθεμένους συγγραφείς, ὅπως λ.χ. ὁ Ὠριγένης, ἡ γεωγραφική ταυτοποίηση λειτουργικῶν πρακτικῶν πού ἀναφέρει μπορεῖ νά εἶναι δύσκολη καί γιά τό λόγο αὐτό ἀπαιτεῖται ἰδιαίτερη προσοχή.

Τέλος, πρέπει νά γίνει μνεία στήν πύο πρόμνη ἔξω-χριστιανική ἀναφορά στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, στήν ἐπιστολή 96 τοῦ ἀνθύπατου Πλίνιου τοῦ νεότερου (62-113), τήν ὁποία ἔστειλε ἀπό τή Βιθυνία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στό αὐτοκράτορα Τραϊανό. Σύμφωνα λοιπόν μέ τόν Πλίνιο, οἱ Χριστιανοί, πολυπληθεῖς καί στήν πόλη καί στήν ἐπαρχία, μαζεύονταν σέ συγκεκριμένες ἡμέρες πρῖν ἀπό τήν ἀνατολή τοῦ ἡλίου μέ σκοπό νά ψάλλουν στό Χριστό (ὡς Θεό), ἔδιναν ὑποσχέσεις ἠθικῆς ζωῆς καί σταθερότητας στήν πίστη τους, καί συνάγονταν ἐκ νέου γιά νά φᾶνε ὅλοι μαζί. Ἀναφέρεται ἐπίσης σέ δύο διακόνισσες τίς ὁποῖες βασάνισε γιά νά ἀντλήσει πληροφορίες, τίς ὁποῖες καί θεώρησε δεισιδαιμονίες. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ πληροφορίες αὐτές προέρχονται ἀπό τίς ἀνακρίσεις πού ἔκανε ὁ ἴδιος σέ Χριστιανούς¹⁸.

3.3 Πρόμνη Ἐκκλησιαστική Τέχνη

Ἡ ἐκκλησιαστική τέχνη πλαισιώνει τήν λειτουργική ζωή καί ἐκφραση τῆς Ἐκκλησίας, καί ὡς συνέπεια μπορεῖ νά μᾶς δώσει πολλές πληροφορίες σχετικά μέ τόν τρόπο λατρείας τῶν Χριστιανῶν μέσα στήν πορεία τῆς ἱστορίας. Γιά τήν ἐν λόγω τώρα περίοδο, δηλαδή τόν δεύτερο καί τόν τρίτο αἰῶνα, ἔχουμε πολύ περιορισμένα δείγματα ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, καί λόγω τῆς χρονικῆς μας ἀπόστασης ἀπό τήν περίοδο ἐκείνη, ἀλλά καί λόγω τῶν ἰδιαιτέρων συνθηκῶν αὐτῶν τῶν

αἰῶνων, δηλαδή τῶν διωγμῶν καί τοῦ εἰδωλολατρικοῦ περιβάλλοντος, πού δέν εὐνόησαν τήν ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς τέχνης, κάτι πού ἀντιθέτως βλέπουμε ἀπό τόν τέταρτο αἰῶνα καί μετά. Παρ' ὅλα αὐτά, ἔχουμε μερικά ἐλάχιστα δείγματα πρόμνης χριστιανικῆς τέχνης, ὅπως τήν ἐκκλησία στό Dura-Europos τῆς Συρίας, καί τίς τοιχογραφίες στίς κατακόμβες τῆς Ρώμης.

3.3.1 Dura Europos

Οἱ χριστιανικές κοινότητες φαίνεται ὅτι ἀρχικά δέν εἶχαν χώρους ἀποκλειστικά ἀφιερωμένους στή λατρεία· πιθανώτατα συγκεντρώνονταν σέ οἰκίες εὐπόρων μελῶν τῆς κάθε κοινότητος, ὅπου χρησιμοποιοῦσαν τό μεγαλύτερο δωμάτιο προσωρινά ὡς χῶρο λατρείας. Ἀπό τόν τρίτο αἰῶνα ὁμως, λόγω τῆς αὔξησης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χριστιανῶν, ἀλλά καί λόγω προσωρινῆς παύσης τῶν διωγμῶν, ἄρχισαν νά μετατρέπουν οἰκίες σέ ναούς. Δηλαδή προϋπάρχοντα κτίρια, μέ τίς κατάλληλες καί ἀπαραίτητες προσαρμογές, ἔγιναν ἀποκλειστικά τόποι χριστιανικῆς λατρείας. Παρ' ὅλο πού ἔχουμε μαρτυρίες γιά τήν ὑπαρξη τέτοιου εἶδους χριστιανικῶν ναῶν σέ Ἀνατολή καί Δύση¹⁹, ἡ ἀρχαιολογική σκαπάνη ἔχει ἀποκαλύψει μέ βεβαιότητα μόνο ἓνα παράδειγμα τέτοιου ναοῦ, στή Συριακή πόλη Dura-Europos, πού χρονολογεῖται στά μέσα τοῦ τρίτου αἰῶνος. Παρατηροῦμε ἓναν καλά ὀργανωμένο χῶρο πού νά καλύπτει τίς λατρευτικές ἀνάγκες τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, μέ ἓνα μεγάλο δωμάτιο, πιθανότατα τόν κύριο χῶρο λατρείας, μέ ὑπερυψωμένο τό ἀνατολικό μέρος, (ὁ χῶρος τῆς ἁγίας τραπέζης;), μέ ἓνα δωμάτιο διαμορφωμένο ὡς βαπτιστήριό μέ τήν δεξαμενή καί μέ ἓνα ἀνεπίσημο αἶθριο ἀνάμεσα στούς δύο αὐτούς χώρους (βλ. Ἐπίμετρο 2).

3.3.2 Κατακόμβες

Στίς κατακόμβες τῆς Ρώμης σώζονται μερικές χριστιανικές τοιχογραφίες ἀπό τόν τρίτο αἰῶνα. Μέσα ἀπό τίς παραστάσεις αὐτές μποροῦμε νά ἀντλήσουμε μερικές πληροφορίες σχετικά μέ τήν λειτουργική ζωή τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Στίς κατακόμβες τῆς Πρίσκιλλας διασώζεται μία τοιχογραφία τοῦ τρίτου αἰῶνος, ὅπου παρουσιάζεται

έναν άνθρωπο στά στάση προσευχής («orans»), δηλαδή ὄρθιος μέ τά χέρια του σέ ἔκταση καί μέ κατεύθυνση πρὸς τά πάνω. Ἀντλοῦμε λοιπόν μέσα ἀπό τήν τοιχογραφία αὐτή πληροφορίες γιά τή στάση τοῦ σώματος κατά τήν διάρκεια τῆς προσευχῆς.

Στίς ἴδιες κατακόμβες βλέπουμε μία ἄλλη παράσταση πού ἀνάγεται σά τέλη τοῦ τρίτου αἰῶνος, πιθανώτατα ἀπό τίς πιό ἀρχαίες παραστάσεις τῆς Θεοτόκου μέ τό Χριστό, καί τόν Ἡσαΐα νά δείχνει τό ἄστρο πάνω ἀπό τή Θεοτόκο. Γνωρίζουμε ὅτι τήν περίοδο αὐτή δέν ἔχει διαμορφωθεῖ ἀκόμα ἡ τελετουργική ἀπόδοση τιμῆς στή Θεοτόκο, κάτι πού ἀναπτύσσεται ἔντονα μετά τήν Τρίτη Οἰκουμένη Σύνοδο στήν Ἔφεσο τό 431²⁰. Ἡ παράσταση ὁμως αὐτή, ὅπως καί ὁ τίτλος «Θεοτόκος» πού ἤδη ἀπαντᾶται τόν τρίτο αἰῶνα, δείχνει ὅτι ἤδη δημιουργεῖται ἡ βάση, πάνω στήν ὁποία ἀργότερα ἀναπτύσσεται καί τελετουργικά ἡ τιμή πρὸς τή Θεοτόκο.

4. Θεία Εὐχαριστία

Παρ' ὅλο πού γνωρίζουμε ὅτι γιά τούς Χριστιανούς τοῦ δευτέρου καί τρίτου αἰῶνος ἡ ἑβδομαδιαία τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἦταν ἡ θεμελιώσης ἔκφραση τῆς πίστεως καί τῆς ἐνότητος τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, δυστυχῶς ἔχουμε πολύ μικρό ἀριθμό μαρτυριῶν πού νά μᾶς δίδουν στοιχεία γιά τόν τρόπο πού τελοῦσαν τήν Θεία Εὐχαριστία καί γιά τό περιεχόμενο τῶν εὐχῶν πού χρησιμοποιοῦσαν.

Μία πρώτη μεταβολή πού βλέπουμε εἶναι ἡ σταδιακή ἀποσύνδεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἀπό τό δεῖπνο τῆς Χριστιανικῆς κοινότητος στήν ἀρχή τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Παρ' ὅλο πού τά κεφάλαια 9-10 τῆς *Διδαχῆς*, σέ συνέχεια τῶν μαρτυριῶν τῆς Καινῆς Διαθήκης²¹ τοποθετοῦν τήν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας στό πλαίσιο τοῦ δεῖπνου τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, τό κεφάλαιο 14 τῆς *Διδαχῆς* ἴσως μαρτυρεῖ τήν ἀρχή τῆς ἀποκοπῆς τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἀπό τό δεῖπνο τῆς χριστιανικῆς κοινότητος²².

Ἀλλά ἡ *Διδαχή* 9-10 εἶναι ἕνα πολύ σημαντικό κείμενο, γιατί εἶναι ἴσως ἡ μοναδική πηγή τῆς ὑπό ἐξέταση περιόδου πού μᾶς δίνει τό ἀρχαιότερο εὐχολογικό κείμενο πού σχετίζεται μέ τή Θεία

Εὐχαριστία, γι' αὐτό καί ἐλκύει τό ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν²³. Ἐπιγραμματικά θά ἐπιθυμούσαμε νά κάνουμε τίς ἐξῆς παρατηρήσεις:

(1) Στή *Διδαχή* 9-10 ἀκολουθεῖται τό ἐξῆς διάγραμμα: ποτήριο/εὐχαριστία - ἄρτος/εὐχαριστία - δεῖπνο - εὐχαριστία, μία διάταξη πού «θυμίζει» τίς διηγήσεις τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου στόν Παῦλο (Α΄ Κορ. 11:23-26) καί στό Λουκά (22:17-20)²⁴.

(2) Τό κείμενο στή *Διδαχή* 9-10 δέν εἶναι μία προσευχή ἐνιαία, ἀλλά ἄθροισμα μικρῶν προσευχικῶν κειμένων/εὐλογιῶν, ὅπου ἡ κάθε μία καταλήγει μέ μία μορφή τῆς δοξολογίας τοῦ τύπου «σοί ἡ δόξα εἰς τούς αἰῶνας». Τό κείμενο στή *Διδαχή* 9-10 σίγουρα ἔχει ἐβραϊκές καταβολές, ἀλλά ἡ ἀκριβῆς ταυτοποίηση μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλον τύπο ἐβραϊκῆς προσευχῆς ἀποτελεῖ θέμα διαφωνίας ἀνάμεσα στούς ἐρευνητές²⁵.

(3) Τό κείμενο στή *Διδαχή* 9:4 θεωρεῖται ἀπό τά πιό ἀρχαία λειτουργικά κείμενα: «9.4 Ὡσπερ ἦν τοῦτο τό κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὀρέων καί συναχθέν ἐγένετο ἕν, οὕτω συναχθήτω σου ἡ ἐκκλησία ἀπό τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τήν βασιλείαν· ὅτι σοῦ ἐστίν ἡ δόξα καί ἡ δύναμις διά Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τούς αἰῶνας»²⁶.

Ἀπό τά μέσα ὁμως τοῦ δευτέρου αἰῶνος φαίνεται ὅτι ἀποκόπτεται ἡ Θεία Εὐχαριστία ἀπό τό δεῖπνο, ὅπου τό δεῖπνο, οἱ λεγόμενες «ἀγάπες», παραμένουν τό βράδυ, ἀλλά ἡ «κλάση τοῦ ἄρτου», ἡ τέλεση δηλαδή τῆς Θείας Εὐχαριστίας μεταφέρεται τό πρῶτό τῆς Κυριακῆς. Ἡ Α΄ Ἀπολογία τοῦ φιλοσόφου καί μάρτυρος Ἰουστίνου εἶναι ἡ πρώτη μας πολύτιμη μαρτυρία, γιατί μᾶς δίνει καί τό διάγραμμα τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ὅπως κατά πᾶσα πιθανότητα τήν τελοῦσε ἡ χριστιανική κοινότητα, στήν ὁποία ἀνήκε ὁ Ἰουστίνος στή Ρώμη²⁸ σά μέσα περίπου τοῦ δευτέρου αἰῶνος:²⁸

- Συνάθροιση πιστῶν τήν «τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα»
- Ἀναγνώσματα «ἀπομνημονεύματα τῶν Ἀποστόλων ἢ τά συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκεται, μέχρις ἐγχωρεῖ»
- Κήρυγμα «ὁ προεστώς διά λόγου τήν νουθεσίαν καί πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται»
- Ἀναπέμπονται Εὐχές (ὄρθιοι)
- Ἀσπασμός²⁹

- Προσφορά ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος
- Ὁ προεστῶς τὴν εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς: «εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῶ ἀναπέμπει»
- «ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τό ἀμήν»
- Μετάληψις
- Μεταφορὰ τῆς Θείας Μεταλήψεως ὑπὸ τῶν διακόνων στούς ἀπόντες
- Δίσκος, τό προῖόν τοῦ ὁποῖου δίδεται στόν προεστῶτα γιά τὴν φροντίδα τῶν ἐχόντων ἀνάγκη

Μελετώντας τό διάγραμμα τοῦ Ἰουστίνου θά θέλαμε νά περιοριστοῦμε στίς ἐξῆς παρατηρήσεις:

(1) Ἐντυπωσιακό εἶναι τό γεγονός ὅτι ἀπό τόσο νωρίς ἔχει ἤδη διαμορφωθεῖ μία βασική δομή τέλεσης τῆς Θείας Εὐχαριστίας, κοινή σέ ὅλες τίς μετέπειτα λειτουργικές παραδόσεις Ἀνατολῆς καὶ Δύσης.

(2) Ἔχει ἤδη καθιερωθεῖ ἡ Κυριακή ὡς ἡ ἡμέρα τελέσεως τῆς Θείας Εὐχαριστίας, καὶ μάλιστα μᾶς δίνει καὶ τὴν αἰτιολογία τῆς ἐπιλογῆς αὐτῆς τῆς ἡμέρας: Ἡ Κυριακή, «τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα» εἶναι ἡ πρώτη ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος, ἡ ἡμέρα τῆς δημιουργίας, ἡ ἡμέρα τῆς ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ.

(3) Στὴν περιγραφή του ὁ Ἰουστίνος ἀναφέρει σχετικά μέ τὴν προσευχή ἐπὶ τῶν προσφερομένων δώρων, δηλαδή τὴν εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς: «εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῶ ἀναπέμπει». Ὁ Ἰουστίνος δέν μᾶς δίνει τό ἀκριβές κείμενο τῆς ἀναφορᾶς. Ἡ φράση «ὅση δύναμις αὐτῶ ἀναπέμπει» ὑπαινίσσει ὅτι ἡ εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς ἦταν προῖόν ἐλεύθερης ἔμπνευσης καὶ αὐτοσχεδιασμοῦ τοῦ προεστῶτος, χαρακτηριστικό της ὑπὸ ἐξέτασιν περιόδου³⁰. Ὁ Ἰουστίνος ὁμῶς μᾶς δίδει πληροφορίες σχετικά μέ τό νοηματικό περιεχόμενο τῆς ἀναφορᾶς.

Στὴν περιγραφή τῆς Θείας Εὐχαριστίας στό πλαίσιο τοῦ Βαπτίσματος στήν Α΄ Ἀπολογία 65.2 ἀναφέρει σχετικά μέ τό περιεχόμενο τῆς προσευχῆς τοῦ προεστῶτος: «αἶνον καὶ δόξαν τῶ Πατρὶ τῶν ὄλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει καὶ εὐχαριστίαν ὑπὲρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολὺ ποιεῖται» Ξεχωρίζουν οἱ λέξεις «αἶνος», «δόξα», «εὐχαριστία», ξεχωρίζει ἡ ἀναφορὰ στά πρόσωπα

τῆς Ἁγίας Τριάδος, ξεχωρίζει καὶ ὁ σκοπός, ἡ συμμετοχὴ στή Θεία Κοινωνία³¹. Στό *Διάλογο* μέ τόν Τρύφωνα (41.1) ὁ Ἰουστίνος μᾶς διαφωτίζει λίγο περισσότερο σχετικά μέ τό πιθανό περιεχόμενο τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς: Ὁ Χριστός ἔδωσε τόν ἄρτο τῆς Εὐχαριστίας γιά νά τελοῦμε τὴν ἀνάμνηση τοῦ πάθους Του, γιά νά εὐχαριστοῦμε τό Θεοῦ γιά τό ὅτι διόρθωσε τόν κόσμον χάριν τοῦ ἀνθρώπου καὶ μᾶς ἐλευθέρωσε ἀπό τὴν κακία³².

(4) Σέ ἄλλο σημεῖο τῆς Α΄ Ἀπολογίας του ὁ Ἰουστίνος ἀναφέρεται στά ἰδρυτικά λόγια τοῦ Κυρίου³³, ἀλλ' ὁμῶς δέν ἔχουν λειτουργικό ρόλο· δέν ἀποτελοῦν ἀκόμα μέρος τῆς ἀναφορᾶς. Ἀναφέρονται ὡς ὁ λόγος, πίσω ἀπό τόν ὁποῖο τελεῖται ἡ Θεία Εὐχαριστία ἀπό τοὺς Χριστιανούς, ἔχουν δηλαδή περισσότερο κατηχητικό καὶ ἐξηγητικό ρόλο³⁴. Ἀπὸ τόν τέταρτο αἰῶνα καὶ μετὰ ἐντάσσονται μέσα στό κείμενο τῆς ἀναφορᾶς, μέ ἐξαίρεση ἴσως τὴν ἀναφορὰ στὴν Ἀποστολικὴ Παράδοση, ὅπου ὁμῶς τίθεται σοβαρὸ θέμα χρονολόγησής τοῦ κειμένου.

(5) Ἡ ἀναφορὰ κατακλείεται μέ τό «Ἀμήν». Χαρακτηριστικά λέει ὁ Ἰουστίνος στὴν Α΄ Ἀπολογία του, κεφ. 65.2: «οὗ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν πᾶς ὁ παρὼν ἐπευφημεῖ λέγων, «ἀμήν», τό ὁποῖο ἐξηγεῖ ὁ Ἰουστίνος λέγοντας: «Τό δέ ἀμήν τῆ Ἑβραϊδὶ φωνῇ τό γένοιτο σημαίνει»³⁵.

(6) Ἐνα ἐπιπλέον κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν μαρτυριῶν τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου αἰῶνος εἶναι τό γεγονός ὅτι γιά τοὺς Χριστιανούς ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος τῆς Θείας Εὐχαριστίας δέν παρέμενε ἀπλῶς ἄρτος καὶ οἶνος, ἀλλὰ μετεβάλετο σέ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ. Ὁ Ἰουστίνος στὴν Α΄ Ἀπολογία τοῦ κεφ. 66.2 χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει:

«Διότι δέν λαμβάνομεν ταῦτα ὡς κοινόν ἄρτον καὶ κοινόν ποτόν· ἀλλὰ καθ' ὃν τρόπον ὁ Ἰησοῦς Χριστός ὁ Σωτὴρ ἡμῶν σαρκοποιηθεὶς διὰ λόγου τοῦ Θεοῦ ἔλαβε καὶ σάρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ἡμῶν, οὕτως ἐδιδάχθημεν ὅτι καὶ ἡ τροφή ἡ ἁγιασθεῖσα διὰ τῆς εὐχῆς τοῦ παρ' αὐτοῦ προερχομένου λόγου, ἐκ τῆς ὁποίας τό αἷμα καὶ αἱ σάρκες ἡμῶν τρέφονται κατὰ μετουσίωσιν, εἶναι σάραξ καὶ αἷμα ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ»³⁶.

Ἡ θέση αὐτῆ τοῦ Ἰουστίνου μαρτυρεῖται καί ἀπό ἄλλες ἀρχαῖες πηγές. Ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας λόγου χάριν χαρακτηρίζει τῆ Θεία Εὐχαριστία «φάρμακον ἀθανασίας, ἀντίδοτον τοῦ μὴ ἀποθανεῖν ἀλλὰ ζῆν ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ διὰ παντός»³⁷. Ἄλλοῦ, ἀντιδιαστέλλοντας τὴν ὀρθόδοξη πρακτικὴ λέει γιὰ μίαν αἰρετικὴν ὁμάδα πού δέν τελοῦσε τῆ Θεία Εὐχαριστία γιατί δέν δεχόταν τὴν ἐνανθρώπιση: «εὐχαριστίας καὶ προσευχῆς ἀπέχονται, διὰ τὸ μὴ ὁμολογεῖν τὴν εὐχαριστίαν σάρκα εἶναι τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». Παρόμοιες θέσεις ἐκφράζουν στὰ γραπτά τους καὶ ὁ Εἰρηναῖος³⁹ ἀλλὰ καὶ ὁ Ὁριγένης⁴⁰.

Ἀπὸ τὸν Ἰουστίνου κάνουμε ἓνα χρονολογικὸ ἄλλαγμα στὴν Ἀποστολικὴ Παράδοση κεφ. 4, ὅπου μᾶς δίνεται πλήρης κείμενο ἀναφορᾶς. Λαμβάνοντας ὁμῶς ὑπ' ὄψιν τὸ μεγάλο πρόβλημα χρονολόγησής τοῦ κειμένου αὐτοῦ, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ καταλήξουμε σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Ἡ ἀναφορά τῆς Ἀποστολικῆς Παράδοσης παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ καὶ στοιχεῖα πού ἀντικατοπτρίζουν περισσότερο ἀναφορᾶς τοῦ 4ου αἰῶνος, ὅπως (1) ὁμαλὴ ροὴ τοῦ κειμένου, πού δίνει τὴν αἴσθησιν μίας ἐνιαίας εὐχῆς καὶ ὄχι συρραφῆς μικρῶν εὐχῶν, (2) τὴν παρουσία πλήρους διαλόγου πρὶν τὴν ἀναφορὰ, (3) τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἰδρυτικῶν λόγων τοῦ Κυρίου ἐντὸς τῆς ἀναφορᾶς, (4) τὴν ξεκάθαρη ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, (5) τὴν χρῆσιν λεξιλογίου καὶ ἐκφράσεων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων τοῦ τετάρτου αἰῶνος⁴¹.

5. Βάπτισμα - Χρίσμα

Οἱ πρῶτες ἐξωβιβλικές πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸ Βάπτισμα μᾶς δίνονται στὸ κεφάλαιο 7 τῆς *Διδαχῆς* (βλ. Ἐπίμετρο) ἀπὸ τὴν Συρία, ὅπου ὀρίζεται ὅτι ἔπειτα ἀπὸ κατήχησιν, ἴσως μὲ ἀντικείμενο τὰ περιεχόμενα τῶν κεφαλαίων 1-6, καὶ νηστεία μίας ἢ δύο ἡμερῶν τόσο τοῦ ὑποψηφίου καὶ τοῦ λειτουργοῦ, ὅσο καὶ τῆς κοινότητος, ὁ ὑποψήφιος βαπτίζεται σὲ «ὔδωρ ζῶν» «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος». Στὸ κεφάλαιο 9.5 ἡ *Διδαχὴ* μᾶς πληροφορεῖ ὅτι μόνον οἱ βαπτισμένοι μποροῦν νὰ συμμετέχουν τῆς Θείας Κοινωνίας. Ἐπίσης, στὸ κείμενό μας ἀντιμετωπίζεται καὶ τὸ πρόβλημα μὴ ὑπαρξῆς τρεχοῦμένου κρούου νεροῦ. Ἡ λύση πού προτείνεται εἶναι ἡ

ἐκχυση ὕδατος στὸ κεφάλι τοῦ βαπτιζομένου στὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος.

Οἱ ἐπόμενες μαρτυρίες γιὰ τὸ Βάπτισμα στὴν Συρία προέρχονται ἀπὸ κείμενα τοῦ 3ου αἰῶνος, ὅπως τῆ *Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων καὶ τίς Ἀπόκρυφες Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*. Στὰ κείμενα αὐτὰ ἐμφανίζονται στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν τὴν συριακὴ λειτουργικὴ παράδοση. Σημειώνουμε τὰ ἑξῆς: (1) Δίδεται πολὺ μικρὴ σημασία στὴν ὅλη κατηχητικὴ διαδικασία καὶ προετοιμασία γιὰ τὸ Βάπτισμα. (2) Κεντρικὸ σημεῖο τοῦ Βαπτίσματος θεωρεῖται ἡ χρῆσις πρὶν τὸ Βάπτισμα, ἀρχικὰ τῆς κεφαλῆς καὶ κατόπιν ὄλου τοῦ σώματος. Ὀνομάζεται βασιλικὸ χρίσμα καὶ μέσῳ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος συμμετέχει ὁ βαπτιζόμενος στὴ βασιλεία καὶ ἱερωσύνη τοῦ Χριστοῦ. (3) Ἀκολουθεῖ τὸ Βάπτισμα εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος, (4) δέν ὑπάρχει χρῆσις ἢ χειροθεσία μετὰ τὸ Βάπτισμα, (5) κοινωνοῦν τῶν Ἀχράντων Μυστηρίων⁴². Ἐπίσης, ὑπάρχουν ἐνδείξεις, ἀλλὰ ὄχι ἀποδείξεις, ὅτι τὰ Ἐπιφάνεια στίς 6 Ἰανουαρίου ἦταν κατεξοχὴν βαπτισματικὴ ἡμέρα, καὶ ὅτι πιθανότατα στὴν Ἀρμενία προηγεῖτο τοῦ Βαπτίσματος μίαν περίοδο κατήχησις/προετοιμασίας τριῶν ἐβδομάδων⁴⁴.

Πολλές μαρτυρίες γιὰ τὸ Βάπτισμα στὴν Αἴγυπτο τὴ χρονικὴ περίοδο πού ἐξετάζουμε δέν ἔχουμε. Ὅ,τι γνωρίζουμε τὸ ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας (150-215) καὶ τοῦ Ὁριγένης (185-253). Οἱ ἐρευνητές θεωροῦν ὅτι αὐτὴ τὴν περίοδο Αἴγυπτος καὶ Συρία μοιράζονται παρόμοια δομὴ στὸ Βάπτισμα μὲ κύριο κοινὸ χαρακτηριστικὸ τὴν ἀπουσία χρίσματος μετὰ τὸ Βάπτισμα⁴⁵. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἐορτὴ τῶν Ἐπιφανείων στὴν Αἴγυπτο δέν ἦταν ἡμέρα βαπτισματικὴ ἀλλὰ μᾶλλον σηματοδοτοῦσε τὴν ἔναρξιν τῆς τελικῆς προετοιμασίας τῶν κατηχομένων, διάρκειας 40 ἡμερῶν, στὸ τέλος τῆς ὁποίας οἱ ὑποψήφιοι βαπτίζονταν. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεσις εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα, γιατί δυναμικὰ θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγήσει ὄχι μόνον τὸ βαπτισματικὸ χαρακτῆρα τοῦ Σαββάτου τοῦ Λαζάρου στὸ Βυζάντιο ἀλλὰ καὶ τίς ἀρχές τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, μᾶς λειτουργικῆς περιόδου πού ἐπικρατεῖ σχεδὸν παντοῦ μετὰ τὴν Πρώτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδο⁴⁶.

Ἀπὸ τὴν Συρία μετακινούμαστε στὴν Ρώμη καὶ στὰ μέσα τοῦ β' αἰῶνος, ὅπου στὰ κεφάλαια 61

καί 65 τῆς Α΄ Ἀπολογίας τοῦ (βλέπε ἐπίμετρο) ὁ Ἰουστίνος Μάρτυρας μᾶς δίδει περισσότερες πληροφορίες. Σύμφωνα λοιπόν μέ τόν Ἰουστίνου, προηγείται ἡ ἀποδοχή τῶν διδασκαλιῶν καί τῆς βιοτῆς τῶν Χριστιανῶν, δηλαδή ἡ κατήχησις, ἔπονται προσευχές καί νηστεία τῶν κατηχομένων μέ τήν κοινότητα. Κατόπιν, ὀδηγοῦνται οἱ ὑποψήφιοι πρὸς τό Βάπτισμα σέ τοποθεσία μέ νερό, ὅπου καί βαπτίζονται στό ὄνομα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Ἐπειτα ὀδηγοῦνται στή κοινή εὐχαριστιακή σύναξη, ἀναπέμπονται προσευχές, γίνεται ὁ ἀσπασμός. Μετά προσφέρεται στόν προεστῶτα «ἄρτος καί ποτήριον ὕδατος καί κράματος» καί ὁ προεστῶς ἀναπέμπει τήν ἀναφορά, στό τέλος τῆς ὁποίας ὅλοι ἐπευφημοῦν μέ τό «ἀμήν». Κατόπιν οἱ διάκονοι δίδουν τή Θεία Κοινωνία στούς παρόντες καί τήν μεταφέρουν στούς ἀπόντες.

Στή σύντομη περιγραφή τοῦ Ἰουστίνου ἀξίζει νά σημειωθοῦν τά ἐξῆς: (1) Τό Βάπτισμα ἀκολουθεῖται καί ὀλοκληρῶνεται μέ τήν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας καί τῆ συμμετοχή ὅλων στό Μυστήριον. (2) Τό βάπτισμα χαρακτηρίζεται ὡς ἀναγέννησις καί ὡς φωτισμός, ἔχουμε δηλαδή ἕναν πρῶτο θεολογικό σχολιασμό σχετικά μέ τή σημασία τοῦ Βαπτίσματος. (3) Ἐἶναι γεγονός ὅτι τό Βάπτισμα γίνεται στό ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἀλλά οἱ γῶμες τῶν ἐρευνητῶν δίστανται ὅσον ἀφορᾷ στόν τρόπο ἐκφορᾶς τοῦ ὀνόματος τῆς Ἁγίας Τριάδος. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ Ἰουστίνος παραπέμπει στήν κοινή σέ ὅλη τήν Ἀνατολή χρήση τοῦ Ματθαίου 28:19 στό Βάπτισμα «εἰς τό ὄνομα τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» στό βάπτισμα, ἢ τόν χαρακτηριστικό ἀρχαῖο δυτικό συνδυασμό Ὁμολογίας Πίστεως μέ ἐρώτησις - ἀπόκρισις καί τριπλῆ κατάδυσις.

Πληροφορίες σχετικά μέ τήν βαπτισματική πράξις στή Βόρειο Ἀφρική κατά τήν ὑπό ἐξέτασις περίοδο ἀντλοῦμε ἀπό τά ἔργα τοῦ Τερτυλλιανοῦ καί τοῦ Κυπριανοῦ. Σύμφωνα λοιπόν μέ τόν Τερτυλλιανό τό Βάπτισμα εἶχε τήν ἐξῆς διάταξις περιόδου στά 200 στή Βόρειο Ἀφρική: (1) Περίοδος κατήχησις / προετοιμασίας μέ συχνές προσευχές, νηστείες, γονυκλισίες, ὀλονυκτίες, ἐξομολόγησις ἁμαρτιῶν (*De baptismo* 20). (2) Εὐχή καθαγιασμοῦ τῶν ὑδάτων μέ ἐπίκλησις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (*De baptismo* 4). (3) Ἀπόταξις τοῦ Σατανᾶ

(*De corona* 3.2, *De spectaculis* 4). (4) Ὁμολογία πίστεως μέ ἐρώτησις-ἀπόκρισις καί τριπλῆ κατάδυσις (*De corona* 3.2, *Ad martyras* 3.1, *Adversus Praxean* 26, *De baptismo* 6, *De praescriptione haereticorum* 36, *De pudicitia* 9.16, *De spectaculis* 4). (5) Χρῆσις (*De baptismo* 7.1, *De resurrectione carnis* 8.3). (6) Χειροθεσία (*De baptismo* 8.1, *De resurrectione carnis* 8.3). (7) Προσευχὴ μέ τή Χριστιανική κοινότητα (*De baptismo* 20.5). (8) Συμμετοχὴ στή Θεία Εὐχαριστία, μαζί μέ γάλα καί μέλι (*De corona* 3.2)⁴⁷.

Ὁ Τερτυλλιανός εἶναι καί ἡ ἀρχαιότερη πηγὴ πού ἐκφράζει μία προτίμησις γιά τό Πάσχα ὡς βαπτισματική ἡμέρα καί ὡς δευτέρη ἐναλλακτικὴ προτιμᾶ τήν περίοδο τῆς Πεντηκοστῆς, ἑορτές πού προσφέρουν ἕνα θεολογικό ὑπομνηματισμό στό γεγονός τῆς βάπτισις ἑνός Χριστιανοῦ. Βέβαια παράλληλα τονίζει ὅτι ὅποιαδήποτε ἡμέρα εἶναι κατάλληλη γιά Βάπτισμα⁴⁸.

Πενήντα χρόνια ἀργότερα τά στοιχεῖα πού ἀνακύπτουν ἀπό τίς ἐπιστολές τοῦ Κυπριανοῦ δέν προσθέτουν κάτι ἰδιαίτερο σχετικά μέ τή διάταξις τοῦ Βαπτίσματος στή Βόρειο Ἀφρική⁴⁹. Ἀξίζει ἀπλῶς νά σημειώσουμε ὅτι σύμφωνα μέ τήν Ἐπιστολή 79:3 ὁ βαπτισθῆς παρουσιάζεται ἐνώπιον τοῦ ἐπισκόπου, ὁ ὁποῖος τόν χειροθετεῖ, καί μέ τή χειροθεσία αὐτῆ δέχεται ὁ βαπτισθῆς τό Ἅγιο Πνεῦμα. Ὁ ὅρος πού χρησιμοποιεῖ ὁ Κυπριανός, *signaculum*, ἔχει ὀδηγήσει τούς ἐρευνητές στήν ὑπόθεσις ὅτι παράλληλα μέ τή χειροθεσία ὑπῆρχε καί ἕνα σφράγισμα τοῦ βαπτισθέντος ἀπό τόν ἐπίσκοπο μέ τό σημεῖο τοῦ σταυροῦ⁵⁰.

Ἐξετάζουμε τελευταῖα τήν Ἀποστολική Παράδοση λόγω τῶν γνωστῶν ζητημάτων χρονολόγησις καί γεωγραφικῆς προέλευσις τῆς διάταξις αὐτῆς. Ἡ Ἀποστολική Παράδοσις μᾶς δίνει μία πληρέστερη περιγραφή τοῦ Βαπτίσματος: (1) Ἡ κατήχησις ξεκινοῦσε μέ ἕνα εἶδος «συνέντευξις» τοῦ ἐνδιαφερομένου, ὅπου ἐξετάζονταν τά κίνητρα, ἡ σοβαρότητα, ἡ συνέπεια, καί τό ἐπάγγελμα τοῦ ὑποψηφίου, (2) Ἡ κατήχησις εἶχε διάρκεια ὡς καί τρία χρόνια καί περιελάμβανε συχνή προσευχή, νηστεία, ἐξορκισμούς. (3) Τό βάπτισμα γινόταν στό πλαίσιο ὀλονυκτίας (Σάββατο πρὸς Κυριακή) καί συμπεριελάμβανε (4) τήν ἀπόταξις τοῦ Σατανᾶ, (5) τή χρῆσις ὄλου τοῦ σώματος μέ ἐπιου-

κιστικό έλαιο, (6) τόν συνδυασμό όμολογίας πίστεως με έρώτηση-άπόκριση και τριπλή κατάδυση, (7) τή χρήση του νεοβαπτισθέντος με τό έλαιον τής εύχαριστίας από τόν πρεσβύτερο, (8) τήν είσοδο του νεοβαπτισθέντος στους συναθροισμένους πιστούς (9) όπου ό έπίσκοπος τόν χειροθετεί και (10) τόν χρίει, ακολουθει (11) ό άσπασμός τής άγάπης, (12) ή συμμετοχή του στή Θεία Εύχαριστία, συμπεριλαμβανομένων (13) ενός κυπέλλου με νερό και ενός κυπέλλου με μέλι και γάλα.

Η πληρέστερη όμως αυτή περιγραφή του Βαπτίσματος στην *Αποστολική Παράδοση* έχει μερικά χαρακτηριστικά που έχουν οδηγήσει τους έρευνήτες στην ύπόθεση ότι στο κείμενο αυτό υπάρχουν αρκετά στοιχεία που αντικατοπτρίζουν περισσότερο πρακτικές και λεξιλόγιο που είναι πιο κοντά στις λειτουργικές πρακτικές του 4ου αιώνας. Τέτοια παραδείγματα είναι (1) ή τριετής διάρκεια τής κατήχησης, (2) ή χρήση έπιπορικιστικού ελαίου στην προ-βαπτισματική χρήση, (3) τό λεξιλόγιο του συμβόλου τής πίστεως, και (4) ή δεύτερη μετα-βαπτισματική χρήση και χειροθεσία του νεοβαπτισθέντος από τόν έπίσκοπο.

Από τήν άλλη πλευρά, ή *Αποστολική Παράδοση* μάς δίνει τήν ακριβή διάταξη του συνδυασμού όμολογίας πίστεως με έρώτηση-άπόκριση και τριπλή κατάδυση:

Α. Έρώτηση: Πιστεύεις στον Θεό, Πατέρα Παντοκράτορα;

Απόκριση: Πιστεύω

Κατάδυση

Β. Έρώτηση: Πιστεύεις στον Ίησού Χριστό, τόν Υίο του Θεού, τόν γεννηθέντα εκ Πνεύματος άγιου και Μαρίας τής Παρθένου, τόν σταυρωθέντα επί Ποντίου Πιλάτου τόν άποθανόντα και αναστάντα εκ των νεκρών τήν τρίτη ήμέρα, τόν άνελθόντα εις τούς ουρανούς και καθεζόμενον εκ δεξιών του Πατρός, τόν έρχόμενον κρίναι ζώντας και νεκρούς;

Απόκριση: Πιστεύω

Κατάδυση

Γ. Έρώτηση: Πιστεύεις στο Άγιο Πνεύμα εν τή Εκκλησία;

Απόκριση: Πιστεύω

Κατάδυση⁵¹

Ό συνδυασμός όμολογίας πίστεως με έρώτηση-άπόκριση και τριπλή κατάδυση μαρτυρείται χωρίς άμφιβολία στή Β. Αφρική από τόν Τερτυλλιανό και τόν Κυριανό, όπως και από μεταγενέστερες ρωμαϊκές πηγές. Από τήν άλλη, ή άρχική β' έρώτηση σχετικά με τό πρόσωπο του Ίησού Χριστού δέν άπαντάται σε καμμιά άλλη πηγή με τόσο λεπτομερές περιεχόμενο. Περισσότερο θυμίζει τήν όμολογία πίστεως στα τελικά στάδια τής κατήχησης⁵². Η άρχική έρώτηση θά ήταν σαφώς πιο σύντομη⁵³.

6. Ρυθμοί Προσευχής

Τήν περίοδο αυτή, δηλαδή τόν δεύτερο και τρίτο αιώνα, δέν μπορούμε άκόμη νά μιλήσουμε για ένα οργανωμένο σύστημα ακολουθιών του νυκθημέρου. Οι πηγές αυτής τής περιόδου μαρτυρούν μεγάλη ποικιλία και ως προς τή συχνότητα αλλά και ως προς τίς ώρες προσευχής των πιστών. Η *Διδαχή* 8.2-3 καλεί τούς πιστούς νά λένε τήν Κυριακή Προσευχή τρεις φορές τήν ήμέρα, χωρίς όμως νά μάς αναφέρει τό πότε ακριβώς. Πηγές από τήν Ανατολή, όπως ό Κλήμης Αλεξανδρείας (*Στωματεΐς* 7:7) και ό Ωριγένης (*Περί προσευχής* 12:2) όμιλούν για τρεις φορές τήν ήμέρα πρωί, μεσημέρι, έσπέρας - με μία επιπλέον περίοδο προσευχής κατά τήν διάρκεια τής νύχτας, ενώ πηγές από τή Δύση, όπως ό Τερτυλλιανός όμιλούν για δύο «έπίσημες» ώρες προσευχής «legitimate orations» τό πρωί και τό έσπέρας, αλλά παράλληλα δείχνουν νά γνωρίζουν και τήν έξής διάταξη: πρωί, τρίτη ώρα, έκτη ώρα (=μεσημέρι), ενάτη ώρα, έσπέρας και μία επιπλέον ώρα προσευχής κατά τή διάρκεια τής νύχτας (*De oratione* 25). Ό Κυριανός Καρθαγένης από τήν άλλη όμιλεί κι αυτός για «έπίσημες» ώρες προσευχής, «legitimate orations», αλλά αναφέρεται στην τρίτη, έκτη, και ενάτη ώρα (*De oratione Dominica* 34).

Τό κεφάλαιο 41 τής *Αποστολικής Παράδοσης* μάς δίνει περισσότερες πληροφορίες και για τίς ώρες προσευχής: Ό πιστός προσεύχεται όταν ξυπνά, τήν τρίτη (γιατί είναι ή ώρα τής Σταύρωσης), τήν έκτη (γιατί τήν ώρα εκείνη ό Χριστός ήταν στο Σταυρό και έπεσε σκοτάδι), και τήν ενάτη ώρα (γιατί ό στραιώτης τρύπησε με τή λόγχη τή πλευρά του Ίησού - ό θάνατος του Ίησού στο Σταυρό),

τό ἑσπέρας, μέ ἐπιπλέον προσευχή τά μεσάνυχτα, καί στό πρῶτο λάλημα τοῦ κόκκορα (γιατί ἐκεῖνη τήν ὥρα ἀρνήθηκαν τά παιδιά τοῦ Ἰσραήλ τόν Ἰησοῦ). Παράλληλα ἀναφέρεται ἡ Ἀποστολική Παράδοση σέ χριστιανικές συναθροίσεις τό πρωί γιά διδασκαλία, καί τό ἑσπέρας γιά τίς ἀγάπες⁵⁴.

Ἡ μέχρι τώρα βιβλιογραφία θεωροῦσε ὅτι ἡ προσευχή τό πρωί καί τό ἑσπέρας εἶχε δημόσιο χαρακτήρα, δηλαδή γινόταν συνάθροιση τῶν πιστῶν στήν Ἐκκλησία, καί ἦταν συνέχεια τῆς Ἰουδαϊκῆς πρακτικῆς τῆς Συναγωγῆς. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ προσευχή τήν τρίτη, ἕκτη καί ἑνάτη ὥρα ἦταν καθαρά ιδιωτικοῦ χαρακτήρα. Ἡ σύγχρονη ὁμως λειτουργική ἔρευνα ἔχει δείξει ὅτι: (1) Ὑπάρχει μεγάλη ποικιλία πρακτικῶν καί στούς Ἰουδαίους, (2) ὅτι τό μόνο πού μέ βεβαιότητα μποροῦμε νά ποῦμε εἶναι ὅτι Ἑβραῖοι καί Χριστιανοί προσεύχονταν σέ ὀρισμένες ὥρες τῆς ἡμέρας, (3) ὅτι σέ ἄλλα μέρη ἀκολουθοῦσαν τήν φυσική διαίρεση τῆς ἡμέρας (πρωί μεσημέρι - ἑσπέρας) καί σέ ἄλλα τή ρωμαϊκή διαίρεση τῆς ἡμέρας (τρίτη - ἕκτη - ἑνάτη) καί τέλος (4) τή διάταξη τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, πού βλέπουμε τόν τέταρτο καί πέμπτο αἰῶνα στήν ἀσματική καί μοναχική παράδοση, τήν ὠφείλουμε στόν συνδυασμό τῶν δύο αὐτῶν διαφορετικῶν διαιρέσεων τῆς ἡμέρας⁵⁵.

7. Λειτουργικό ἔτος

7.1 Κυριακή

Ἦδη ἀπό τά μέσα τοῦ 2ου αἰῶνος ἡ Κυριακή εἶχε καθορισθεῖ ὡς ἡ κατ' ἔξοχὴν ἡμέρα λατρείας τῆς πρώιμης Ἐκκλησίας, ἡ καρδιά τῆς Χριστιανικῆς ἑβδομάδος. Ἡ Κυριακή εἶναι ἡ ἀρχαιότερη χριστιανική ἑορτή, ἀρχαιότερη καί ἀπό τό ἴδιο τό Πάσχα⁵⁶. Σύμφωνα μέ τόν Ἰουστῖνο, ἡ Κυριακή εἶναι ὡς ἡμέρα σημαντική γιατί (1) εἶναι ἡ πρώτη ἡμέρα, ἡμέρα τῆς δημιουργίας, (2) εἶναι ἡ ἡμέρα τῆς Ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ, (3) εἶναι ἡ ἡμέρα πού ἐμφανίστηκε ὁ ἀναστημένος Χριστός στούς Ἀποστόλους:

Τήν δέ τοῦ ἡλίου ἡμέραν κοινή πάντες τήν συνέλευσιν ποιούμεθα, ἐπειδή πρώτη ἐστίν ἡμέρα, ἐν ἧ ὁ Θεός τό σκότος καί τήν ὕλην τρέψας κόσμον ἐποίησε, καί Ἰησοῦς Χριστός ὁ ἡμετέρος Σωτήρ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐκ νεκρῶν ἀνέστη·

τή γάρ πρό τῆς χρονικῆς ἐσταύρωσαν αὐτόν, καί τή μετὰ τήν χρονικήν, ἥτις ἐστίν ἡλίου ἡμέρα, φανείς τοῖς Ἀποστόλοις αὐτοῦ καί μαθηταῖς ἐδίδαξε ταῦτα, ἅπερ εἰς ἐπίσκεψιν καί ὑμῖν ἀνεδώκαμεν⁵⁷.

Κατά τήν διάρκεια τῶν τριῶν πρώτων αἰῶνων ἡ ἡμέρα αὐτή ὀνομάστηκε (1) «Κυριακή ἡμέρα», δηλαδή ἡμέρα τοῦ Κυρίου, τίτλος σχετιζόμενος μέ τό «Κυριακό Δεῖπνο», ὀνομάστηκε (2) «ὀγδόη ἡμέρα» ὡς ἡ ἀρχή μίας καινούργιας δημιουργίας, μίας νέας ζωῆς, ὀνομάστηκε καί (3) «ἡμέρα ἡλίου» (ἐξ οὗ καί Sunday), διότι ὁ ἀναστάς Χριστός εἶναι ὁ ἥλιος, τό φῶς. Ἔτσι ἐξηγεῖται καί ἡ ἀρχαία συνήθεια τῶν Χριστιανῶν νά προσεύχονται πρός ἀνατολάς, ἀπό ἐκεῖ πού ἀνατέλει ὁ ἥλιος, τό φῶς, πού γιά τούς Χριστιανούς εἶναι ὁ Χριστός⁵⁸.

7.2 Τετάρτη καί Παρασκευή

Ἡ ἀρχαιότερα νηστεία στήν χριστιανική παράδοση εἶναι ἡ Τετάρτη καί ἡ Παρασκευή. Στή Διδαχή 8.1 ὀρίζονται ὡς ἡμέρες νηστείας τῆς ἑβδομάδος ἡ Τετάρτη καί ἡ Παρασκευή, σέ ἀντιδιαστολή μέ τήν Δευτέρα καί Πέμπτη τῆς Ἰουδαϊκῆς παράδοσης.

7.3 Πάσχα

Ἀπό πολύ νωρίς οἱ Χριστιανοί ἀρχισαν νά τιμοῦν ἐτησίως τό Πάσχα ὡς τήν ἑορτή τῆς Σταύρωσης καί Ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ. Βλέπουμε στήν ἀρχαία Ἐκκλησία δύο παραδόσεις σχετικά μέ τόν ἑορτασμό τοῦ Πάσχα: Σέ ἄλλες Ἐκκλησίες τό Πάσχα ἑορταζόταν τήν πρώτη Κυριακή μετὰ τό ἑβραϊκό Πάσχα, ἐνῶ σέ ἄλλες τήν 14η τοῦ μηνός Νισάν, σέ συνάρτηση μέ τό ἑβραϊκό Πάσχα. Ἡ σύγχρονη ἔρευνα θεωρεῖ ὅτι ἡ πῶ ἀρχαία μορφή ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα ἡ δεύτερη, σέ συνάρτηση δηλαδή μέ τό ἑβραϊκό Πάσχα. Ἐόρταζαν οἱ Χριστιανοί τό Πάσχα στό πλαίσιο ὀλονυκτίας τῆ νύκτα τῆς 14ης τοῦ μηνός Νισάν (ἡμέρα τοῦ Ἑβραϊκοῦ Πάσχα) καί ἡμέρα θανάτου τοῦ Χριστοῦ, σύμφωνα μέ ἡμερολόγια τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἑορτή αὐτή εἶχε ἔντονο ἐσχατολογικό χαρακτήρα (προσμονή τοῦ Κυρίου) μέ ἔμφαση στό πάθος τοῦ Χριστοῦ, ὁ ἀληθινός πασχάλιος ἀμνός, γι' αὐτό καί ἡ ἐρμηνεία τῆς λέξεως «Πάσχα» βασιζόταν στή λέ-

ξη «πάσχω». (Για τό πρόβλημα πού ανέκυψε σχετικὰ μέ τό θέμα αὐτό, βλέπε παρακάτω 8.2)⁵⁹.

7.4 Μεγάλη Ἑβδομάδα

Ἡ ἑορτή τοῦ Πάσχα σέ ὅλες τῆς μαρτυρίες τῆς περιόδου μας συνοδεύεται ἀπό μία περίοδο νηστείας πού ποικίλει ἀπό περιοχή σέ περιοχή. Ἡ νηστεία αὐτή, προετοιμασία γιά τήν ἑορτή τοῦ Πάσχα, ἐκτείνεται ἀπό μία ἢ δύο ἡμέρες (Μ. Σάββατο καί Μ. Παρασκευή σήμερα) ἕως καί μία ἑβδομάδα. Σέ περιοχές ὅπου τό Πάσχα ἐρμηνεύτηκε ὄχι μόνο ὡς τό πάθος τοῦ Κυρίου, ἀλλά καί ὡς τό πέρασμα τοῦ Χριστοῦ ἀπό τόν θάνατο στή ζωή (Κλήμης Ἀλεξανδρείας καί Ὡριγένης), σιγά-σιγά γιά αὐτονόητους λόγους συνδέθηκε μέ τό βάπτισμα μᾶς καί τό βάπτισμα εἶναι τό πέρασμα τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τό θάνατο στή ζωή. Ἀπό αὐτή τή σύνδεση προῆλθε ὁ συνδυασμός τῆς νηστείας τῶν πιστῶν γιά τό Πάσχα καί τῆς νηστείας τῶν ὑποψηφίων γιά τό Βάπτισμα καί γεννήθηκε αὐτό πού ὀνομάζουμε ἀργότερα Μ. Τεσσαρακοστή, ἀρχικά πιθανῶς μία περίοδος τριῶν ἑβδομάδων, ὅπου οἱ ὑποψήφιοι γιά τό Βάπτισμα καί ἡ χριστιανική κοινότητα νήστευε⁶⁰.

7.5 Πεντηκοστή

Τό Πάσχα ἀκολουθοῦσε ἡ περίοδος τῆς Πεντηκοστῆς, μία περίοδος 50 ἡμερῶν μετά τό Πάσχα, ὅπου νηστεία καί γονυκλισία ἀπαγορευόταν. Ἡ περίοδος αὐτή πού ὀλοκληρωνόταν μέ τήν Κυριακή τῆς Πεντηκοστῆς, δέν ἀπέκτησε λειτουργικά χαρακτηριστικά⁶¹.

7.6 Θεοφάνεια

Παρ' ὅλο πού τά Θεοφάνεια εἶναι ἀρχαιότερη ἑορτή ἀπό τά Χριστούγεννα, ἡ ἐπιστήμη θεωροῦσε ὅτι καί οἱ δύο αὐτές ἑορτές, τά Θεοφάνεια στήν Ἀνατολή καί τά Χριστούγεννα στή Δύση ἦταν ἡ ἀπάντηση τῶν Χριστιανῶν τοῦ τετάρτου αἰῶνος σέ εἰδωλολατρικές ἑορτές, μία προσέγγιση πού ἐκφράζει τήν θεωρία τῆς ἱστορίας τῶν θρησκειῶν (History of Religions Theory). Σύμφωνα ὅμως μέ τήν λεγομένη «ὑπολογιστική» θεωρία (computation theory) οἱ ἡμερομηνίες τῶν Θεοφανείων καί τῶν Χριστουγέννων ἀντίστοιχα ἐξαρθῶνται ἀπό τήν ἡμερομηνία τοῦ θανάτου καί

κατά συνέπεια τῆς σύλληψης τοῦ Χριστοῦ, δηλαδή τίς 25 Μαρτίου ἢ 6 Ἀπριλίου (=14 τοῦ μηνός Νισάν), εἶναι δηλαδή ἑννέα μῆνες μετά. Ἄν ἰσχύει αὐτό, εἶναι πολύ πιθανόν οἱ ἑορτές αὐτές νά ὑπῆρχαν πρὶν ἀπό τήν θεσμοθέτηση τῆς ἑορτῆς τοῦ ἡλίου τό 274. Κατά συνέπεια, ὄχι μόνο τά Θεοφάνεια καί τά Χριστούγεννα δέν εἶναι ἡ χριστιανική ἀπάντηση στήν ἑορτή τοῦ ἡλίου, ἀλλά ἔχει γίνῃ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ ἑορτή τοῦ ἡλίου ἦταν ἓνα τρόπον τινά εἰδωλολατρικός ἀντιπερισπασμός στά Θεοφάνεια (στήν Ἀνατολή) καί τά Χριστούγεννα (στή Δύση)⁶².

7.7 Μνήμες Μαρτύρων

Ἡ Ἐκκλησία τοῦ β' καί γ' αἰῶνος τιμοῦσε τά μέλη τῆς πού μαρτύρησαν κατά τίς περιόδους τῶν διωγμῶν μέ τίς λεγόμενες «γενεθλίους ἡμέρας». Μία φορά τό χρόνο, στήν ἐπέτειο τοῦ μαρτυρίου του, ἡ τοπική Ἐκκλησία τελοῦσε τή Θεία Εὐχαριστία στό λεγόμενο «μαρτύριο», δηλαδή στό τόπο ταφῆς τοῦ μάρτυρος⁶³, καί συνέτασσε τό μαρτύριό του ὡς ἀνάμνηση τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἀλλά καί ὡς διδαχή καί παράδειγμα⁶⁴. Πρέπει νά τονίσουμε τόν ἀρχικῶς αὐστηρά τοπικό χαρακτήρα αὐτῶν τῶν ἐπετειῶν. Κάθε τοπική Ἐκκλησία τιμοῦσε τούς δικούς τῆς μόνο μάρτυρες στόν τόπο ταφῆς τους. Ἀργότερα, καί ἰδίως μέ τήν ἀνακομιδή καί τή μεταφορά λειψάνων τῶν μαρτύρων ἔγινε καθολική ἡ μνήμη πολλῶν μαρτύρων⁶⁵.

Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι παρ' ὅλο πού κατά τήν ὑπό ἐξέταση περίοδο τιμῶνται κυρίως μάρτυρες, ὑπάρχουν ἀρκετά στοιχεῖα πού μᾶς ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι στή πρώιμη Ἐκκλησία ὑπάρχουν οἱ ρίζες τῆς ἰδιαίτερης τιμῆς πρὸς στό πρόσωπο τῆς Παναγίας. Γεγονός ὅμως εἶναι ὅτι ἑορτολογικά ἡ τιμή πρὸς τή Θεοτόκο ἀναπτύχθηκε κυρίως μετά τήν Γ' Οἰκουμενική Σύνοδο στήν Ἐφεσο (431)⁶⁶.

8. Λειτουργικά Προβλήματα τῶν β' καί γ' αἰῶνων

8.1 Βάπτισμα

Στά μέσα τοῦ 3ου αἰῶνος ἔνταση προκλήθηκε στό ἐσωτερικό τῆς Ἐκκλησίας. Τέθηκε τό ἐρώτημα: Πῶς θά ἐπανεντάσσονταν στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας οἱ «ἀποστάτες», δηλαδή αὐτοί πού ἐγκα-

τέλειψαν τήν Ἐκκλησία ὑπό τήν πίεση τῶν διωγμῶν. Ἡ κόντρα καί ἡ διαφωνία τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Κορνήλιου καί τοῦ πρεσβυτέρου Νοβατιανοῦ πάνω στό θέμα αὐτό - ὁ Κορνήλιος ὑπεστήριξε τήν πλήρη ἐπανένταξη τῶν «ἀποστατῶν» στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας μετά ἀπό μία περίοδο μετανοίας, ἐνῶ ὁ Νοβατιανός ἦταν ὑπέρ μίας πολὺ πιό αὐστηρῆς γραμμῆς, δηλαδή ὑπέρ μίας διά βίου μετανοίας. Ἡ ἔνταση αὐτή κατέληξε σέ σχίσμα, ὅπου ὁ Νοβατιανός μέ ομάδα ἐπισκόπων καί πρεσβυτέρων ἀπεκήρυξαν τόν Κορνήλιο καί ὁ Νοβατιανός χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος. Ἡ περι αὐτόν ὀνομάστηκαν Νοβατιανοί ἢ Καθαροί.

Ἡ πραγματικότητα τοῦ σχίσματος ἔθεσε ἄλλο ἓνα σημαντικό ἐρώτημα, ἐπικαιρο καί σήμερα, τό ὁποιο εἶχε νά κάνει μέ τήν ἀναγνώριση τοῦ Βαπτίσματος σχισματικῶν καί αἰρετικῶν. Δύο ἀπαντήσεις δόθηκαν στό κρισημο αὐτό ἐρώτημα. Ἀπό τή μία ὁ Κυπριανός Καρχηδόνας ἦταν ὑπέρ τῆς ἀποψῆς ὅτι ἐκτός Ἐκκλησίας δέν ἀναγνωρίζεται κανένα βάπτισμα καί ὡς ἐκ τούτου ὅποιος, προερχόμενος ἀπό σχισματική ἢ αἰρετική ομάδα, ἤθελε νά γίνει μέλος τῆς Ἐκκλησίας βαπτίζοταν. Ἐμφατικά μάλιστα τονίζει ὅτι αὐτό δέν εἶναι ἀνά-βαπτισμός, διότι βάπτισμα ἐκτός Ἐκκλησίας δέν ὑπάρχει⁶⁷. Ἀπό τήν ἄλλη ὁ Στέφανος Ρώμης ἦταν ὑπέρ τῆς ἀποψῆς ὅτι ὕστερα ἀπό μία περίοδο μετανοίας, ὁ προερχόμενος ἀπό σχισματική ἢ αἰρετική ομάδα θά μπορούσε νά γίνει μέλος τῆς Ἐκκλησίας μέ χειροθεσία ἐπισκόπου· δέν ἐτίθετο θέμα ἀνά-βάπτισης. Ἡ ἱστορία μᾶς δείχνει ὅτι ἡ γνώμη του Στεφάνου τελικά ἐπεκράτησε⁶⁸.

Ἐνα ἄλλο ζήτημα θεολογικοῦ προβληματισμοῦ, χωρίς ὅμως νά προκαλέσει ἔνταση στήν Ἐκκλησία, ἦταν τό θέμα τῆς βάπτισης τῶν νηπίων⁶⁹. Παρόλο πού φαίνεται ὅτι ἀπό τήν πρώτη στιγμή νηπια ἐντάσσονταν πλήρως στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, ὑπῆρξαν φωνές κατά τήν ὑπό ἐξέταση περίοδο πού ἀπεδοκίμαζαν τόν νηπιοβαπτισμό. Ὁ Τερτυλλιανός λόγου χάριν ἀποθάρρυνε τόν νηπιοβαπτισμό ὑποστήριζοντας ὅτι κάποιος πρέπει νά βαπτίζεται μόνο ὅταν ἔχει τή δυνατότητα νά γνωρίσει ὁ ἴδιος τόν Χριστό⁷⁰. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὁ Ὁριγένης θεωρεῖ τόν νηπιοβαπτισμό ἀρχαία πρακτική καί μάλιστα τόν καλεῖ ἀποστολικό ἔθιμο⁷¹. Ἐπίσης, ὁ συντοπίτης τοῦ Τερτυλλιανοῦ, ὁ Κυ-

πριανός, ὄχι μόνο ὑποστηρίζει τόν νηπιοβαπτισμό, ἀλλά θέτει καί τή θεολογική βάση τῆς ἀναγκαιότητός του, λέγοντας ὅτι κάθε ἄνθρωπος κληρονομεῖ ἀπό τόν Ἀδάμ τήν «ἀρρώστεια τοῦ θανάτου», ἡ ὁποία θεραπεύεται μόνο μέ τό Βάπτισμα⁷². Ἀπό τά στοιχεῖα πού ἔχουμε φαίνεται ὅτι καί οἱ δύο ἀπόψεις ἐπιβίωσαν πλάι-πλάι μέχρι καί τήν μετά-Κωνσταντινεία ἐποχή, ἀπ' ὅπου μέ τή σταδιακή ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπικρατεῖ καί ὁ νηπιοβαπτισμός.

8.2 Ἡμερομηνία Πάσχα

Κατά τήν ὑπό ἐξέταση περίοδο σημειώθηκε διένεξη στήν ἀρχαία Ἐκκλησία σχετικά μέ τήν ἡμερομηνία ἐορτασμοῦ τοῦ Πάσχα. Ἀπό τή μία οἱ Ἐκκλησίες κυρίως τῆς Μ. Ἀσίας ἐόρταζαν τό Πάσχα τή νύχτα τῆς 14ης τοῦ μήνα Νισάν (μαζί μέ τό Ἑβραϊκό Πάσχα), ὁποιαδήποτε ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος κι ἂν ἐπεφτε, ἐξ οὗ καί ἡ ὀνομασία τους ὡς «τεσσαρεσκαίδεκαίται». Ἡ θεολογική ἔμφαση τῆς ἐορτῆς ἦταν στό πάθος τοῦ Χριστοῦ. Στίς ἄλλες Ἐκκλησίες τό Πάσχα ἐορταζόταν τήν Κυριακή μετά τή 14η τοῦ μηνός Νισάν καί μέ ἔμφαση ὄχι μόνο στό πάθος ἀλλά καί στήν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. Μέ τήν Πρώτη Οἰκουμενική Σύνοδο στή Νίκαια τό 325 καθορίζεται ὁ τρόπος ὑπολογισμοῦ τῆς ἡμερομηνίας τοῦ Πάσχα, φέρνοντας ἐνότητα καί ὁμοιομορφία στόν χριστιανικό κόσμο ὅσον ἀφορᾷ στήν ἡμερομηνία τοῦ Πάσχα ἐκάστου ἔτους⁷³.

9. Ἐπίλογος

Ἡ σύγχρονη λειτουργική ἔρευνα ἔχει δείξει ὅτι ἡ λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας τόν δεύτερο καί τρίτο αἰῶνα χαρακτηρίζεται ἀπό ποικιλία καί πολυμορφία, ἡ ὁποία πηγάζει ἀλλά καί ἐκφράζει τήν πολιτιστική, γλωσσική, γεωγραφική καί θεολογική προέλευση καί κατεύθυνση τῆς κάθε τοπικῆς Ἐκκλησίας. Παράλληλα ὅμως βλέπουμε νά διακρίνεται, νά περιφρουρεῖται, καί νά ἐπιδιώκεται ἡ ἐνότητα τῆς πίστεως. Μέσα ἀπό αὐτήν τήν ποικιλία λειτουργικῆς ζωῆς ἀλλά καί ἐνότητος τῆς πίστεως ἀναδείχθηκαν τόν τέταρτο καί πέμπτο αἰῶνα οἱ ξεχωριστοί λειτουργικοί τύποι (λειτουργικές οἰκογένειες) Ἀνατολῆς καί Δύσης, ὅπου ἡ ἴδια πίστη ἐκφράζεται λειτουργικά μέ τρόπους διαφορετικούς, πού ἐξααρτῶνται ἀπό τό πολιτιστικό, γλωσσι-

κό, ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο κάθε Ἐκκλησίας.

Ἐπίμετρο

Διδαχή τῶν Ἀποστόλων

Διδαχή 7:

7.1 Περί δέ τοῦ βαπτίσματος, οὕτω βαπτίσατε· ταῦτα πάντα προειπόντες, βαπτίσατε εἰς τό ὄνομα τοῦ πατρὸς καί τοῦ υἱοῦ καί τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐν ὕδατι ζῶντι. 7.2 ἐάν δέ μή ἔχεις ὕδωρ ζῶν, εἰς ἄλλο ὕδωρ βάπτισον· εἰ δ' οὐ δύνασαι ἐν ψυχρῷ, ἐν θερμῷ. 7.3 ἐάν δέ ἀμφοτέρα μή ἔχῃς, ἔκχεον εἰς τήν κεφαλὴν τρίς ὕδωρ εἰς ὄνομα πατρὸς καί υἱοῦ καί ἁγίου πνεύματος. 7.4 πρό δέ τοῦ βαπτίσματος προνηστευσάτω ὁ βαπτίζων καί ὁ βαπτιζόμενος, καί εἰ τινές ἄλλοι δύνανται. Κελεύεις δέ νηστεῦσαι τόν βαπτιζόμενον πρό μιᾶς ἢ δύο.

Διδαχή 8 :

8.1 Αἱ δέ νηστεῖαι ὑμῶν μή ἔστωσαν μετά τῶν ὑποκριτῶν· νηστεύουσι γάρ δευτέρα σαββάτων καί πέμπτη, ὑμεῖς δέ νηστεύσατε τετράδα καί παρασκευήν. 8.2 μηδέ προσεύχεσθε ὡς οἱ ὑποκριταί, ἄλλ' ὡς ἐκέλευσεν ὁ κύριος ἐν τῷ εὐαγγελίῳ αὐτοῦ, οὕτως προσεύχεσθε· Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τῷ οὐρανῷ, ἁγιασθήτω τό ὄνομά σου, ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου, γεννηθήτω τό θέλημά σου ὡς ἐν οὐρανῷ καί ἐπί γῆς. Τόν ἄρτον ἡμῶν τόν ἐπιούσιον δός ἡμῖν σήμερον, καί ἄφες ἡμῖν τήν ὀφειλήν ἡμῶν, ὡς καί ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν, καί μή εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, ἀλλά ρῦσαι ἡμᾶς ἀπό τοῦ πονηροῦ· ὅτι σοῦ ἐστίν ἡ δύναμις καί ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 8.3 Τρίς τῆς ἡμέρας οὕτω προσεύχεσθε.

Διδαχή 9-10

9.1 Περί δέ τῆς εὐχαριστίας, οὕτως εὐχαριστήσατε. 9.2 πρῶτον περί τοῦ ποτηρίου· Εὐχαριστοῦμεν σοί, πάτερ ἡμῶν, ὑπέρ τῆς ἁγίας ἀμπέλου Δαβίδ τοῦ παιδός σου, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διά Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοί ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 9.3 περί δέ τοῦ κλάσματος· Εὐχαριστοῦμεν σοί, πάτερ ἡμῶν, ὑπέρ τῆς ζωῆς καί τῆς γνώσεως, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διά Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοί ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 9.4 Ὡσπερ ἦν τοῦτο τό κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὀρέων καί συναχθέν ἐγένετο ἓν, οὕτω συναχθήτω σου ἡ ἐκκλησία

ἀπό τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τήν βασιλείαν· ὅτι σοῦ ἐστίν ἡ δόξα καί ἡ δύναμις διά Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς αἰῶνας. 9.5 μηδεὶς δέ φαγέτω μηδέ πιέτω ἀπό τῆς εὐχαριστίας ὑμῶν, ἀλλ' οἱ βαπτισθέντες εἰς ὄνομα κυρίου, καί γάρ περί τούτου εἴρηκεν ὁ κύριος· Μή δῶτε τό ἅγιον τοῖς κυσί.

10.1 Μετά δέ τό ἐμπλησθῆναι οὕτως εὐχαριστήσατε· 10.2 Εὐχαριστοῦμεν σοί, πάτερ ἅγιε, ὑπέρ τοῦ ἁγίου ὀνόματός σου οὗ κατεσκήνωσας ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, καί ὑπέρ τῆς γνώσεως καί πίστεως καί ἀθανασίας ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διά Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοί ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 10.3 Σὺ, δέσποτα παντοκράτορ, ἔκτισας τά πάντα ἔνεκεν τοῦ ὀνόματός σου, τροφήν τε καί ποτόν ἔδωκας τοῖς ἀνθρώποις εἰς ἀπόλαυσιν, ἵνα σοί εὐχαριστήσωσιν· ἡμῖν δέ ἔχαρίσω πνευματικὴν τροφήν καί ποτόν, καί ζωὴν αἰώνιον διά τοῦ παιδός σου. 10.4 Πρό πάντων εὐχαριστοῦμεν σοί, ὅτι δυνατός εἶ σὺ· σοί ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 10.5 Μνήσθητι, κύριε, τῆς ἐκκλησίας σου, τοῦ ρύσασθαι αὐτήν ἀπό παντός πονηροῦ καί τελειῶσαι αὐτήν ἐν τῇ ἀγάπῃ σου, καί συνᾶξον αὐτήν ἀπό τῶν τεσσάρων ἀνέμων, τήν ἁγιασθεῖσαν, εἰς τήν σὴν βασιλείαν, ἣν ἠτοίμασας αὐτῇ· ὅτι σοῦ ἐστίν ἡ δύναμις καί ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. 10.6 Ἐλθέτω χάρις καί παρελθέτω ὁ κόσμος οὗτος. Ὡσαννά τῷ θεῷ Δαβίδ. Εἴ τις ἅγιός ἐστιν, ἐρχέσθω· εἴ τις οὐκ ἐστί, μετανοεῖτω· Μαρναναθά. Ἀμήν. 10.7 Τοῖς δέ προφήταις ἐπιτρέπετε εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν.

Διδαχή 14

14.1 Κατά κυριακὴν δέ κυρίου συναχθέντες κλάσατε ἄρτον καί εὐχαριστήσατε, προεξομολογησάμενοι τά παραπτώματα ὑμῶν, ὅπως καθαρὰ ἡ θυσία ὑμῶν ἦ. 14.2 πᾶς δέ ἔχων τήν ἀμφιβολίαν μετά τοῦ ἐταίρου αὐτοῦ μή συνελθέτω ὑμῖν, ἕως οὗ διαλλαγῶσιν, ἵνα μή κοινωθῇ ἡ θυσία ὑμῶν. 14.3 αὕτη γάρ ἐστίν ἡ ρηθεῖσα ὑπό κυρίου· Ἐν παντί τόπῳ καί χρόνῳ προσφέρειν μοι θυσίαν καθαρὰν· ὅτι βασιλεὺς μέγας εἰμί, λέγει κύριος, καί τό ὄνομά μου θαυμαστόν τοῖς ἔθνεσι.

Ἰουστίνου Μάρτυρος, Ἀπολογία Α΄

Ἀπολογία Α΄ 61

61.2 Ὅσοι ἂν πεισθῶσι καί πιστεύωσιν ἀληθῆ ταῦτα τά ἀφ' ἡμῶν διδασκόμενα καί λεγόμενα

εἶναι, καί βιοῦν οὕτω δύνασθαι ὑπισχνῶνται, εὐχεσθῆναι τε καί αἰτεῖν νηστεύοντες παρά τοῦ Θεοῦ τῶν προημαρτημένων ἄφεισιν διδάσκονται, ἡμῖν συνευχομένων καί συνηστευόντων αὐτοῖς. 61.3 Ἐπειτα ἄγονται ὑφ' ἡμῶν ἔνθα ὕδωρ ἐστὶ, καί τρόπον ἀναγεννήσεως, ὃν καί ἡμεῖς αὐτοὶ ἀνεγεννήθημεν, ἀναγεννῶνται· ἐπ' ὀνόματος γάρ τοῦ Πατρὸς τῶν ὅλων καί δεσπότης Θεοῦ καί τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καί Πνεύματος ἁγίου, τό ἐν τῷ ὕδατι τότε λουτρόν ποιοῦνται. 61.4 Καί γάρ ὁ Χριστός εἶπεν· «ἂν μή ἀναγεννηθῆτε, οὐ μή εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν»... 62.10 ... ἐν τῷ ὕδατι ἐπονομάζεται τῷ ἐλομένῳ ἀναγεννηθῆναι καί μετανοήσαντι ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις τό τοῦ Πατρὸς τῶν ὅλων καί δεσπότης Θεοῦ ὄνομα, αὐτό τοῦτο μόνον ἐπιλέγοντος τοῦ τόν λουσάμενον ἄγοντος ἐπὶ τό λουτρόν. ... 62.12 Καλεῖται δέ τό λουτρόν φωτισμός, ὡς φωτιζομένων τὴν διάνοιαν τῶν ταῦτα μανθανόντων. 62.13 Καί ἐπ' ὀνόματος δέ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, καί ἐπ' ὀνόματος Πνεύματος ἁγίου, ὃ διὰ τῶν προφητῶν προεκήρυξε τά κατὰ τὸν Ἰησοῦν πάντα, ὃ φωτιζόμενος λούεται.

Ἀπολογία Α' 65

65.1 Ἡμεῖς δέ μετὰ τό οὕτως λούσαι τόν πεπεισμένον καί συγκατατεθειμένον ἐπὶ τοὺς λεγομένους ἀδελφούς ἄγομεν, ἔνθα συνηγμένοι εἰσὶ, κοινὰς εὐχὰς ποιησόμενοι ὑπὲρ τε ἑαυτῶν καί τοῦ φωτισθέντος καί ἄλλων πανταχοῦ πάντων εὐτόνως, ὅπως καταξιωθῶμεν τὰ ἀληθῆ μαθόντες καί δι' ἔργων ἀγαθοῖ πολιτευταί καί φύλακες τῶν ἐντεταλμένων εὐρεθῆναι, ὅπως τὴν αἰώνιον σωτηρίαν σωθῶμεν. 65.2. Ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν. Ἐπειτα προσφέρεται τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καί ποτήριον ὕδατος καί κράματος, καί οὗτος λαβὼν αἶνον καί δόξαν τῷ Πατρὶ τῶν ὅλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Υἱοῦ καί Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει καί εὐχαριστίαν ὑπὲρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολὺ ποιεῖται· οὗ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καί τὴν εὐχαριστίαν πᾶς ὁ παρὼν ἐπευφημῆ λέγων, «ἀμήν». Τό δέ ἀμήν τῆ Ἑβραϊδὶ φωνῇ τό γένοιτο σημαίνει. Εὐχαριστήσαντος δέ τοῦ προεστῶτος καί ἐπευφημήσαντος παντός τοῦ λαοῦ οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῖν διάκονοι διδόσασιν ἐκά-

στω τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καί οἴνου καί ὕδατος, καί τοῖς οὐ παρούσιν ἀποφέρουσι.

Ἀπολογία Α' 66

66.1 Καί ἡ τροφή αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῖν εὐχαριστία, ἧς οὐδενὶ ἄλλῳ μετασχεῖν ἐξόν ἐστὶν ἢ τῷ πιστεύοντι ἀληθῆ εἶναι τὰ δεδιδασκόμενα ὑφ' ἡμῶν, καί λουσαμένῳ τό ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν καί εἰς ἀναγέννησιν λουτρόν, καί οὕτω βιοῦντι ὡς ὁ Χριστός παρέδωκεν. 66.2 Οὐ γάρ ὡς κοινόν ἄρτον οὐδέ κοινόν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν· ἀλλ' ὃν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστός ὁ Σωτὴρ ἡμῶν καί σάρκα καί αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτω καί τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καί σάρκες κατὰ μεταβολὴν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καί σάρκα καί αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι. 66.3 Οἱ γάρ Ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ καλεῖται εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκεν ἐντεταλῆσαι αὐτοῖς· τόν Ἰησοῦν λαβόντα ἄρτον εὐχαριστήσαντα εἶπεν· «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου, τοῦτ' ἔστι τό σῶμά μου· καί τό ποτήριον ὁμοίως λαβόντα καί εὐχαριστήσαντα εἶπεν· τοῦτό ἐστὶ τό αἷμά μου» καί μόνους αὐτοῖς μεταδοῦναι. 66.4 Ὅπερ καί ἐν τοῖς τοῦ Μίθρα μυστηρίοις παρέδωκεν γενέσθαι μιμησάμενοι οἱ ποτηροὶ δαίμονες· ὅτι γάρ ἄρτος καί ποτήριον ὕδατος τίθεται ἐν ταῖς τοῦ μνουμένου τελεταῖς μετ' ἐπιλογῶν τινῶν, ἢ ἐπίστασθε ἢ μαθεῖν δύνασθε.

Ἀπολογία Α' 67

67.1 Ἡμεῖς δέ μετὰ ταῦτα λοιπόν ἀεὶ τούτων ἀλλήλους ἀναμνησκόμεν· καί οἱ ἔχοντες τοῖς λειπομένοις πᾶσιν ἐπικουροῦμεν, καί σύνεσμεν ἀλλήλοις ἀεὶ. 67.2 Ἐπὶ πᾶσι τε οἷς προσφερόμεθα εὐλογοῦμεν τόν ποιητὴν τῶν πάντων διὰ τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καί διὰ Πνεύματος ἁγίου. 67.3 Καί τῆ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγρούς μερόντων ἐπὶ τό αὐτό συνέλευσις γίνεται, καί τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν Ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκεται, μέχρις ἐγχωρεῖ. 67.4 Εἶτα παυσάμενου τοῦ ἀναγινώσκοντος ὁ προεστῶς διὰ λόγου τὴν νοθεσίαν καί πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται. 67.5 Ἐπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πά-

ντες και εὐχὰς πέμπομεν· και, ὡς προέφημεν, παυσαμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς ἄρτος προσφέρεται και οἶνος και ὕδωρ, και ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως και εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ ἀναπέμπει, και ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τό ἀμήν, και ἡ διάδοσις και ἡ μετάληψις ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἐκάστῳ γίνεται, και τοῖς οὐ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται. 67.6 Οἱ εὐποροῦντες δέ και βουλόμενοι κατὰ προαίρεσιν ἐκάστος τὴν ἑαυτοῦ ὁ βούλεται δίδωσι, και τό συλλεγόμενον παρὰ τῷ προεστῶτι ἀποτίθεται, και αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὄρφανοῖς τε και χήραις, και τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λει-

πομένοις, και τοῖς ἐν τοῖς δεσμοῖς οὔσι, και τοῖς παρεπιδήμοις οὔσι ξένοις, και ἀπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρεῖα οὔσι κηδεμών γίνεται. 67.7 Τὴν δέ τοῦ ἡλίου ἡμέραν κοινῇ πάντες τὴν συνέλευσιν ποιούμεθα, ἐπειδὴ πρώτη ἐστὶν ἡμέρα, ἐν ἣ ὁ Θεὸς τό σκοτὸς και τὴν ὕλην τρέψας κόσμον ἐποίησε, και Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ τῆ αὐτῆς ἡμέρας ἐκ νεκρῶν ἀνέστη· τῆ γάρ πρό τῆς κρονικῆς ἐσταύρωσαν αὐτόν, και τῆ μετὰ τὴν κρονικὴν, ἣτις ἐστὶν ἡλίου ἡμέρα, φανεῖς τοῖς Ἀποστόλοις αὐτοῦ και μαθηταῖς ἐδίδαξε ταῦτα, ἅπερ εἰς ἐπίσκεψιν και ὑμῖν ἀνεδώκαμεν.

(ΕΠΕ 77, Ἀπολογηταὶ 1, σ. 180-194)

Τὸ Βάπτισμα στοὺς Β' και Γ' αἰῶνες σύμφωνα με τὶς πηγές

	Διδαχὴ	Ἰουστίνος	Συρία	Αἴγυπτος	Β. Ἀφρική	Ἀποστολικὴ Παράδοση
Προετοιμασία	Κατήχηση: «Δύο ὁδοί» 2ήμερη νηστεία	Κατήχηση Νηστεία Προσευχή	Κατήχηση (ἴσως διαρκείας τριῶν ἐβδομάδων)	Πιθανῶς κατήχηση 40 ἡμερῶν Ἐπιφάνεια (6 Ἰαν.)	Κατήχηση ἀγνώστου διάρκειας με προσευχή, νηστεία, ἀγρυπνίες	Κατήχηση τριῶν ἐτῶν Ἐπιλογή γιὰ τό Βάπτισμα Τελικὴ προετοιμασία με νηστεία, προσευχή και καθημερινούς ἐξορκισμούς
Πριν ἀπὸ τό Βάπτισμα			Χρῆσις συνυφασμένη με τὴ δωρεὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος	Χρῆσις συνυφασμένη με τὴ δωρεὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος	Καθαγιασμός ὕδατος και ἀπόταξι	Καθαγιασμός ὕδατος και ἐλαίων Ἀπόταξι Χρῆσις/ἐξορκισμός
Βάπτισμα	Βάπτισμα σέ «ζωντανό» Τύπος Α*	Χαρακτηρίζεται «ἀναγέννησις και «φωτισμός Τύπος Α* ἢ Β** (;)	Χαρακτηρίζεται «νέα γέννησις» «υἰοθεσία» Τύπος Α*	Χαρακτηρίζεται «ἀναγέννησις» «νέα γέννησις» Τύπος Α* ἢ Β**	Τύπος Β**	Τύπος Β**
Μετὰ τό Βάπτισμα		Ὁδηγοῦνται σὴ συνάξι - κοινές προσευχές και ἀσπασμός			Χρῆσις Χειροθεσία Σφράγισμα με τό Σημεῖο τοῦ Σταυροῦ	Χρῆσις ἀπὸ πρεσβύτερο Χειροθεσία ἀπὸ ἐπίσκοπο Χρῆσις ἀπὸ ἐπίσκοπο με σφράγισμα με τό σημεῖο τοῦ Σταυροῦ
Θεῖα Εὐχαριστία	Μόνο στοὺς νεοφωτιστοὺς	Συμμετοχὴ σὴ Θ. Εὐχαριστία	Συμμετοχὴ σὴ Θ. Εὐχαριστία	Συμμετοχὴ σὴ Θ. Εὐχαριστία (;)	Συμμετοχὴ σὴ Θ. Εὐχαριστία + γάλα και μέλι	Συμμετοχὴ σὴ Θ. Εὐχαριστία + γάλα και μέλι γιὰ τοὺς νεοφωτιστοὺς

* Τύπος Α: Χρῆσις τοῦ Ματθαίου 28:19 και τριπλῆ κατάδυση

** Τύπος Β: Χρῆσις τοῦ συνδυασμοῦ ὁμολογίας πίστεως με ἐρώτησι-ἀπόκρισι και τριπλῆ κατάδυση
Ὁ πίνακας εἶναι βασισμένος στὸν Maxwell Johnson, *The Rites of Christian Initiation* 111.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιὰ τὴ μέθοδο τῆς συγκριτικῆς λειτουργικῆς βλέπε Anton Baumstark, *Comparative Liturgy* (London/Westminster MD, 1958). Robert Taft, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom vol. "I: The Dyptichs"* Orientalia Christiana Analecta 238 (Rome 1991) xxix-xxx. Τοῦ ἰδιοῦ, *Reconstructing the History of*

- the Byzantine Communion Ritual: Principles, Methods, Results στο *Ecclesia Orans* 9 (1994) 355-377. Τοῦ ἰδίου, “The Structural Analysis of Liturgical Units: An Essay in Methodology” στο *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding second edition* (Rome 1997) 187-202. Τοῦ ἰδίου, “How Liturgies Grow: The Evolution of the Byzantine Divine Liturgy” στο *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding* (Rome 1997³) 203-232. Τοῦ ἰδίου, “Comparative Liturgy Fifty Years after Anton Baumstark (d. 1948): A Reply to Recent Critics” στο *Worship* 73 (1999) 521-540. Τοῦ ἰδίου *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom vol. V: The Precommunion* (Rome 2000 = *Orientalia Christiana Analecta* 261) 43-52. Τοῦ ἰδίου, “The βηματικὸν in the 6/7th c. *Narration of the Abbots John and Sophronios* (BHGNA 1438w)” στο Hans-Jürger Feulner καὶ Elena Velkovska καὶ Robert Taft (ἐπ.), *Crossroad of Cultures. Studies in the Liturgy and Patristics in Honor of Gabriele Winkler* *Orientalia Christiana Analecta* 260 (Rome 2000) 675-692. Τοῦ ἰδίου, “Anton Baumstark’s Comparative Liturgy Revisited” στο Robert Taft καὶ Gabriele Winkler (ἐπ.), *Comparative Liturgy Fifty Years After Anton Baumstark* *Orientalia Christiana Analecta* 265 (Rome 2001) 191-232. Fritz West, *The Comparative Liturgy of Anton Baumstark* (Nottingham 1995).
2. Baumstark, *Comparative Liturgy* 23-32.
 3. Baumstark, *Comparative Liturgy* 59-60, 120.
 4. Paul Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1992) 56-79. Βλέπε ἐπίσης τὴ δευτέρη ἔκδοση τοῦ βιβλίου του (2002), 1-20. Γιά τὴν περίοδο αὐτὴ γενικότερα στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία βλέπε Θεοδώρου Εὐαγγελίου: *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, τεῦχος Α΄ (Ἀθήνα 1993⁶). Τρεμπέλα: Παναγιώτου: *Ἀρχαὶ καὶ Χαρακτῆρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας* (Ἀθήνα, 1993³). Φίλια Γεωργίου. *Λειτουργικὴ Α΄* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Γρηγόρη, 2006).
 5. Παναγιώτης Χρήστου: *Ἑλληνικὴ Πατρολογία* Τόμος Β΄ (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 1991²) 23-51. Bradshaw, *The Search* 73-97
 6. Τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι (1) Ἡ Διδαχὴ τῶν Ἀποστόλων (β΄ αἰῶνος), (2) Ἡ Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων (π. 230), (3) Ἡ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Διάταξι (γ΄ αἰῶνος), (4) Ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοξι (γ΄ αἰῶνος;), (5) Οἱ Κανόνες τοῦ Ἰππολύτου (ἐ΄/στ΄ αἰῶνος), (6) Οἱ Ἀποστολικὲς Διαταγές (π. 380), (7) Ἡ Διαθήκη τοῦ Κυρίου (ε΄ αἰῶνος).
 7. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, Τόμος Β΄ 23-24.
 8. Παναγιώτης Χρήστου, «Διδαχὴ Ἀποστόλων» *ΘΗΕ* 4:1200-1204. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία* Τόμος Β΄ 25-37 καὶ 45-48 (βιβλιογραφία). Bradshaw, *The Search* 77-78. Παραθέτουμε μόνο μία ἐπιλογή ἀπὸ τίς πρὸ πρόσφατες δημοσιεύσεις, ὅπου μπορεῖ νὰ ἀνατρέξει κανεὶς γιὰ πληρέστερη βιβλιογραφία: Clayton Jefford (ἐπ.), *The Didache in Context: Essays on its Text, History and Trasmision* *Novum Testamentum Supplements* 77 (Leiden: Brill, 1995). Jonathan Draper (ἐπ.), *The Didache in Modern Research* (Leiden: Brill, 1996). Kurt Niederwimmer, *The Didache Hermeneia-A Critical and Historical Commentary on the Bible* (Minneapolis: Fortress Press, 1998). Jonathan Draper, “Ritual Process and Ritual Symbol in *Didache* 7-10” στο *Vigiliae Christianae* 54 (2000) 121-158. Huub van de Sandt, *The Didache: Its Jewish Sources and its Place in Early Judaism and Christianity* *Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum* 3 / *Jewish Traditions in Early Christian Literature* 5 (Assen: Royal Van Gorcum, 2002). Aaron Milavec, *The Didache: Faith Hope & Life of the Earliest Christian Communities, 50-70 C.E.* (New York/Mahwah, N.J.: The Newman Press, 2003). Aaron Milavec, *The Didache Text, Translation, Analysis, and Commentary*, (Collegeville: Liturgical Press, 2003). Alan J.P. Garrow, *The Gospel of Matthew’s Dependence on the Didache*. *Journal for the Study of the New Testament. Supplement series* 254 (New York/London: T & T Clark, 2004). Huub van de Sandt, *Matthew and the Didache: Two Documents from the same Jewish-Christian Milieu?* (Assen, Netherlands: Royal Van Gorcum; Minneapolis, MN: Fortress Press, 2005). Γιά τὸ κείμενο βλέπε ΕΠΕ 114 (Ἀποστολικοὶ Πατέρες 1) 5-31. Γιά τὴν κριτικὴ ἔκδοσι βλ. Willy Rordorf καὶ Andre Tuillier, *La doctrine des douze apôtres* SC 248 (1978) καὶ δευτέρη ἔκδοσι SC 248bis (1998).
 9. Στὸν κώδικα τοῦ Παναγιῶν Τάφου 54 τοῦ 1056.
 10. Joan Hazelden Walker, “A pre-Marcian Dating for the Didache: Further Thoughts of a Liturgist” στο *Studia Biblica* 1978 III (Sheffield: University of Sheffield, 1980) 403-411. Alan J.P. Garrow, *The Gospel of Matthews Dependence on the Didache*. *Journal for the Study of the New Testament. Supplement series* 254 (New York/London: T & T Clark, 2004).
 11. Bradshaw, *The Search* 78.
 12. Παναγιώτης Χρήστου: «Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων» *ΘΗΕ* 4:1197-1198. Bradshaw, *The Search* 78-80. Alistair

- Steward-Sykes, *The Didaskalia Apostolorum: An English Version with Introduction and Annotation* (Turnhout: Brepols, 2009).
13. Χρήστου Παναγιώτη: 'Ελληνική Πατρολογία Τόμος Β' 44-45. Bradshaw, *The Search* 80. Για τό κείμενο βλ. J.W. Bickel, *Geschichte des Kirchenrechts I* (Giessen, 1843) 107-132. Από όσο μπορούμε νά γνωρίζουμε, δέν υπάρχουν πρόσφατες ἐκδόσεις καί μελέτες.
 14. Vindob. hist. gr. 7 τοῦ Ιβ' αἰῶνος.
 15. Alistair Stewart-Sykes, *Hippolytus, On the Apostolic Tradition* (Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2001). Paul Bradshaw, Maxwell Johnson καί Edward Phillips, *The Apostolic Tradition Hermeneia-A Critical and Historical Commentary on the Bible* (Minneapolis: Augsburg Fortress Press, 2002) καί τήν ἐκεῖ πλήρη βιβλιογραφία.
 16. Τό ἄγαλμα μᾶλλον ἀνήκει στήν Θεμίστα τῆς Λαμιψάκου. Βλ. Allen Brent, *Hippolytus and the Roman Church in the Third Century* (Leiden: Brill, 1995) 3-76.
 17. Bradshaw, *The Search* 80-83 καί τήν ἐκεῖ βιβλιογραφία. Paul Bradshaw, Maxwell Johnson καί Edward Phillips, *The Apostolic Tradition*. Ο Alistair Stewart-Sykes, στό βιβλίο τοῦ Hippolytus, *On the Apostolic Tradition* παραδέχεται μέν τόν συμπληρωματικό χαρακτήρα τῆς Ἀποστολικῆς Παράδοσης ἀλλά ὑποστηρίζει ὅτι συντάχθηκε ἀπό τήν «σχολή» τοῦ Ἱππολύτου στή Ρώμη καί ἐκφράζει ρωμαϊκή λειτουργική πράξη.
 18. ΘΗΕ 10: 443. Frans Joseph van Beeck, "The Worship of Christians in Pliny's Letter" στό *Studia Liturgica* 18 (1988) 121-131.
 19. Κωνσταντίνου Καλλινίκου: 'Ο Χριστιανικός Ναός καί τά Τελούμενα ἐν αὐτῷ 33-34.
 20. Γεωργίου Φίλια: *Οἱ Θεομητορικές Ἑορτές στή Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Γρηγόρη, 2004) 19.
 21. Ματθ. 26:26-29, Μάρκ 14:22-25, Λουκᾶ 22:14-20, Λουκᾶ 24, Ἰω. 21, Α' Πρὸς Κορινθ. 11:23-26, Πράξεις 2:42,46.
 22. Βλέπε Ἐπίμετρο 1 γιά τά σχετικά κείμενα.
 23. Γιά μία σύντομη παρουσίαση τοῦ status questionis βλέπε Paul Bradshaw, *The Search* 118-143 καί τήν ἐκεῖ βιβλιογραφία. Βλ. καί Allan Bouley, *From Freedom to Formula. The Evolution of the Eucharistic Prayer from Oral Improvisation to Written Texts* The Catholic University of America Studies in Christian Antiquity 21 (Washington, DC: The Catholic University of America, 1981) 90-99. Βέβαια ὑπάρχει καί ἡ ἄποψη ὅτι ἡ Διδαχή 9-10 δέν εἶναι εὐχαριστιακό κείμενο, καί ὡς ἐκ τούτου διάφορες ἐξηγήσεις δίδονται. Βλ. Τρεμπέλας: Ἀρχαί καί Χαρακτήρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας 139-143.
 24. Βλέπε Γεωργίου Φίλια: *Λειτουργική Α'* 122. Βλέπε καί Andrew McGowan, "First Regarding the Cup...": Papias and the Diversity of Early Eucharistic Prayers" στό *Journal of Theological Studies* n.s. 46 (1995) 551-555.
 25. Paul Bradshaw, *The Search* 118-143. Niederwimmer, *The Didache* 144-167.
 26. Niederwimmer, *The Didache* 149-150. Βλέπε τόν πίνακα 10 στή σελίδα 150.
 27. Δέν γνωρίζουμε ἐάν ἡ περιγραφή τῶν λειτουργικῶν πρακτικῶν ἀντικατοπτρίζει τή ρωμαϊκή πράξη, ἢ τήν πράξη τῆς συριακῆς κοινότητος στή Ρώμη, ἀφοῦ καί ὁ ἴδιος ὁ Ἰουστίνος ἦταν Σύριος.
 28. Α' Ἀπολογία 67. Βλέπε Ἐπίμετρο 1 γιά τό πλήρες κείμενο τοῦ Ἰουστίνου.
 29. Βλ. Α' Ἀπολογία 65.
 30. Τρεμπέλας: Ἀρχαί καί Χαρακτήρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας 148. Για τό θέμα αὐτό βλέπε τό ἐξαιρετικό καί κλασικό πιά ἔργο τοῦ Allan Bouley, *From Freedom to Formula. The Evolution of the Eucharistic Prayer from Oral Improvisation to Written Texts* The Catholic University of America Studies in Christian Antiquity 21 (Washington, DC: The Catholic University of America, 1981).
 31. Μετάφραση: «διά νά ἀξιωθῶμεν νά λάβωμεν ταῦτα [δηλ. τά δῶρα: ἄρτο καί οἶνον] ἀπό αὐτόν» ΕΠΕ 77:191.
 32. «εἰς ἀνάμνησιν τοῦ πάθους ... ἵνα ἅμα τε εὐχαριστῶμεν τῷ Θεῷ ὑπέρ τε τοῦ τόν κόσμον ἐκτετικένας σὺν πᾶσι τοῖς ἐν αὐτῷ διά τόν ἄνθρωπον καί ὑπέρ τοῦ ἀπό τῆς κακίας, ἐν ἧ γεγόναμεν, ἡλευθερωκένας ἡμᾶς καί τὰς ἀρχάς καί τὰς ἐξουσίας καταλελυκένας τελείαν κατάλυσιν διά τοῦ παθητοῦ γενομένου κατὰ τήν βουλήν αὐτοῦ» ΕΠΕ 77:372-375.
 33. Οἱ γάρ Ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ καλεῖται εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκαν ἐντετάλλαι αὐτοῖς· τόν Ἰησοῦν λαβόντα ἄρτον εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἀνάμνησίν μου, τοῦτ' ἔστι τό σῶμά μου· καί τό ποτήριον ὁμοίως λαβόντα καί εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· τοῦτό ἔστι τό αἷμά μου»· καί μόνοις αὐτοῖς μεταδοῦναι. ΕΠΕ 77:192-193.
 34. Andrew McGowan, Is there a Liturgical Text in the Gospel? The Institution Narratives and Their Early Interpretive Communities στό *Journal of Biblical Literature* 118 (1999) 73-87, ἐδῶ 86.

35. Βλέπε Τρεμπέλα: *Ἀρχαί καί Χαρακτήρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας* 148-149.
36. Οὐ γάρ ὡς κοινόν ἄρτον οὐδέ κοινόν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν· ἄλλ' ὄν τρόπον διά λόγου Θεοῦ σαρκοποιηθεῖς Ἰησοῦς Χριστός ὁ Σωτήρ ἡμῶν καί σάρκα καί αἷμα ὑπέρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτω καί τήν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καί σάρκες κατά μεταβολήν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καί σάρκα καί αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι. ΕΠΕ 77:192-193.
37. *Πρός Ἐφεσίους* 20:2.
38. *Πρός Σμυρναίους* 6:2,
39. *Adversus Haereses* 4:18,4
40. *Contra Celsum* 8:3. Γενικότερα γιά τό θέμα αὐτό βλέπε Enrico Mazza, *Mystagogy: A Theology of Liturgy in the Patristic Age* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 1989).
41. Paul Bradshaw, Maxwell Johnson καί Edward Phillips, *The Apostolic Tradition* 37-48. Μάλιστα, ἐάν ἀφαιρέσουμε τά ιδρυτικά λόγια του Κυρίου καί τήν ἐπίκληση, ἀποκαλύπτεται μία διμερῆς ἀναφορά ἀποτελουμένη ἀπό μία χριστολογική εὐχαριστία καί μία ικεσία καί καταλήγει μέ δοξολογία. Maxwell Johnson, "The Apostolic Tradition" στό Geoffrey Wainwright καί Karen Westerfield Tucker (ἐπ.), *The Oxford History of Christian Worship* (Oxford: Oxford University Press, 2006) 32-75, ἐδῶ 57.
42. Johnson, *The Apostolic Tradition* 39, καί Gabriele Winkler, "The Original Meaning of the Prebaptismal Anointing and Its Implications" στό Maxwell Johnson (ἐπ.), *Living Water, Sealing Spirit: Readings on Christian Initiation* (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1995) 68-81. Τόν 4ο αἰώνα ὁμοῦς στίς ἐλληνοφώνες περιοχές τῆς Συρίας καί στήν Παλαιστίνη ἐμφανίζεται χρίση καί μετά τό Βάπτισμα, τό ὁποῖο ἀναδεικνύεται ὡς ἡ σφραγίδα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καί ἡ προ-βαπτισματική χρίση παίρνει ἐξοριστικό χαρακτήρα.
43. Merja Merras, *The Origins of the Celebration of the Christian Feast of Epiphany: An Ideological, Cultural and Historical Study* (Joensuu, Finland: Joensuu University Press, 1995) 164 κ.έ.
44. Maxwell Johnson, "From Three Weeks to Forty Days: Baptismal Preparation and the Origins of Lent" στοῦ ἰδίου, *Living Water, Sealing Spirit: Readings on Christian Initiation* (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1995) 118-138.
45. Κάτι πού προστίθεται μετά τόν τέταρτο αἰώνα. Βλ. Johnson, "The Apostolic Tradition" 39 καί τοῦ ἰδίου, *Liturgy in Early Christian Egypt*. Alcuin/GROW Liturgical Study 33 (Bramcote, Notts.: Grove, 1995).
46. Thomas Talley, *The Origins of the Liturgical Year* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 1986²) 163-225.
47. Bradshaw, *The Search* 156.
48. *De baptismo* 19. Τό Πάσχα εἶναι κατάλληλη ἐποχή γιατί μέ τό Βάπτισμα συμμετέχουμε στό πάθος τοῦ Κυρίου, καί ἡ περίοδος τῆς Πεντηκοστής προσφέρεται, διότι συνδυάζεται μέ τίς ἐμφανίσεις τοῦ ἀναστάντος Κυρίου στους μαθητές του καί μέ τήν ἔλευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Βλέπε καί Paul Bradshaw, "*Diem baptismo solemniorum: Initiation and Easter in Christian Antiquity*" στό Maxwell Johnson, *Living Water*, 137-147.
49. Ἐξορισμοί (Ep. 69:15-16), καθαγιασμός τοῦ ὕδατος (Ep. 70:1) καί τοῦ ἐλαίου (Ep. 70:2), χρίση μετά τό Βάπτισμα (Ep. 73:9). Βλ. Bradshaw, *The Search* 157-158.
50. Bradshaw, *The Search* 158
51. Ἡ μετάφραση, ἐκτός ἀπό μία μικρή ἀλλαγὴ στήν Ἐρώτηση Α, εἶναι τοῦ Γεωργίου Φίλια, *Λειτουργική, τόμος Α'* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Γρηγόρη, 2006) 382-383, καί ἀντικατοπτρίζει κυρίως τή λατινική μετάφραση τῆς *Ἀποστολικῆς Παράδοσης*. Γιά συγκριτικό πίνακα τοῦ σημείου αὐτοῦ ὄλων τῶν ἀρχαίων μεταφράσεων τῆς *Ἀποστολικῆς Παράδοσης* βλέπε Paul Bradshaw, Maxwell Johnson καί Edward Phillips, *The Apostolic Tradition* 114-118.
52. Paul Bradshaw, Maxwell Johnson καί Edward Phillips, *The Apostolic Tradition* 132.
53. Ὅπως λ.χ. στό Γελασιανό Εὐχολόγιο, ὅπου ἡ δεύτερη ἐρώτηση, σχετικά μέ τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ἦταν πολύ πιό λιτή καί σύντομη: «Πιστεύεις στόν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστό τόν Υἱόν Τοῦ Θεοῦ τόν Μονογενῆ, τόν γεννηθέντα καί παθόντα;» Βλ. Maxwell Johnson, *The Rites of Christian Initiation: Their Evolution and Interpretation* (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1999) 106.
54. Robert Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 1993²) 13-29. Paul Bradshaw, Maxwell Johnson καί Edward Phillips, "*The Apostolic Tradition*" 194-215.
55. Maxwell Johnson, "*The Apostolic Tradition*" 60-61. Bradshaw, *The Search*...
56. Σύμφωνα μέ τόν Maxwell Johnson, "The Apostolic Tradition" 62, ἡ Κυριακή δέν εἶναι ἓνα «μικρό» Πάσχα· μᾶλλον τό Πάσχα εἶναι μία «μεγάλη» Κυριακή. Ἡ ἄποψη αὐτή ἀντικατοπτρίζει τά συμπεράσματα τῆς σύγχρονης λειτουργικῆς ἐρευνας.

57. Ίουστίνου Ἀπολογία Α΄ 67.7
58. Ἡ κλασική μελέτη γιὰ τὴν ἡμέρα τῆς Κυριακῆς στὴν χριστιανικὴ παράδοση εἶναι τοῦ Willy Rordorf, Sunday: *The History of Rest and Worship in the Earliest Centuries of the Christian Church* (Philadelphia: The Westminster Press, 1968), ἐδῶ σ. 274-293. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ὀγδόης ἡμέρας βλέπε Γεωργίου Φίλια, *Ἡ Ἔννοια τῆς Ὀγδοῦς Ἡμέρας στὴ Λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Γρηγόρη, 2003), ἐδῶ 19-61. Βλέπε καὶ Νικοδήμου Σκρέττα: «Ἡ Κυριακή» στὸν τόμο *Τὸ Χριστιανικὸν Ἑορτολόγιον*, Σειρὰ Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 15 (Ἀθήνα, 2007) 265-321.
59. Maxwell Johnson, “Apostolic Tradition” 62-64. Βλέπε καὶ Παναγιώτου Σκαλτοῦ: «Ἡ Ἑορτὴ τοῦ Πάσχα» στὸν τόμο *Τὸ Χριστιανικὸν Ἑορτολόγιον*, Σειρὰ Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 15 (Ἀθήνα, 2007) 99-125.
60. Maxwell Johnson, “Apostolic Tradition” 64, τοῦ ἰδίου, “From Three Weeks to Forty Days: Baptismal Preparation and the Origins of Lent” στὸ βιβλίο τοῦ ἰδίου, (ἐπ.), *Living Water, Sealing Spirit: Readings on Christian Initiation* (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1995) 118-136.
61. Maxwell Johnson “Apostolic Tradition” 65. Γιὰ πληροφορίες γιὰ τὴν μετέπειτα κυρίως ἀνάπτυξη τῆς ἑορτῆς βλέπε π. Θεοδώρου Κουμαριανοῦ: «Οἱ Ἑορτές τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῆς Πεντηκοστῆς» στὸν τόμο *Τὸ Χριστιανικὸν Ἑορτολόγιον*, Σειρὰ Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 15 (Ἀθήνα, 2007) 211-235.
62. Maxwell Johnson, “Apostolic Tradition” 65-66. Talley, *The Origins of the Liturgical Year* 97-162. Στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία βλέπε τὸ ἄρθρο τοῦ π. Νικολάου Ἰωαννίδη: «Ἡ Ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων-Θεοφανείων» στὸν τόμο *Τὸ Χριστιανικὸν Ἑορτολόγιον*, Σειρὰ Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 15 (Ἀθήνα, 2007) 129-185.
63. Ἀπὸ ἐκεῖ προῆλθε καὶ ἡ μετέπειτα συνήθεια νὰ τοποθετοῦνται λειψάνα ἀγίων στὶς Ἁγίες Τράπεζες τῶν καθηγιασμένων ναῶν.
64. *Μαρτύριον Πολυκάρπου* 18.2-3:18.2 «Οὕτως τε ὑμεῖς ὕστερον ἀνελόμενοι τὰ τιμώτερα λίθων πολυτελῶν καὶ δοκιμώτερα ὑπὲρ χρυσίον ὅσα αὐτοῦ, ἀπεθέμεθα ὅπου καὶ ἀκόλουθον ἦν. 18.3 Ἐνθα ὡς δυνατόν ἡμῖν συναγομένοι ἐν ἀγαλλιάσει καὶ χαρᾷ παρέξει ὁ κύριος ἐπιτελεῖν τὴν τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ ἡμέραν γενέθλιον, εἰς τε τὴν τῶν προηληθότων μνήμων καὶ τῶν μελλόντων ἄσκησιν τε καὶ ἐτοιμασίαν». Στὴν παρ. 21.1 δίνεται καὶ ἀκριβὴς ἡμερομηνία καὶ ὥρα τοῦ μαρτυρίου. Τὸ μαρτύριο τοῦ Πολυκάρπου, στὴν πραγματικότητα γράμμα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σμύρνης στὴν Ἐκκλησία τοῦ Φιλομιλίου, εἶναι ἡ ἀρχαιότερη γραπτὴ ἀναφορὰ χριστιανικοῦ μαρτυρίου ἐκτός Κ.Δ. Ἐνδιαφέρον ἀπὸ λειτουργικῆς πλευρᾶς ἔχει ἡ προσευχὴ τοῦ Πολυκάρπου καὶ ἡ ἀναφορὰ στὴν τιμὴ πρὸς τὰ λείψανά του καὶ ἡ ἐτήσια ἀνάμνηση τοῦ μαρτυρίου του.
65. Γιὰ τὸ θέμα τῶν λειψάνων βλέπε Ἀνδρέου Φυτοράκη: *Λείψανα καὶ Τάφοι Μαρτύρων κατὰ τοὺς Τρεῖς Πρώτους Αἰῶνας* (Ἀθήνα, 1955) καὶ Peter Brown, *The Cult of Saints* (Chicago: The University of Chicago Press, 1981).
66. Killian McDonnell, “The Marian Liturgical Tradition” στὸ Maxwell Johnson (ἐπ.), *Between Memory and Hope: Readings on the Liturgical Year* (Collegeville, Minnesota: The Liturgical Press, 2000) 385-400. Ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου «Θεοτόκος», ἀπαντᾶται στὶς πηγές ἀπὸ τὸν γ΄ αἰῶνα, 386-388. Βλέπε καὶ Φίλια: *Οἱ Θεομητορικὲς Ἑορτές στὴ Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας* 19.
67. Ἐπιστολὴ 71.1. De unitate ecclesiae 5.
68. Johnson, *The Rites of Christian Initiation* 93-95. Βλέπε καὶ ΘΗΕ 7: 1099-1112.
69. Maxwell Johnson, *The Apostolic Tradition* 42.
70. *De baptismo* 18.
71. *In Romanos commentaria* 5
72. Ἐπιστολὴ 64.
73. Παναγιώτου Σκαλτοῦ: «Ἡ Ἑορτὴ τοῦ Πάσχα» στὸν τόμο *Τὸ Χριστιανικὸν Ἑορτολόγιον*, Σειρὰ Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 15 (Ἀθήνα, 2007) 99-125, ἐδῶ 101-103. Βλέπε καὶ Raniero Cantalamessa, *Easter in the Early Church* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 1988). Paul Bradshaw καὶ Lawrence Hoffman (ἐπ.), *Passover and Easter: Origin and History to Modern Times* στὴ σειρὰ Two Liturgical Traditions 5 (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1999) καὶ Paul Bradshaw καὶ Lawrence Hoffman (ἐπ.), *Passover and Easter: The Symbolic Structuring of Sacred Seasons* στὴ σειρὰ Two Liturgical Traditions 6 (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1999). Paul Bradshaw, “The Origins of Easter” στὸ Maxwell Johnson (ἐπ.), *Between Memory and Hope: Readings on the Liturgical Year* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 2000) 111-124.

ΤΟ ΟΛΟΙΠΟΡΙΚΟΝ ΤΗΣ ΑΙΘΗΣΙΑΣ

ΕΞ ΕΠΩΡΕΩΣ ΑΕΙΟΤΥΠΙΚΗΣ

ΤΗΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ
Ομοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

1. Εισαγωγικά.

α') Αἱ προσκυνηματικαὶ ἐπισκέψεις εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους.

Μετά τὴν ὕμν τῶν Ρωμαίων καταστροφήν τῆς Ἱερουζαλήμ καὶ μετὰ τὴν ὕμν τοῦ Ἰουδαίου Σιβήρου κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀδριανοῦ καταστολῆν τῆς κατ' ἐπίπλων ἰουδαϊκῆς ἐξέγερσεως ὑπὸ τὸν Βαρ-Κοχβὰ (ἢ Selimon ben Kos(e)ba, ἢ κατὰ βραδύτερας μαρτυρίας Βαν Κοσεβὰ) (132-135) ἢ, οἱ ἐξ ἔθνικῶν Χριστιανοὶ ἀπέφυγον τὰς προσκυνηματικὰς ἐπισκέψεις εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους, οἱ δὲ οἱ κατὰ τὸ πλεῖστον εἶχον καταστῆ κέντρα ἔθνικῆς ἀκροαίας. Αἱ γνωστοὶ ἐπισκέψεις εἰς Παλαιστίνην λ.χ. τοῦ Φιλαίτου Σέφ-δων, τοῦ Κνήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρείας, τοῦ Ὀριγένους, τοῦ Φιλαίτου Καταραίας κ.ἄ. ἐγένοντο μάλιστ' ἔνεκα θεολογικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ διαιω-τερον ἔνεκα προσκυνηματικῆς εὐλαβείας, ἢ ἄποια ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἀνομιάζον, ἐφ' ὅσον ἐπρόκειτο περὶ περιουσιῶν, ἐν ταῖς ὁποίαις ἔργον, παραστέρησεν, ἐκρήνυξεν καὶ ἐβαρυστοῦργησεν αὐτὸς ὁ Κύριος.

Μετά τὴν κατάρτασιν τῶν δουλῶν καὶ τὴν ὕμν τοῦ Μεγάλου Κων-σταντίνου, τῆς ἀγίας Ἐδῆνης καὶ τῶν υἱῶν τῶν ἀνέγκαν μεγαλοκρηστῶν βασι-λῶν ἐν τοῖς Ἁγίοις Τόποις, οἱ Χριστιανοὶ ἀνέπτυξαν ἑσπερὸν ἐνδιαφέρον πρὸς ἐπισκεψῶν τῶν ἁγίων τόπων, ὅσον καὶ τῶν περιουσιῶν, τὰς ὁποίας καθήκον-σαν οἱ πῶδες τοῦ Κυρίου καὶ ἐν ταῖς ὁποίαις ἐγένετο αἰόθητῆ ἢ ἰστορικῆ μορφή τοῦ Ἱεροῦ, ὡς καὶ ἡ παρουσία τῶν ἁγίων προσώπων τῆς Καινῆς Διαθήκης (τῆς Παναγίας Μητρὸς τοῦ Κυρίου, τῶν Ἀποστόλων, τοῦ ἁγ. Σπυρίδου κ.λπ.). Ἡ προσκυνηματικὴ εὐλάβεια ἐμπροσθεῖτο ἑλιστῆ καὶ διὰ τῆς συνδέσεως τῶν ἁγίων τόπων μετὰ τῶν ἁγίων διηγήσεων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἡ ἀνά-πτύξις τοῦ προσκυνηματικοῦ ἐνδιαφέροντος συνετέλεσεν ὥστε, ὡς μαρτυρεῖ

1. K. Schubert, Bar Kochba, in Lexikon für Theologie und Kirche (=LThK), τόμ. 1, Freiburg 1957, στ. 1245-1246.

Freiburg 60 (1989) 593-599 καὶ
61 (1990) 120-143.

in Anastase audietis. Qui adhuc cathedramini estis, misteria Dei secre-
tiora diu vobis non possunt) 54.

Ἡ τελεσιουργία τοῦ βαπτισματος γίνεται κατὰ τὰς πασχαλινὰς παν-
νυχθας (vigiliae paschales) ὡς συνήθεται ἐκ τοῦ Ὀδομορικοῦ τῆς Αἰθε-
ρίας, ἥτις σημειοῖ: «Αἱ δὲ πασχαλιναὶ παννυχθες τελοῦνται καθ' ὃν ἑσπρον
τελοῦνται καὶ παρ' ἡμῶν (τοῖς Συρκοῖς). Μόνον τούτῳ γίνονται ἐπὶ πλῆθος ἐν-
ταῦθα, ὅτι θηραδὴ οἱ νεώφυτοι, ἐπειδὴ ἐβαπτίσθησαν καὶ ἐνεσθίθησαν (τὴν
νεύκην στολῆν), ὅταν ἐξέλθωσιν τῆς κρήνης (πηγῆς, κοιμηθῆσιν), ὁδη-
γούμενοι μετὰ τοῦ ἐπισκόπου πρώτον εἰς τὴν Ἀναστάσεως, λέγεται εἰς ἕως, οὐ
γίνεται ἐντὸς τῶν κηρύχων (τοῦ νεοῦ) τῆς Ἀναστάσεως, λέγεται εἰς ἕως, οὐ
εἶται δὲ ὁ ἐπίσκοπος ἀναβῆναι ὑπερ αὐτῶν (τὴν ἐπὶ τῆς λήφει τοῦ Χρισματος)
εὐχὴν καὶ ὄψους ἔρχεται μετ' αὐτῶν εἰς τὸν μετὰ νεοῦ (τὴν βασιλικὴν),
ἐνθα, κατὰ τὸ εὐαγγέλιον, σὺνταξ ὁ λαὸς τελεῖ ἄγωνα καὶ γίνονται ἀπό-
συνθηκῶν γίνονται καὶ παρ' ἡμῶν. Τελεῖται ἡ Θ. Ἀστροργία καὶ γίνονται ἀπό-
λυσιν) 55. Et post facta missa vigiliarum ἐν τῇ μετὰ νεοῦ ἐκ νεοῦ ἀναγινώ-
σεται ἡ περὶ Ἀναστάσεως περικοπὴ τοῦ Εὐαγγελίου, ἀναγινώσκεται εὐχὴ
καὶ ἐκ νεοῦ ὁ ἐπίσκοπος προσφέρει τὴν Θείαν Εὐχαριστίαν, κατὰ τὸν ἴσον
ὡς οἶον τε συντομον πρὸς χεῖρα τοῦ λαοῦ. Ἡ ἁmissa vigiliarum (ἀστροργία
ἡ ἀπόλυσιν τῆς Παννυχθῆς) γίνεται, κατὰ τὴν Αἰθερίαν, τὴν αὐτὴν ὡσαν καὶ
ἡμέραν, καθ' ἣν γίνεται καὶ ἐν τῇ Δύσει 57.

Ἡ Αἰθερία μεταδίδει πληροφορίας καὶ περὶ Μυσταγωγικῶν Κατη-
χρήσεων, αἵτινες εἶναι ἀνεκδιόγου πρὸς τὰς εἰς τὸν Κρητικὸν Τεσσαυδέριον (ἡ
τὸν διὰδογον αὐτοῦ Ἰουδωνίαν) ἀποδοθέντας. Αἱ Κατηχήσεις αὐταὶ κατὰ τὴν
διακαινήσαν ἐβδόμηδα ἐκφωνοῦνται ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου οὐχὶ πρὸς κατήγου-
μένους, ἀλλὰ πρὸς νεοβαπτισθέντας ἢ «νεοφύτους» ἢ «νεοφύτους» (neo-
fiti) καὶ πρὸς πιστοῦς, οἱ ὅποιοι θέλουσιν νὰ διαφωτισθῶσιν ἐπὶ τῶν μυστηρίων
(et fideles qui volunt audire mysteria) καὶ νὰ κατανοήσωσιν «omnia quae
agnuntur in baptismo». Πρὸς ἀποδείξεισιν τῶν ἀμύτητων κατηχουμένων
«δείκνυνται αἱ θύραι» (clauduntur ostia) 58.

54. Louis Duchesne, *Étude*, σ. 500-501.
55. E. F. Endt, *Étude*, σ. 73.
56. Εἰς τὴν περὶ τῆς Αἰθερίας ἀπεφασχισμένης ὁ Κ. Κ. ἀπολύει τὸν
σημασιολογικὸν ἀναφορὰν διὰ τὴν ἀστροργίαν κατὰ τὴν νύκτα τοῦ Μ. Σαββάτου.
Μία εἰς τὸ Μακεδονικὸν (περὶ τὴν ἀστροργίαν καὶ ἐπέα, ἀντομομα, εἰς τὸν Πλάτων
Τάκτον [Ἀναστάσεως]). Ἡ περὶ τῆς ἀστροργίας ἀμύτης ὑπόκειται μέγιστος σημείων, ὅτι
ἴσον τελοῦσιν ἀστροργίαν κατὰ τὸν ἑσπρον τοῦ Μ. Σαββάτου (ὅστις, σηματοδοτεῖται, δι-
ἀφορᾷ ἐπὶ τὸν ἑσπρον τοῦ Σαββάτου) καὶ κατὰ τὸν ἑσπρον, εὐχὴ μετὰ τὸ μυσ-
τήριον, τὴν ἀστροργίαν τοῦ Πλάτων (ἑστὶ ἀμύτης, σελ. 461, ὑποσημ. 1).
57. Altheplais, *Étude*, σελ. 38.
58. Louis Duchesne, *Étude*, σ. 501.

8) Καίρι οἱ προσευχῆς καὶ καθήμενοι ἀπο-
λοῦθαι τοῦ Εἰκοσιτετραώρου.

Ἐάν ἐνδιαφεροῦσιν εἶναι αἱ ὑπὸ τῆς Αἰθερίας παρεχόμεναι πληροφο-
ροφαιαί περὶ τῶν καίριων τῆς προσευχῆς καὶ τῶν καθήμε-
ρων ἀπολοῦθαι τοῦ Εἰκοσιτετραώρου. Συμφορῶς
πρὸς τὴν περιγραφήν τοῦ καφ. 24, «καθ' ἑκάστην πρὸ τῆς ἀλακτορο-
φωρίας ἡσυχάζοντο αἱ θύραι τῆς Ἀναστάσεως καὶ κατήγοντο εἰς αὐτὴν πάν-
τες οἱ μοναχικοὶ καὶ αἱ παρθέναι («descendunt omnes monachos et
parthenae»), ὡς καὶ αἱ ἐκ τῶν λαϊκῶν βουδόμεναι, ἕδρας καὶ ἑσθίας.
Ἀπὸ τῆς ὥρας δὲ ταύτης μέχρι τῆς ἀνατολῆς τοῦ φωτός (ex ea hora usque
in haem) λέγονται ἕως καὶ ψάλλοι καὶ ἀντίφωνοι, ἐπισυνακροῦνται εἰς
ἕναστον ἕνον καὶ συταχῆς εὐχῆς. Δύο ἢ τρεῖς ἑσθίας, καθὼς καὶ διακονοῖ
ἡχοῦντο καθ' ἑκάστην ἀλληλοδιαδόχως προσέχοντες μετὰ τῶν μοναχῶν,
αὐτοὶ δὲ ἀπηγγέλλον τὰς μετὰ τῶν ψαλλῶν καὶ τῶν ἀντιφώνων συνθεμένιας
δεήσεις ἢ εὐχὰς (orationes). Ὅταν δὲ ἡσυχάζῃ ἡ ἡμέρα ἐκείνων τότε τοῦς
ἐκθινοῦς ὕμνον (matutinus hymnos), οἱ ὅποιοι ἀντακροῦνται
εἰς τοῦς καθ' ἡμέρας ἄκοντες. Συμφορῶς κατήγοντο ὁ ἐπίσκοπος μετὰ τοῦ
κλήρου καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸ σωτήριον στήλαιον τοῦ ζωνήφωρου τέπου ὅστιθεν
τῶν κατηχουμένων αὐτοῦ. Ἀνεγίνωσκε τὰ δίστυγα («dicet orationem pro
omnibus; commemorat eam ipse nomina, quorum vulva») καὶ ἡλύθει
τοῦς κατηχουμένους. Ἀπηγγέλλον ἐν συνελείᾳ καὶ ἐπέαν εὐχὴν (orationem)
καὶ ἡλύθει τοῦς πιστοῦς. Μετὰ ταῦτα, ἐξερχομένου τοῦ Ἐπισκόπου ἐκ τῶν
κατηχουμένων, προσέρχοντο πάντες, ἵνα ἀπαρθῶσιν τὴν χεῖρα αὐτοῦ καὶ λάβωσιν
εἰς ἕναστον τὴν εὐλογίαν του 59.

Κατὰ τὸν Ὀρθρον ἐκείνησιν Κουριακῆσιν καὶ κατὰ τὸ Πά-
σχα ὁ ἔθνος ὁ ἐπίσκοπος ἀνεγίνωσκε τὴν περὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κηφίου
εὐαγγελικὴν περικοπὴν: «Et tunc ubi stat episcopus intro cancellos, pren-
det evangelium et accedet ad hostium et legit resurrectionem dominus
episcopus ipse» 60.

Κατὰ τὴν ἐκείνησιν ὥραν (τὴν μεσημέριαν) κατήγοντο ἐκ νεοῦ
πάντες εἰς τὸν νεοῦ τῆς Ἀναστάσεως καὶ ἔνεγον ψαλλοὺς καὶ ἀντίφωνα. Κατή-
γοντο ἐκ νεοῦ καὶ ὁ ἐπίσκοπος, ὅστις καὶ κατηγόμενος ὄπου καὶ τὴν πρώτων,
ὅστιθεν τῶν κατηχουμένων τοῦ ἄγιου τέπου, ἵνα εἰσὶν εὐχὴν (orationem) καὶ ἵνα
ἐκείθεν εὐλογηθῇ τοῦς πιστοῦς. Μετὰ ταῦτα, ἐξερχομένου αὐτοῦ ἐκ τῶν κατηχου-
μένων, ἡσυχάζοντο πάντες τὴν χεῖρά του. Ἰὰ αὐτὰ ἐπανελαμβάνοντο καὶ κατὰ
τὴν ἐκείνησιν ὥραν 61.

59. *Étude*, σ. 474. Η α ν. Περιελά, *Étude*, σ. 300-301.
60. Altheplais, *Étude*, σελ. 24. Louis Duchesne, *Étude*, σ. 476.
61. Louis Duchesne, *Étude*, σ. 474-475.

ἐκ τῶν λαϊκῶν ἐκπαιδευτῶν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀναστάσεως, ἐνθα ἐλέγοντο ψαλμοὶ καὶ ἀντίφωνα καὶ εὐχαὶ μέγαι τῆς προΐας. Μετὰ τὴν ἀνακοίνην τοῦ φω-
 τῆς κατὰ τὴν Κυριακὴν πέντε μετέβησαν εἰς τὸ Μαρτίριον, ἦτοι τὴν με-
 λῶνα Βασιλικήν, τὴν ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀνεγερθεῖσαν καὶ περιεβόου-
 σαν τὸν τόπον, ἐνθα ἀνευρέθη ὁ τίμιος Σταυρός, συνεχομένη δὲ πρὸς τὸ ἀί-
 θιον ἐνθα ὁ Γαλγυθῆς. Ἐνευρέθη καὶ ἡ ὄνομαζία Post Crucem. Ἡ Θ. Λει-
 τουργία ἐκεῖ, — λόγιον τοῦ ὅτι ἦτο consuetudo ut de omnibus presbyteris
 qui sedent quanti volunt predicent, et post lios omnes episcopus pre-
 dicat —, παρετίετο μέγαι τῆς τετάρτης καὶ πέμπτης ἡμέρας (ἦτοι μετὰ τὸ
 τῆς 10ης καὶ 11ης προσημειωμένης). Ἡ Λειτουργία ἐτελεργαζέτο διὰ λα-
 τινεῖας πρὸς τὴν Ἀνάστασιν καὶ χειροκλιτικῶς πρὸ τοῦ Παναγίου Τάφου,
 εἰς τὴν ὁμοίαν ἐπιχοροδοῦναι εὐλογία τοῦ ἐπισκόπου καὶ ἀποστόλων.⁶⁶

στ') Μεγάλα εἰσόρτα.

Περί μεγάλων ἑορτῶν τῆς Ἑκκλησίας Ἱεροσόλυμων παρέχει ἀσφάλως
 ἡ Αἰθιοπία πολυτιμότερας πληροφορίες. Ἐν πρώτοις μνημονεύει τὴν ἑορτὴν
 τῶν Ἑπιφανειῶν, καθ' ἣν ἐορτάζετο ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ
 διατῆς εὐσεβειστικῆς συνήθειας. «Ἡ μία λειτουργία ἐτύχετο κατὰ τὴν δια-
 κειαν τοῦ νεκροῦ καθ' ὅμοιωσιν τῆς ἀρουπίας τοῦ Πάτριος ἐν τῇ Βασιλικῇ
 τῆς Βηθσέμ, τῇ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀνεγερθεῖσθαι μετὰ τὸ πέρας δὲ
 αὐτῆς ἐν ποιητῇ λατρευτικῇ κατηχητικῶν παρῆ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα συνοδίου-
 τες τὸν ἐπίσκοπον, κληρῶς, μοναχοὶ καὶ λαὸς ψαλμῶντες: Ἐξομολογητὸς ὁ ἐπ-
 ῶμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου κ.λ.τ. Καταφθινούσης δὲ τῆς συνοδείας ταύτης
 εἰς Ἱεροσόλυμα ἄμα τῇ προΐᾳ εὐσεβήσαντο πάντες οἱ ἀποστολῶντες αὐτὴν
 πρῶτον εἰς τὴν Ἀνάστασιν, ὅπου μετὰ ψαλμῶν καὶ εὐχῶν τινα ἠὺλογοῦντο
 ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου καὶ ἀρχιερέων πρὸς θραυξίαν ἀνάστασιν, ἐνα ἐκαστὸν
 καὶ πάλιν περὶ τὴν ὁμοίαν πρῶσιν εἰς τὴν μετὰ τὴν ἑορτήσαν Λειτουργίαν.⁶⁷
 Τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν Ἑπιφανειῶν παρεπινομένου, κατὰ τὴν μετροπλίαν

66. Louis Duchesne, *ἑθ' ἑορτ.*, σ. 476-478. II α.ν. Τρεμπλά, *ἑθ' ἑορτ.*, σ. 302-303.

67. Παπακωνσταντίνος ἐνθε ψάλων ἐκ τοῦ κειμ. 25, συμπληρῶναι τις περὶ τῆς ἑορτῆς ἐκ

τῶν συμπληρωμάτων (κειμ. 49). Leonard Fendt, *ἑθ' ἑορτ.*, σ. 74.
 68. II α.ν. Τρεμπλά, *ἑθ' ἑορτ.*, σ. 305, ἐνθα ἐν τῇ ἑορτῇ 21 προσημειωται
 καὶ τὸ ἑξῆς: «O B a n n s t a r k ἐπὶ τῇ ἑορτῇ τῆς μετ' ἑξαετίας ταύτης Αἰθιοπίας ἐν
 συνήθειᾳ καὶ πρὸς ἐπιπέρας τοῦ Ἀγίου καὶ ἀναγνώστου ἡ συνήθειον (Lectioanum) καὶ
 καὶ τοῦ Ἱεροσολιμοῦ Κωνσταντίνου κατὰ τὴν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ θανάσιος οὗτος διὰ τῆς
 λειτουργίας ἐορταστικῆς τῶν Ἑπιφανειῶν εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ Βηθσέμ ἐκτελεσθεῖσεν διὰ
 λειτουργίας ἐορταστικῆς τῶν Ἑπιφανειῶν εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ Βηθσέμ ἐκτελεσθεῖσεν διὰ

τῆς Αἰθιοπίας, ἐπὶ ὁμοίαν ἑορτήσαν ἐβδόμηδα, ὁ ἐπίσκοπος ἐπέλπει τὴν Θείαν Εὐχα-
 ρίαν κατὰ τὰς δύο μὲν ἐπομένους ἡμέρας, ἦτοι τὴν δευτέραν καὶ τρίτην, ἐν
 τῇ αὐτῇ μετῶν Βασιλικῇ, τὴν τετάρτην δὲ ἡμέραν ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἵερους τῶν
 Ἑλεῶν (in Eleona) καὶ τὴν πέμπτην εἰς τὴν ἐπὶ ὀνόματι τοῦ Λαζάρου καὶ
 εἰς ἀπόστασιν χιλίων τετρακοσίων βημάτων μακρῶν τῶν Ἱεροσόλυμων ἀνε-
 γερθεῖσαν ἐκκλησίαν (quinta die in Lazaru, quod est ab Jerusalem
 forsthan ad mille quingentos passus), τὴν ἕκτην εἰς Σιών, τὴν ἑβδόμην
 εἰς τὴν Ἀνάστασιν καὶ τὴν ὁμοίαν εἰς τὸν Σταυρόν. Κατὰ τὰς αὐτὰς ὁρτὰς ἡμέ-
 ρας ἐορτάζετο ἡ ἑορτὴ καὶ ἐν Βηθσέμ κατὰ τὸν αὐτὸν πανηγυρικῶν τρόπον,
 ἐνθα μόνον ὑπὸ τῶν προσεβυτέρων, τοῦ κληρῶν καὶ τῶν μοναχῶν τοῦ τόπου
 τούτου, τοῦ ἐπισκόπου ὄντος ἐν Ἱεροσόλυμοις.

Τὴν πασσαγακιστὴν ἀπὸ τῶν Ἑπιφανειῶν ἡμέραν διεξήγετο μετὰ μετὰ
 λης ἐπισημότητος καὶ μετὰ λατρευτικῆς ποιητικῆς πρὸς τὴν Ἀνάστασιν, ὡς
 κατὰ τὸ Πάτριον, ἡ ἑορτὴ τῆς παραστάσεως τοῦ Κυρίου εἰς τὸν ναὸν, τῆς κα-
 τὰ τὴν Ἱναπεντῆς ἀπολυθελίης. Κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην κληρῶντων πέντε
 ὁμοίως ἑορτάζετο καὶ ὁ ἐπίσκοπος, πάντοτε διεξερχόμενος τὸ αἶθ' ἕως τοῦ
 οἰ προσεβυτέρου καὶ ὁ ἐπίσκοπος, πάντοτε διεξερχόμενος τὸ αἶθ' ἕως τοῦ
 Ἑβνεγέτου, ὅπου ἐξιστορεῖ τὰ εἰς τὴν Ἱναπεντῆ ἀναφερθέντα. Ἡ ἑορτὴ
 τῆς Ἰππαπεντῆς, περὶ τῆς ὁμοίης ἡ Αἰθιοπία, διεξέθη ἐκ τῆς Παλαιολο-
 γίης εἰς ἕως τὸν χειροκλιτικὸν κόσμον.⁶⁸

Περί τῆς Μ. Τεσσαρακονταετηρίδος ὁ Ὀδοιπορικὸν τῆς Αἰθιοπίας
 μαρτυρεῖ, ὅτι αὐτὴν περιεβόησαν ὅτε ἐβδόμηδα, διότι κατὰ τὰ Σάββατα
 καὶ τὰς Κυριακάς, τὴν τοῦ Μ. Σαββάτου, κατελήνετο ἡ νηστεία εἰς τὸν

πρόσπον πρὸς διακοσίων τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν Χριστουγέννων ἐν Πόλει διὰ τῶν κατὰ
 τὴν αὐτὴν ἡμέραν λειτουργῶν. Ἰδιαιτέρως παρατηρεῖ, ὅτι ἡ ἐπιπέρας ἡ ψαλμῶσθην καθ'
 ὅταν τὴν διακοσίαν ἀπὸ Βηθσέμ εἰς Ἱεροσόλυμα «Ἐξομολογητὸς ὁ ἐργόμενος» ἀποπέλει
 τὸ graduale τῆς δευτέρας λειτουργίας τῶν Χριστουγέννων, τὴν ὁμοίαν ὁ πάλιν ἐπέλπει
 καθ' ὅσον παρῆται ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῆς ἑορτῆς Μαρίας Magiore πρὸς τὸν τόπον τοῦ ἀίθ' ἑως Πί-
 τρου. Ἐπὶ τῶν τῶν ἀποστολῶν ἀνέγνωσιν κατὰ τὴν λειτουργίαν αὐτὴν ἦτο τὸ Tr. p.
 14-15, τὸ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἑπιφανειῶν ἀνεγνωσθέντων καθ' ἑκάστην τὴν Ἀνακοίνην
 τῆς ἐν τῇ λειτουργίᾳ. Καὶ ἐπέλπει: «Πίτρε νὰ ἐξήγησιν τὴν σύμμετρον ταύτην, εἰ μὴ ὅσο-
 ὄντως, ὅτι εἶσαι συνέτακτος τῆς μαχωνικῆς μετὰ τῆς εἰς τὸν ναὸν ταύτην εἰς τὸν ναὸν
 τῆς δευτέρας πανηγυρίας τῶν Ἑπιφανειῶν.» Anton Baumstark, *Liturgie Com-
 parée. Principes et méthodes pour l'étude historique des liturgies chrétiennes*, 3e
 éd. revue par Dom Bernard Botte, Chevenot 1953, σ. 166 ἔξ. Louis
 Duchesne, *μν. ἑ.*, σ. 478-479. Ζημιαντὸν ἐν οἱ Ἀγίῳ διετήρησαν ἄμα τὸν
 τῶν ἑορτῶν τῶν Χριστουγέννων μετὰ τῶν Ἑπιφανειῶν, καὶ τὴν μὲν ἑορτήσαν τῆς 5ης Ἰα-
 νουαρίου τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν Ἑπιφανειῶν καὶ τὸν Ἀγίου ἐν Βασίλειον Σεργεῶν 1800,
 ἡ Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήναι 1948, σ. 288).
 69. Louis Duchesne, *ἑθ' ἑορτ.*, σ. 305-306. Anton Baumstark,
ἑθ' ἑορτ., σ. 160.

ΘΕΟΛΟΓΙΑ, ΤΟΜΟΣ ΕΑ', ΤΕΤΥΧΗ 1-2

δραν τῆς νυκτός (μεσονύκτιον) ἀνερχόμενοι ὑμνοῦντες ὑψηλότερον εἰς τὸ Ἰμ-
 bonon, εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον, ἕξ οὗ ὁ Κύριος ἀνελήθη εἰς τοὺς οὐρανούς.
 Καὶ ἐκ νέου ἐκεῖ λέγονται ὁμοίως ἀνερχόμενα καὶ ὕμνοι καὶ ἀντίφωνοι,
 προσηρμοσμένα εἰς τὴν ἡμέραν, προσηγορίαι καὶ αἱ εὐχαὶ ἐκεῖναι, τὰς ὁμοίως
 λέγει ὁ ἐπίσκοπος προσηρμοσμένας πάντοτε εἰς τὴν ἡμέραν καὶ εἰς τὸν τόπον.
 Τοιούτοισί τας λαοὶν, ὅταν ἀρχίζον αἱ ἀνεκτροφοῦνται, κατέρχονται ἐκ
 τοῦ Ἰμβονον μετ' ὕμνων καὶ προσηγοριῶν μέχρι τοῦ τόπου, ἔθθα ὁ Κύριος
 προσηγήθη, ὡς εἶναι γεγραμμένον εἰς τὸ Εὐαγγέλιον: «Καὶ αὐτὸς ἀπεστράφη
 ἐπ' αὐτῶν ὡσεὶ λαοῦ βλάθην καὶ προσήχετο...» (Λουκ. xβ', 41). Ἐν αὐτῷ
 τῷ τόπῳ ὑπάγει κοίμη ἐκκλησία (ecclesia elegans). Ἐκεῖ λέγονται ἐπι-
 καιροὶ ὕμνοι, ἀντίφωνα, εὐχαὶ καὶ ἀνεργασίματα (Μάρκ. ιδ', 38: «Ἐπηγορεῖτε,
 ἵνα μὴ εἰσέλθητε εἰς πειρασμὸν»). Ἐν συνεχείᾳ «ὕμνοῦντες πάντες μέχρι τοῦ
 μισοῦτος τοῦ πάλου, κατέρχονται περὶ μετὰ τοῦ ἐπισκόπου εἰς τὴν Ἰερουσαλήμ». Ἡ
 καθόδοσ ἀνερχομένη εἰς ἕνα σπουδαῖον πρὸς χάριν ἐκεῖνον, ὁτις
 εἶναι καταπεποιημένοι καὶ ἐξηγητήμενοι ἐκ τῶν ἀργουμένων καὶ τῶν νηστεῶν.
 «Ἐπεδιδάσκονται ἐκκλησιαστικαὶ λαμπρόεις (pandolae ecclesiasticae super
 duente) ἔχον ἐτοιμασίην ἐνταῦθα, ἵνα φοιτῶν ὅσον τὸν λαόν». Ὅταν
 φέσσαν εἰς Ἰερουσαλήμ, ἦτοι εἰς τὸν τόπον ἔθθα συνελήθη ὁ Κύριος, ἀκούον-
 ται ὕμνοι, εὐχαὶ καὶ ἡ προσηγορία τοῦ Εὐαγγελίου περὶ τῆς συλλήψεως τοῦ
 Κυρίου. Κατὰ τὴν ἀνερχομένη τῆς προσηγορίας ταύτης τόσαι εἶναι αἱ νεαυραὶ
 καὶ οἰμαυραὶ ἕξ ὅλου τοῦ λαοῦ, (αἱ ὁμοίαι ἀνεργασίματα) μετὰ τῶν δακρύων,
 ὡστε οἱ θεοὶ ὅλου τοῦ κόσμου γίνονται ἀκούστοι σχεδὸν μέχρι τῆς πόλεως
 («Qui locutus ad quod lectus fuerit, tantus rugiens et mugitus totius po-
 puli est cum fleu, ut forsitan porro ad civitatem geminus populi omnis
 auditus sit»). Μετὰ ταῦτα πάντες ἐπιστρέφουσιν εἰς τὴν πόλιν περὶ μετ'
 ὕμνων καὶ «φθέκων» εἰς τὴν πόλιν τὴν ὅσαν ἐκεῖνη, καθ' ἣν μάλιστα ἀρχίζει καὶ
 διακρίνη ὁ ἀνερχομένος τὸν ἀνερχομένον. Ἀκούομενος εἰς τὸ ἔσωθεν τῆς πό-
 λεως, πάντες μέχρις ἐνός, μετακλίνομενοι καὶ μισοῦτες, πλῆστοι, πτωχοί,
 πάντες ἐκεῖ εἶναι προητοιμασμένοι· εἰδικῶς τὴν ἡμέραν ταύτην οὐδεὶς παραμέ-
 νει εἰς ἀργουμένην μέχρι τῆς πόλεως. Τοιούτοισί τας συνοδεύεται ὁ ἐπίσκοπος ἐκ
 τῆς Ἰερουσαλήμ μέχρι τῆς πόλεως καὶ ἐκεῖθεν δι' ὄλης τῆς πόλεως μέχρι τοῦ
 Σταυροῦ (Πολυθῶς). Ὅταν δὲ ἔχον φέσσει πρὸ τοῦ Σταυροῦ, ἀρχίζονται
 φῶς τῆς ἡμέρας νὰ γίνονται σχεδὸν λαμπρόν. Ἐκεῖ ἀνεργασίματα ἡ σὺννε-
 γασίαι περὶ τῆς καθ' ἣν ὁ Κύριος ὄδηγεῖται εἰς τὸν Πλάτων. Ἐπειτα ὁ ἐπι-
 σκοπος ὁμοίαι παραμυθούμενος καὶ ἐνδρακόμενος τὸν λαόν, ἐπισημαίνει ὅτις καθ'
 ὄμων τὴν νύκτα καταπονήθη καὶ ἐπειδὴ ἀκόρη θὰ καταπονήθη ἐκείνη τὴν
 ἡμέραν. Καταπονήσι τὰ εἶναι ἐν συνεχείᾳ ἡ προσηγορία τοῦ ἐπισκόπου: «Πη-
 γαίνετε ἐν τῷ μεταξὺ τόσῃ ἐπισκοπῆς εἰς τὸς οὐρανούς, ἀνεργασίαι ἐπ' ὄμων

79. Louis Duchesne, μ. ε., σ. 489.

καὶ περὶ τὴν δευτέραν ὄσαν τῆς ἡμέρας (δὴλ. 8 π.μ.) νὰ εἰσθε πάντες ἐτοιμοὶ
 ἔνταῦθα, ἵνα ἀπὸ τῆς ὄρας ταύτης μέχρι τῆς ὄρας (δὴλ. τὴν μεσημβρίαν) δου-
 ῖθητε νὰ ἴδῃτε τὸ Ἅγιον Ἐὐδον τοῦ Σταυροῦ (sanctum lignum Crucis), πι-
 στεύετε, εἰς ἕνα σκοπὸν, ὅτι τοῦτο θὰ εἶναι λυατέλης διὰ τὴν σωτηρίαν του.
 Διότι, ἀνακρίθη πρὸ τοῦ Σταυροῦ (ante Crucem), ἵνα ἐπιδηθῶμεν μέχρι τῆς
 νυκτός εἰς ἀνεργασίματα καὶ δεήσεις. Μετὰ ταῦτα, ὅταν γίνῃ ἡ ἀπόλαυσις
 εἰς τὸν Σταυρόν, ἦτοι πρὸ τῆς ἀνετολῆς τοῦ ἡλίου, μετακλίνομενοι οἱ πιστοὶ εἰς
 Σιών, ἵνα προσευχηθῶν ἐκεῖ πρὸ τοῦ κίονος ἐκεῖνον, παρὰ τὸν ὅσον ἐπαγγελ-
 ῶμεθα ὁ Κύριος. Ἐκεῖθεν ἐπιστρέφουσιν εἰς τοὺς οἴκους καὶ ἀνεργασίαι ἐπ'
 ὄμων, ἵνα εἶναι πάλιν ἐτοιμοὶ διὰ τὰς ἀπολαύσιαις τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς 80.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατὰ τὴν Μεγάλην Πεντηκστήν Πανακείαν ἡν
 λειτουργικὴν ποιεῖν τῆς Ἐκκλησίας Ἰερουσαλήμ, τὸ Ὁδοιπορικὸν τῆς Αἰ-
 θίας πηροφασεῖ, ὅτι τὴν δευτέραν πρῶτην ὄσαν παρεπίκουται πάντες
 εἰς τὸν Πολυθῶν, ἔπειθεν τοῦ Σταυροῦ (post Crucem), ἔθθα τομπεδέεται
 ἡ καθόδοσ τοῦ ἐπισκόπου. Καθήμενος ὁ ἐπίσκοπος εἰς τὴν καθέδραν, ἔχει
 ἐνώπιόν του τὸν πρῶτον κεκαλυμμένον δι' ὀδῆς (mensa subhincata), «Ἵσταν-
 ται κινδύων τῆς πραπίδος διακονοὶ καὶ ἀκούομενος» φέρεται ἡ ἐπίκοπος ἀρ-
 γυρὰ θύκη, ἐν τῇ ὀμοίᾳ ἐφαίκεται τὸ Ἅγιον Ἐὐδον τοῦ Σταυροῦ. Ἀνοίχεται
 (ἡ θύκη), ἐξέρχεται (τὸ ἔσπον τεμάχιον τοῦ ἔσπον) καὶ τομπεδέεται ἐπὶ τῆς
 πραπίδος τῶσον τὸ ἔσπον τοῦ Σταυροῦ ὅσον καὶ ὁ ἐπίσκοπος ἐπ' αὐτῷ κατὰ
 τὴν σταυρωμένην πηροφασεῖ. Ὅτε «ὁ ἐπίσκοπος καθήμενος στρίψει τὰς χεῖρας
 του εἰς τὰ ἄκρα τοῦ Ἁγίου Ἐὐδου, οἱ διακονοὶ δὲ, ὅτις κινδύων ἴστανται,
 ἐπιτηροῦν. Καὶ ἐπιτηροῦν διὰ τὸν ἕξῃς λόγον: Εἶναι συνέβηαι ὅπως ἀπὸ εἰς,
 ὄμοσ ὁ λαός, προσερχόμενοι, τῶσον δὴλ. οἱ πιστοὶ, ὅσον καὶ οἱ κατηγόμενοι,
 νὰ ὑποκλίνομενοι πρὸ τῆς πραπίδος, νὰ ἀνακλίνομενοι τὸ Ἅγιον Ἐὐδον καὶ νὰ
 παρερχόμενοι. Καὶ καθὼς διηγούμενοι, ἐπειδὴ κίονος, ἀγνοῶ πότε, ἐπέτηξεν
 ὀδῶντα καὶ ἐκλάψε (τεμάχιον) τοῦ Ἁγίου Ἐὐδου, διὰ τοῦτο τόσῃ οἱ διακονοὶ,
 οἱ περὶ ἴστανται, ἐπιβέβητον οὕτως ὡστε νὰ μὴ ἀποτολήγηται τὰς πηροφασεῖ.
 ἴων νὰ πρῶτην ὄσαν, ἵνα εἶναι. Τοιούτοισί τας λαοὶν ὄμοσ ὁ λαός διερχεται.
 Πάντες δηλαδὴ ὑποκλίνομενοι, ἐγγίζουσιν πρῶτον διὰ τοῦ μετώπου, ἔπειτα διὰ
 τῶν ὀμῶν τῶν Σταυροῦ καὶ τῶν ἑτέρων, ἀπακλίνομενοι κατῶν τῶν Σταυροῦ
 καὶ παρερχόμενοι, ἀπὸ οὐδεὶς θέτει χεῖρα, ἵνα ἐγγίση αὐτόν. Ὅταν δὲ ὄσαν

80. Αἰθίας Ὁδοιπορικόν, κεφ. 35, 36 καὶ 37. Louis Duchesne, ἐπὶ ἀνωτ., σ. 488-490. Κωνσταντ. Κ. α. λ. ο. υ. ρ. η. ἐπὶ ἀνωτ., σ. 451-455.
 81. Ἡ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ ἐπεφασεῖται ἐπιτηροφῆ ἐπισημαίνει κατὰ τὰς ἀνεργασίαις ἐπειδὴ τῆς ὄρας Ἐκείνη ἐπὶ τοῦ Πολυθῶν. Διὰ τῆς ἐπιτηροφῆς ἀνεργασίαις ὁ συνοδεύων τῆς ὄρας ὁ πρῶτος τῶν Κυρίων. Ὁ Σταυρός οὗτος διεσημαίνει εἰς τὴν τελευτῆ, σπασίματα εἰς ὄμον τῶν κίονων, κατὰ βεβαίωσιν Κυρίου Ἰεροσολύμων (Κατὰ δ' Α', 10', 10. Migne 'E. II. 33, 689, 688, 776) [Κ. Κ. α. λ. ο. υ. ρ. η. ἐπὶ ἀνωτ. σ. 457].

κὴν γλώσσαν καλεῖται «μυσταγωγία»¹. Εἰς τὴν πατερικὴν περίοδον ἡ «μυσταγωγία» ἐγένετο μαζί με τὴν θρησκευτικὴν ἀγωγήν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐνημέρωσιν τῶν κατηχομενῶν πρῶτα καὶ ἔπειτα τῶν νεοφωτιστῶν. Ἔτσι ἡ μυστηριακὴ μόησις παρουσιάζει δύο σκέλη· 1) ἐσχετίζεται μετὰ τὴν προφορικὴν κατατόπισιν τοῦ μυστηρίου αὐτοῦ καὶ 2) ἐπραγματοποιεῖτο μετὰ τὴν ὀπτικὴν ἐμπειρίαν καὶ τὴν κοινωνικὴν βίωσιν τοῦ φωτισθέντος.

Εἰς τὴν πρώϊμον βυζαντινὴν ἐποχὴν καὶ ὕστερα ἀπὸ μερικὸς αἰῶνας χριστιανικῆς ζωῆς, μέσα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἀναπτύσσεται ἐν εἶδος φιλολογικῆς αὐτῆ τὴν φορὰν μῆσεως τὸ ὅποιον ὀνομάζεται «μυσταγωγικὸν Ὑπόμνημα» ἢ «μυσταγωγικὰ σχόλια». Εἶναι φανερὸν ὅτι τὸ νέον εἶδος τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας διαφέρει ἀπὸ τὸ προηγουμένον· δὲν ἀναφέρεται καὶ δὲν ἐνδιαφέρεται μόνον διὰ τὴν μῆσιν τῶν πιστῶν εἰς τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται αὐτὴν τὴν φορὰν εἰς ὅλην τὴν δομὴν τοῦ μυστηρίου, εἰς τὴν ἀκολουθίαν καὶ εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ καθόλου, εἴτε εἶναι λογοτεχνικὴ, εἴτε θεολογικὴ, εἴτε συμβολικὴ, εἴτε πρακτικὴ. Ἀπὸ τὸ νέον εἶδος τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς δὲν ἀπευθύνεται πλέον εἰς τὸν κατηχομενόν, ἀλλὰ εἰς χριστιανούς βαπτισμένους, ἱερεῖς καὶ θεολόγους, μορφωμένους καὶ εἰς ἀπλοὺς θρησκευομένους χριστιανούς. Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἱερεῖς ἐνδιαφέρεται νὰ ὀκλήρωσῃ τὰς λειτουργικὰς καὶ θεολογικὰς τῶν γνώσεως καὶ ἐμπειρίας γύρω ἀπὸ τὰς τελετὰς τὰς ὁποίας εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ τελοῦν (ἔχοντες δηλ. τὴν ἀπαρχὴν τῆς ὁμοιορφου καὶ οργανωμένης λειτουργικῆς). Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς πιστοὺς ἐνδιαφέρεται νὰ τοὺς προσφέρει τὸ βαθύτερον νόημα τῶν μυστηρίων, τὸ ὅποιον ἐκλήθησαν νὰ παρακολουθήσουν διὰ νὰ συναντήσουν τὸν Θεάνθρωπον - Λυτρωτὴν.

Ἐπίσης, πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ὅτι ἡ παρουσία τῶν Ὑπομνημάτων προϋποθέτει καὶ τοῦτο τὸ πρῶτον: ὅτι ἡ δομὴ τῶν ἀκολουθιῶν καὶ τὰ ἱερά τῶν κείμενα εἶχον πλέον διαμορφωθῆ καὶ λάβει τὴν ὀριστικὴν τῶν μορφῶν. Ἡ Ἐ. Λειτουργία δὲν εἶναι ἀκατανόητος, ἀλλὰ καὶ οὕτε αὐτονόητος. Ἡ ἐμβάθυνσις εἰς τὰ συμβολικὰ τῆς στοιχεῖα, τὰ ὅποια ἀναπτύσσονται διαρκῶς, δημιουργεῖ τὰς προϋποθέσεις διὰ μίαν ζωντανὴν συμμετοχὴν τῶν πιστῶν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Θεανθρώπου, τὸ ὅποιον ὀκλήρωσεται κατὰ τὴν τέλει τῆς. Πρέπει ἀκόμη νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ «μυσταγωγικὴ ἐξήγησις» σημαίνει διὰ τὸν λαὸν μῆσιν εἰς

1. RENÉ BORNERT, *Les commentaires byzantins de la divine liturgie du VII au XV siècle*, Paris 1966, σ. 29-32.

Κληρονομία α (1977): 318-337.

ΤΑ ΜΥΣΤΑΓΩΓΙΚΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ

ΥΠΟ

Γ. Θ. ΒΕΡΓΙΠΗ

Γύρω εἰς τὸν 6^ο μ.Χ. αἰῶνα ἔκαμε τὴν ἐμφάνισίν της μία μορφή ὑπομνημάτων ἢ ὁποία συνεχίσθη μέχρι τὴν πᾶσιν τῆς Κων/πόλεως. Πρόκειται διὰ τὰ ἄλλα πῶς ὀνομασθέντα λειτουργικὰ Ὑπομνήματα. Διατὶ ἡ παρουσία τῶν εἶναι τῶσον ἀπότομος μέσα εἰς τὸν χρόνον τῆς πατερικῆς γραμματείας; Δὲν ἐδόθη ἀκόμη ἐπαρκῆς ἐξήγησις. Τί ὄθησε τοὺς συντάκτας τῶν νὰ τὰ συνθέσουν; Καὶ αὐτὸ εἶναι πρόβλημα. Τί συγκεκριμένον σκοπὸν ἐπέδιωκαν μετὰ τὰ Ὑπομνήματα; Δὲν φαίνεται καθαρὰ. Κοντὰ εἰς αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα ἴμπορεῖ νὰ προσθέσῃ ἀκόμη κανεὶς: Εἶναι γεννήματα θεολογικῶν ἀναπροσαρμογῶν; Εἶναι ἀπόρροια τοῦ λειτουργικοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς; Εἶναι ἐκκλησιαστικὴ ἀνάγκη μετὰ ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὴν ἐνημέρωσιν κλήρου καὶ λαοῦ ἐπάνω εἰς θέματα λειτουργικά; Εἶναι ἀνάγκη νέου λειτουργικοῦ προσανατολισμοῦ; Εἰσέρχεται μετὰ ὀλίγα λόγια καὶ ἡ ἀκολουθία τῆς Ἐ. Λειτουργίας εἰς τὸν τραγέλαφον τοῦ συμβολισμοῦ καὶ τῆς πάλης ἀνάμεσα εἰς τοὺς ὁπαδοὺς τῆς διατήρησεως τοῦ πνεύματος τῆς Π. Δ. ἢ τῆς επικρατήσεως τῶν προϋποθέσεων τῆς Καινῆς Διαθήκης; Ἡ λειτουργικὴ πρᾶξις προχρεῖ ὡς ἐκκλησιαστικὸς θεσμὸς ἢ ἐμπλέκεται εἰς τὴν διαμάχην τοῦ μοναχικοῦ καὶ τοῦ κοσμικοῦ λειτουργικοῦ τυπικοῦ μετὰ ὅλα τὰ συναφῆ θεολογικά, συμβολικά καὶ λειτουργικὰ ἐπακόλουθα; Εἰς τὰς παραπάνω σκέψεις θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ προσθέσῃ καὶ πολλὰς ἄλλας. Σκοπὸς ὅμως τῆς ἐργασίας αὐτῆς δὲν εἶναι ὁ στοχασμὸς κατὰ τὴν ἀνίχνευσιν τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ ἡ θέσις τοῦ προβλήματος. Δι' αὐτὸ θὰ προσπαθήσω νὰ ξαναγίσω τὸν ἀναγνώστην γύρω ἀπὸ τὸν σκοπὸν τοῦ ἐρημνευτικοῦ (;) αὐτοῦ εἶδους.

Τὸ μυστήριον ὡς σημείον αἰσθητῶν, τὸ ὅποιον ἀποκαλύπτει ἢ ἀποκρύπτει μίαν πνευματικὴν πραγματικότητα, ἔχει ἀνάγκην ἀπὸ τὴν δύναμιν τῆς μῆσεως διὰ νὰ ἐνεργήσῃ. Ἡ μῆσις αὐτῆ εἰς τὴν λειτουργίαν

γεγονός ότι τα λειτουργικά Ὑπομνήματα δὲν παρουσιάζουν ποικιλίαν, πλὴν ὅμως δὲν ἀποτελοῦν καὶ ἀνασταλτικὸν παράγοντα εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς λατρείας. Ἰσως στεροδύνηται πρωτοτυπίας· ἔχουν ὅμως ἀλληγορικὴν φαντασίαν. Ἡ ἑλληνικὴ πρωτοτυπία ὀφείλεται μάλλον εἰς τὸν 19ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου μὲ τὸν ὅποιον ἐθεσίζετο νὰ μὴ παραβαίνωνται οἱ ἥδη τεθέντες ὅροι καὶ ἡ παράδοσις τῶν θεοφόρων πατέρων. Βασικὸν πρόβλημα ἀπὸ τὸν στ' μ.Χ. αἰῶνα καὶ μετὰ δὲν ἦτο ἡ σύνταξις νέων Ὑπομνημάτων ἀλλὰ ἡ ταξινόμησις καὶ ἡ ἀξιολόγησις τοῦ ὑπάρχοντος ὕλικου, ἀφοῦ ὅλοι πλεόν ἐνδιαφέρονται διὰ τὴν διδασίαν τῆς παραδόσεως. Τὸ πρόβλημα ὅμως τῆς γενέσεως τῶν μυσταγωγικῶν Ὑπομνημάτων παραμένει· καὶ εἶναι μάλιστα ἀγνωστον· ἡ ἱστορία των παραμένει εἰς τὸν χῶρον τῆς ἀπομονώσεως διότι δὲν ὑπάρχει ἀκόμη καμία συλλογικὴ ἐργασία, ἡ ὅποια θὰ δόσῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀντιληφθῇ τὸν ρόλον τῶν μυσταγωγικῶν Ὑπομνημάτων καὶ τὴν μυσταγωγικὴν παράδοσιν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Ἄς ἴδωμεν ὅμως πῶς ἐξελίχθησαν τὰ πράγματα καὶ πῶς διεμορφώθη ἡ ὀρθόδοξος λειτουργικὴ παράδοσις. Τὰ μυσταγωγικά Ὑπομνήματα πρέπει νὰ τὰ μεταθέσωμεν εἰς τὸν γ' μ.Χ. αἰῶνα. Ἡ ἀρχαϊκὴ τὸν μορφή φαίνεται εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Κλημέντος τοῦ Ἀλεξανδρέως. Ὁ Ἀλεξανδρινὸς αὐτὸς συγγραφεὺς προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ ἀλληγορικῶς τὴν Θ. Εὐαγγελιστίαν (γάλα - μήτηρ - τροφή). Νομίζω ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτῆ τοῦ Κλημέντος εἶναι ἡ ἐμβρυώδης ὑπομηματικὴ προσπάθεια λειτουργικῆς ἐρμηνείας. Πέραν τοῦ γ' μ.Χ. αἰῶνος δὲν ἔχωμεν ὑστισχῶς ἔγγραφοι μαρτυρίαν. Ἡμποροῦμεν ὅμως νὰ κάμωμεν μίαν ὑπόθεσιν: ἔφ' ὅσον αἱ κατηγορήσεις θεωροῦνται ὡς ἡ γενεσιουργὸς ἀρχὴ τῶν μυσταγωγικῶν Ὑπομνημάτων ἡμποροῦμεν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι σπερματικὰ συνυπάρχουν μὲ τὴν τελευταίαν τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς Θ. Εὐχαριστίας, ἀφοῦ εὐρίσκονται εἰς ἀλληλοεξάρτησιν. Τὸ πρόβλημα θεωρητικὰ ἐξεταζόμενον ὀδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ὑπομηματισμὸς ἀφέρεα εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ νοήματος τῶν τελουμένων περισσότερον παρά εἰς τὸ βιωόμενον ἂν αὐτὸ εἶναι ἀληθές, τότε πρέπει νὰ διεδραματίξῃ πρωτεύοντα ρόλον ὁ συμβολισμὸς τῶν τελουμένων καὶ δευτερεύοντα ὁ τύπος τῶν βιουμένων (βαπτισμα - Τερτυλιανὸς - γενικὰ ἡ Δύσις). Ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων δίδει κατὰ τὸν δ' μ.Χ. αἰῶνα τὸ κλασικὸν παράδειγμα κατηγορικῆς καὶ λειτουργικῆς μυσταγωγίας. Νομίζω ὅτι ἡ μορφή αὐτῆ δίδει τὴν βάσιν διὰ τὴν παρακάτω ἀνάπτυξιν τῶν μυσταγωγικῶν Ὑπομνημάτων. Εἰς πολὺ πῶς γενικὴν μορφήν παρουσιάζεται ἡ Οὐράνιος Ἱεραρχία τοῦ Ψευδοδιονυσίου τοῦ

Ἀρεοπαγίτου. Ἡ συγκροτημένη ὅμως μορφή τῶν μυσταγωγικῶν Ὑπομνημάτων ἀρχίζει νὰ φαίνεται εἰς τὸν θεολογικὸν ὄριζοντα τὴν ἐποχὴν τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. Ἀπὸ τὸν στ' μέχρι καὶ τὸν ιε' μ.Χ. αἰῶνα διὰ τὴν Θ. Λειτουργίαν δὲν εἶναι περίοδος διαμορφώσεως ἀλλὰ ἐποχὴ καθορισμοῦ τῆς. Τὸν στ' μ.Χ. αἰῶνα ἔχωμεν καθορισμένα πλάσια διὰ τὴν τέλεσιν τῆς Θ. Εὐχαριστίας· εἶναι ὅμως ἀκόμη πολὺ κοντὰ εἰς τὰς ἀρχὰς των· οἱ ἐπόμενοι χρόνοι θὰ ἐπιφέρουν ἀναεώσεις καὶ ὀρισμένας ἀλλαγὰς (Πρόθεσις - Προσκομιδὴ), αἱ ὅποια κατὰ τὸν ιε' μ.Χ. αἰῶνα θὰ περιγράψουν πλεόν τὴν τελικὴν μορφήν τῆς Θ. Λειτουργίας. Αἱ ἀλλαγαι αὐταὶ ἀφοροῦν εἰς τὴν ἀκολουθίαν γενικὰ τῆς Θ. Λειτουργίας. Εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν θὰ παρυσιασθοῦν τὰ ἐξῆς Ὑπομνήματα: 1) τοῦ Ψευδοδιονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου 2) τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, 3) τοῦ Ψευδογερμανοῦ, 4) τοῦ Θεοδώρου Ἀνδιδων, 5) τοῦ Ψευδοσωφρονίου, 6) τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, 7) τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης καὶ 8) τοῦ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ.

3) Πρόβλήματα τῶν Μυσταγωγικῶν Ὑπομνημάτων *

α) Τὸ ἱστορικὸν πρόβλημα

Τὰ μυσταγωγικά Ὑπομνήματα θέτουν τὸ πρόβλημα τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως καὶ γενικὰ τῆς φιλολογικῆς τῶν ἱστορίας. Τὰ γνωστὰ π.χ. Ὑπομνήματα εἶναι τὰ μόνα τὰ ὅποια ἐγράφησαν; Ποῖα κείμενα ἔμειναν ἀνέκδοτα καὶ ποῖα ἐξεδόθησαν κακόμορφα; Ποῖα κείμενα διέτηρσεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις, καὶ ποῖα διέφυγον τὴν φθορὰν τοῦ χρόνου; Ἡ ἀπάντησις καὶ δύσκολος εἶναι καὶ πρόωρος, ἀφοῦ δὲν ἠρτυρήθη εἰς βάθος τὸ ὅλον θέμα τῶν Ὑπομνημάτων.

Ἀνάμεσα εἰς τὰ διασωθέντα Ὑπομνήματα ἡ ἀμοιβαία ἐξάρτησις τῶν κειμένων φαίνεται συχνὰ σκοτεινὴ καὶ ἡ γνησιότης των ἀμφίβολος. Ἡ Μυσταγωγία τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, ἡ ἐξήγησις τῆς Θ. Λειτουργίας τοῦ Νικολάου Καβάσιλα καὶ τὸ λειτουργικὸν ἔργον τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης δὲν παρουσιάζουν προβλήματα γνησιότητος. Συνεπῶς αὐτὰ ἡμπορεῖ νὰ τὰ ἴδη κανεὶς μέσα ἀπὸ τὰς πηγὰς των καὶ ἔστι νὰ καθορίσῃ τὴν ἐπίδρασιν ἢ ἔσχον εἰς τὰ μεταγενέστερα παρόμοια ἔργα. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιον μὲ τὰ ἄλλα Ὑπομνήματα. Ἡ περίπτωση τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Ψευδογερμανοῦ εἶναι πάρα πολὺ περιπλεγμένη· πρόκειται διὰ μίαν φιλολογικὴν ἐξήγησιν καὶ μυστικὴν θέωσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Θ. Λειτουργίας. Τὸ κεί-

μενον αυτό ἐδέχθη πολλές παρεισφρήσεις και ὁ καθορισμὸς τοῦ συγγραφέως εἶναι ὀσκόλος. Ὑποψήφιοι συντάκται του θεωροῦνται: ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων, ὁ Μ. Βασίλειος καὶ ὁ Γερμανός, Πατρίάρχαι Κων/πόλεως (ζ' καὶ ιβ' μ.Χ. αἰῶνα). Σχετικά μετὴν Προθεωρίαν τίθεται τὸ ἐρώτημα· συντάκτης του εἶναι ὁ Νικόλαος ἢ ὁ Θεόδωρος Ἀνδίων; Πρόκειται διὰ μίαν γενικὴν μέθεξιν τῶν συμβόλων καὶ τῶν μυστηρίων τῆς Θ. Λειτουργίας. Τὰ δύο παραπάνω Ὑπομνήματα ἐπιστεῖδοτο ὅτι εἶχαν πηγὴν τὴν τὴν *Ἐξήγησιν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας* καὶ τὴν λεπτομερῆ ἐκθεσιν τῆς ἀκολουθίας τοῦ Πατριάρχου Σωφρονίου. Ὁ Ν. Κρασνοσελίτσαν ἀπέδειξεν ὅτι ὁ Σωφρόνιος ἔγραψεν ἐν καίμενον, τὸ ὅποιον εἶναι συμπλήρημα(ς) τῶν κειμένων τοῦ Γερμανοῦ καὶ τοῦ Θεοδώρου.

β) *Λειτουργικο-ἱστορικὸν πρόβλημα*

Πρόκειται διὰ τὴν διπλὴν μορφήν τῆς ἀναφοράς τοῦ Μ. Βασιλείου, ἥτις παρουσιάζεται προγενεστέρα τῆς ἀναφοράς τοῦ πρώτου Ὑπομνήματος. Αἱ τελευταῖαι ἔρευναι ἀποδίδουν τὴν ἀναφορὰν εἰς τὸν Μ. Βασίλειον. Αἱ δύο ὁμως μορφαί, μία ἐκτενής καὶ μία σύντομος, θέτουν ἐπὶ τάπητος τὸ ἐρώτημα: Ποία ἀπὸ τὰς δύο ἀναφορὰς προήλθεν ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Μ. Βασιλείου; Ἄλλοι θέλουν τὸν Μ. Βασίλειον συγγραφέα τῆς ἐκτενοῦς μορφῆς καὶ ἄλλοι ἀποδίδουν εἰς αὐτὸν τὴν σύντομον. Ἄλλοι, τέλος, ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος ἐπεξεργάσθη τὴν σύντομον μορφήν, ἢ ὅποια ταυτοχρόνως εἶναι καὶ ἀρχαιότερα, ἀπὸ φιλολογικὴν καὶ δογματικὴν ἔποψιν.

Ἐπειτα ἔγινε συζήτησις διὰ τὸν συγγραφέα τῆς Θ. Λειτουργίας τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου· ἡ κριτικὴ ἀπεδέχθη ὅτι ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ὁ συντάκτης τῆς. Ἡ ἀναφορὰ ἢ φέρουσα τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου σχετίζεται μετὴν συριακὴν ἀναφορὰν τῶν δώδεκα Ἀποστόλων, ἢ ὅποια τοποθετεῖται κατὰ τὴν παράδραξιν μεταξὺ τοῦ ἡ' καὶ θ' μ.Χ. αἰῶνος. Τελικὰ αἱ δύο ἀναφοραὶ πρέπει μᾶλλον νὰ εἶχον κοινὴν ἑλληνικὴν πηγὴν, ἢ ὅποια προήρχετο ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς Συρίας καὶ φθάνει ἴσως μέχρι τὸν δ' μ.Χ. αἰῶνα.

γ) *Λειτουργικο-θεολογικὸν πρόβλημα*

Τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι βασικὸν καὶ οὐσιώδες. Ὁ συμβολισμὸς ὁ ὅποιος χρησιμοποιεῖται διὰ τὴν ἐξήγησιν τῶν λειτουργικῶν δεδομένων εἶναι τυχαῖος; Ἀξίζει τὸν κόπον νὰ προσέξῃ κανεὶς τὸ γεγονός αὐτὸ ἢ πρέπει νὰ τὸ παραθεωρήσῃ; Μήπως μετὸν τρόπον αὐτὸν προβάλλεται μία θεολογία τῆς τελετουργικῆς; Βασικὸν ὁμως εἶναι τοῦτο: ὅτι ἡ

συμβολικὴ ἐξήγησις τῆς Θ. Λειτουργίας εἶναι ἀποτελέσμα ἐμπειρίας αἰῶνων. Διὰ τοῦτο εἶναι ἐπιβεβλημένον νὰ ἐρευνηθῇ καὶ νὰ ἐξηγηθῇ ἡ γένεσις τῆς, νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ ἀνάγκη τῆς καὶ νὰ δειχθῶν οἱ στόχοι τῆς. Πρὶν ὁμως προβῆ κανεὶς εἰς οἰκονόμοτε κριτικὴν γύρω ἀπὸ τὴν ἀξίαν τῆς, πρέπει νὰ προσπαθῆσῃ νὰ τὴν ἐνοήσῃ.

Τὰ μυσταγωγικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα, ὅπως ἤδη ἐσημειώθη, προήλθον ἀπὸ τὴν βαπτισματικὴν κατήχησιν, ἐπήγασαν μέσα ἀπὸ τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ Βυζάντιον. Βασικὰ πρέπει νὰ ἐπιθεσθῇ κανεὶς ὅτι ἐκφράζουν τὴν ἀδελφικὴν κατὰ τὸ μᾶλλον παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας. Παρὰ τὴν ποικίλιαν τῶν ὁμῶς παρουσιάζουν ἐνιαῖον τρόπον λειτουργικῆς δράσεως καὶ θεολογικῆς ἐννοολογίας. Τὸ τελούμενον μυστήριον εἶναι ἐκαίνο τὸ ὅποιον ἀποκαλύπτει ἡ ἅγια Γραφή. Συνεπῶς, διὰ νὰ πλησιασθῇ κανεὶς τὸν Θεὸν ὀφείλει νὰ χρησιμοποιοῖ τὰ ἴδια μέσα. Διὰ τοῦτο ἡ Θ. Λειτουργία χρησιμοποιοῖ τὴν ἐξηγητικὴν μέθοδον προσηρμοσμένην εἰς τὴν ἰδιομορφίαν τῆς.

Ἡ χριστιανικὴ πίστις ἔχει ἐν ἀντικείμενον τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ. Τὸ μοναδικὸν αὐτὸ μυστήριον ἐνυπάρχει κάτω ἀπὸ διαφόρους τρόπους· προεικονίσθη εἰς τὴν Π. Δ., ὠλοκληρώθη ἱστορικῶς μετὴν ἐπιγίαιον παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ, περιέχεται εἰς τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, βιῶνται μετὰ τὰς ψυχὰς τῶν πιστῶν καὶ τελιοῦνται ἐσχολογικῶς εἰς τὴν Βασιλείαν τῶν Οὐρανῶν. Ὁ χριστιανὸς διαθέτει διαφόρους τρόπους διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν μοναδικὴν αὐτὴν πραγματικότητα μετὰ τὸν συμβολισμόν, ὁ ὅποιος ἔχει περισσοτέρας διαστάσεις. Ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς μεθόδου εἰς τὴν ἅγιαν Γραφήν ὀνομάζεται πνευματικὴ ἐξήγησις καὶ εἰς τὴν Θ. Λειτουργίαν «μυσταγωγία». Ἡ διαμόρφωσις τῆς μυσταγωγίας μέσα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἀνάγεται εἰς τὴν ἀλεξανδρινὴν σκέψιν, ἢ ὅποια τὸσον ἐπηρέασε τὴν ζωὴν καὶ τὸ δόγμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ θεολογικὴ δομὴ τῆς Θ. Λειτουργίας συνθετοῦται, διότι συμπλέκεται μετὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν βιβλικὴν τυπολογίαν ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ σημασία τῆς εἰκόνας, τοῦ συμβόλου, τῆς μορφῆς καὶ τοῦ τύπου παρουσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν πνευματικὴν ἐρμηνείαν τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Θ. Λειτουργίας. Ἡ ἐξήγησις καὶ ἡ μυσταγωγία ἔχουν διαφορετικὸν προσανατολισμὸν προσερχόμενον ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν, ἢ ὅποια συνέβαλεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν. Δύο παράδοσεις διεκδικοῦν τὸν ρόλον αὐτὸν· ὁ ἀριστοτελισμὸς καὶ ὁ πλατωνισμὸς. Ἡ εἰκὼν διὰ τὸν ἀριστοτελισμὸν εἶναι διάβασις ἀπὸ μίαν αἰσθητὴν πραγματικότητα εἰς τὴν ὑπεραισθητὴν τάξιν. Διὰ τὸν πλατωνισμὸν πάλιν εἶναι ἡ ἐκδήλωσις μᾶς ὑπεραισθητῆς πραγματικότητος μέσα εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον.

Τελικώς ἡ χριστιανικὴ μυσταγωγία ἐστράφη περισσότερον πρὸς τὸν πλατωνισμόν. Ὁ ἀριστοτελικὸς ρεαλισμὸς εἶδεν ὀλίγους μύστας καὶ ἠ ἐπίδρασις του ἦτο δευτερεύουσα. Διαχωρισμὸς τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν ρευμάτων, ἀπομόνωσις τῆς ἀρχῆς τῆς συλλήψεως τοῦ συμβολισμοῦ αὐτοῦ, ἐκθεσις τῆς τελετουργικῆς θεολογίας, τὴν ὅποιαν περι-κλείουν τὰ μυσταγωγικά Ὑπομνήματα, εἶναι εἰς γενικὰς γραμμὰς τὸ λειτουργικο-θεολογικὸν τῶν πρόβλημα. Γενικῶς τὸ μυσταγωγικὸν Ὑπόμνημα ἔχει στενὴν ἐπαφὴν μὲ τὸ λειτουργικὸν κείμενον. Ἐτσι παραμένει ἀνευδρὴς μάρτυς τῆς ἐξελίξεως τοῦ τυπικοῦ τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ σύνολον τῶν μυσταγωγικῶν Ὑπομνημάτων ἀποτελεῖ μαρτυρίαν ἀναντικατάστατον τῆς μελέτης τῆς Θ. Λειτουργίας τοῦ βυζαντινοῦ τύπου. Παρὰ τὴν ἠλικίαν ὅμως ὁ συμβολισμὸς εἶναι βασικὸς παράγων τῆς λειτουργικῆς ἐξελίξεως τῶν μεταγενεστέρων χρόνων.

4) Τὸ πρόβλημα τῆς βυζαντινῆς θεολογίας

Διὰ τὴν κατανόησιν τῆς βυζαντινῆς μυσταγωγίας καὶ τὴν γένεσιν τῆς ἐδικώτερον πρέπει κανεῖς νὰ παρακολουθήσῃ τὰς πατερικὰς γενικὰς προπαρασκευὰς διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς λειτουργικῆς θεολογίας. Ἡ βυζαντινὴ θεολογία ἔμεινεν ἠνωμένη μὲ τὰς πατερικὰς πηγὰς. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἐδημοιοργήθη μία διαφοροποίησις εἰς τὸν τρόπον τῆς διδακτικῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν μυσταγωγίαν. Ὁ παραδεδομένος κατηγορητικὸς τρόπος διδασκαλίας ἀντικαθίσταται μὲ τὸν μυστικὸν εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν κλασικὸν παράδειγμα παραμένει τὸ φαινόμενον τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν σκέψιν του ἐπηρέασε τὴν κατωπινήν θεολογικὴν διατύπωσιν εἰς μεγάλον μάλιστα βαθμὸν. Ἐπειτα ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς ἀνοίγει τὸν δρόμον διὰ τὴν δημιουργίαν μίθς σειρὰς μυσταγωγικῶν Ὑπομνημάτων ἢ σειρὰ αὐτὴ κλείεται μὲ τὸ λειτουργικὸν ἔργον τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Ἡ διαδρομὴ αὐτὴ θὰ ἐπι-ραεῖθῃ θεολογικὰ τὴν λειτουργικὴν δομὴν καὶ τὴν πνευματικότητα τῆς λατρείας ἀπὸ τότε καὶ μέχρι σήμερον.

Ἐς ἴδιον ὅμως συνοπτικὰ τὰ διάφορα Ὑπομνήματα, ἐπισημαι-νοντες συγχρόνως τὰ ἰδιάζοντα χαρακτηριστικὰ τῶν.

1) Εἰς τὰ τέλη τοῦ ε' μ.Χ. αἰῶνος παρουσιάσθησαν εἰς τὴν Συρίαν ἠ τὴν Ἀλεξάνδρειαν τὰ συγγράμματα τὰ ὁποῖα φέρουν τὸ ὄνομα τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου⁷. Ὁ πρῶτος μυστικὸς συγγραφεὺς τῶν ὁμο-

7. *Περί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, PG 3, 369-384. Β. Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήναι 1959, σ. 331-332. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱεραμολογία, Θεσσαλονίκη 1971, τόμ. Α', σ. 288-292. ΕΛΕΝΗ ΓΑΥΚΑΤΖΗ-

παραμένει ἄγνωστος· τὰ ἔργα αὐτὰ περιέχουν σύστημα μυστικῆς θεολογίας. Ὁ μυστικισμὸς γενικὰ δὲν ζῆρεῖ νὰ κατανοήσῃ τὸν Θεὸν μὲ τὸν νοῦν, ἀλλὰ νὰ ἐνωθῇ μαζί του μὲ τὸ συναίσθημα. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶχεν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν μυστικὰ στοιχεῖα· αὐτὰ ὅμως ἐνισχυθήσαν ἔπειτα μὲ τὸν μοναχισμόν εἰδικὰ εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ὁ μυστικισμὸς εἶναι εἶδος θρησκευτικότητος, πρακτικῆς δηλ. ρυθμίσεως τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν· ἀποτελεῖ δὲ καὶ θεολογίαν διακρινομένην κατὰ τοῦτο: ὅτι χρησιμοποιεῖ καὶ αὐτὴ τὸ λογικόν· δὲν εἶναι ὅμως θεολογία τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τῆς ἀγνωσίας τοῦ Θεοῦ. Αἱ κεντρικαὶ ἰδέαι τῶν συγγραμμάτων τοῦ Διονυσίου εἶναι εἰλημμένα ἀπὸ τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν καὶ μεμυγμένα μὲ χριστιανικὰ στοιχεῖα. Ὁ Διονύσιος μεταχειρίζεται τὰ νεοπλατωνικὰ καὶ τὰ χριστιανικὰ στοιχεῖα κατὰ τρόπον πρωτότυπον. Ὁ Θεὸς εἶναι εἰς καὶ ἄλλοις, ἀλλ' ἐξ αὐτοῦ προεβλήθη ἡ ἁγία Τριάς καὶ ἐξ αὐτῆς πρὸς τὰ κάτω ἢ πρὸς τὰ ἔξω προεβλήθη ὁ κόσμος, κυρίως ἡ οὐράνιος καὶ ἡ ἐπίγειος Ἱεραρχία. Ἡ ἐπίγειος Ἱεραρχία (ἐπίσκοποι, πρεσβύτεροι, διάκονοι) διοχετεύει τὴν θείαν γνῶσιν καὶ τὰς θείας δυνάμεις εἰς τὴν ἐπίγειον Ἐκκλησίαν καὶ ἔτσι τὴν ἐπαναφέρει εἰς τὸν Θεόν. Τέλος τὰ συγγράμματα τοῦ Διονυσίου ἐσχολίασεν ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς· τὸ κῆρος δὲ τοῦ Μάξιμου προσέδωκεν εἰς αὐτὰ τὴν μετέπειτα ἀκτινοβολίαν τῶν εἰς τὸν χρόνον τῆς θεολογικῆς σκέψεως.

2) Ἡ Μυσταγωγία τοῦ Μάξιμου⁸ εἶναι τὸ πρῶτον ἀπὸ τὰ μυσταγωγικά Ὑπομνήματα, τὰ ὁποῖα μᾶς διεφύλαξεν ὁ χρόνος. Ὁ Μάξιμος λέγει ὅτι μὲ τὴν μυσταγωγίαν θὰ δεῖξῃ πῶς αἱ ἀκολουθίαι τῶν συνάξεων τὰς ὁποίας τελεῖ ἡ Ἐκκλησία εἶναι σύμβολα· τελικὰ ὅμως ἀσχολεῖται μὲ τὴν μυστικὴν ζωὴν. Παρὰ τὸ γεγονός αὐτὸ ἡ Μυσταγωγία εἶναι πρό-τυπον Ὑπομνήμα καὶ συνέχεια παραδοσιακόν. Πρόκειται διὰ ἔργον τοῦ στ' μ.Χ. αἰῶνος, τὸ ὁποῖον ἀφιερῶται εἰς τὸν Θεοφραστον, κυβερνήτην τῆς Ἀφρικής. Εἶναι ἔργον τῆς νεότητος του· διαιρεῖται εἰς δύο ἄνισα μέρη· τὸ Α' μέρος (κεφ. 1-7) ἀναφέρεται εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ συμβολισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας ὡς οἰκοδόμημα καὶ οἰκοδομῆ ψυχῶν· τὸ Β' μέρος (κεφ. 8-23) παρέχει τὴν πνευματικὴν ἐξήγησιν τῶν ἀκολουθιῶν τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας κατὰ σειρὰν ἐκτυλίξεως. Δὲν ὁμιλεῖ ὁ ἴδιος μὲ τὸ Ὑπόμνημα ἀλλὰ μῶσφ κάποιου γέροντος ἐνημερώνει τὸν ἀναγνώστην ὅτι διὰ τὰ ἴδια θέματα ἠσχολήθη καὶ ὁ Διονύσιος ὁ Ἀ-

ΑΡΒΑΛΕΡ, Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, Ἀθήναι 1977, σ. 153-161.

8. Μυσταγωγία περὶ τοῦ τίνων σύμβολα τὰ κατὰ τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν ἐπὶ τῆς συνάξεως τελούμενα καθέστηκε, PG 91, 657-718. R. BORNERT, σ. 82-124.

ρεοπαγίτης, κάτω όμως από διαφορετικόν πρίσμα. Ἡ μυσταγωγία διὰ τὸν Μάξιμον δὲν εἶναι μύησις εἰς τὸ μυστήριον τῆς Θ. Λειτουργίας ἀλλὰ εἰσαγωγή εἰς τὸ μυστήριον με βάσιν τὴν Θ. Λειτουργίαν. Διὰ τὴν λειτουργικὴν μύησιν εἰς τὸ μυστήριον γνωρίζει δύο δρόμους: 1) ὁ πρῶτος διέρχεται ἀπὸ τὴν θέωσιν τῆς δημιουργημένης φύσεως· διὰ τὴν ἐπιτευχθῆ αὐτὴ τὸ πνεῦμα ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν θέωσιν τῆς φύσεως· πρόκειται διὰ τὴν φυσικὴν θεωρίαν. Ἀκολουθεῖ ἡ συμβολικὴ θέωσις, δηλ. ἡ συμβολικὴ θεωρία, καὶ ἔπειτα ἡ εἰσοδος τοῦ πνεύματος εἰς τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ· πρόκειται διὰ τὴν θεολογικὴν μυσταγωγίαν. 2) Ὁ δεύτερος δρόμος ἐκκινεῖ ἀπὸ τὰ ἱερά βιβλία· πρόκειται διὰ τὴν ἀγιογραφικὴν μυσταγωγίαν· αὐτὴ ἀποκαλύπτει τὴν πνευματικὴν ἔννοιαν τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ προβάλει τὸ βαθύτερον νόημα τῶν γεγραμμένων. Μὲ ὀλίγα λόγια ὁ Μάξιμος γνωρίζει τριπλὴν μύησιν εἰς τὸ μυστήριον· 1) τὴν λειτουργικὴν, 2) τὴν κοσμικὴν, καὶ 3) τὴν ἀγιογραφικὴν μυσταγωγίαν, αἱ ὁποῖαι μεσα ἀπὸ διαφορῶν δρόμων ὀδηγοῦν εἰς τὸ ἕνα καὶ μοναδικὸν μυστήριον· τὴν κατέληξιν τοῦ Θεοῦ. Τελικὰ ἡ *Μυσταγωγία* δὲν εἶναι μία ἀπλὴ περιγραφή τῶν στοιχείων τῆς Θ. Λειτουργίας. Ἀπὸ τὴν σὺναξιν τῆς Ἐκκλησίας κρατεῖ μόνον ὅ,τι τοῦ προσφέρεται διὰ τὴν κάμην πνευματικῶς πησίσεως. Ἔτσι παρουσιάζει μίαν μόνον εἰκόνα, μερικὴν μάλιστα, τῆς Θ. Λειτουργίας ὅπως αὐτὴ ἐτελεῖτο εἰς τὴν ἐποχὴν του. Παρὰ τὸ γεγονός τοῦτο ἡ *Μυσταγωγία* εἶναι ἡ πλέον σπουδαία λειτουργικὴ μαρτυρία τοῦ ζ' μ.Χ. αἰῶνος· αἱ πηγαὶ τῆς ὁμοῦ φθάνουν μέχρι τὸν δ' μ.Χ. αἰῶνα. Κατὰ τὸν Μάξιμον ὁ ἐπίσκοπος πρόσταται κατὰ τὴν τέλεισιν τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Εἰσέρχεται εἰς τὸν ναὸν ἀκολουθοῦμενος ἀπὸ τοὺς πιστοὺς (μικρὰ εἰσοδος). Παραλείπεται τὸ τρισάγιον. Εἰσέρχόμενος ὁ ἐπίσκοπος εἰς τὸ ἄγιον βῆμα ἀνέρχεται εἰς τὸν θρόνον καὶ λέγει· εἰρήνη ὑμῖν· καὶ δέχεται τὴν ἀπάντησιν· Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματος σου. Ἀκολουθοῦν τὰ ἀναγνώσματα· δύο ἀπὸ τὴν Π.Δ., ὁ ἕνα ἀπὸ τὸν Νόμον καὶ ἕνα ἀπὸ τοῦς Προφῆτας— καὶ ἕνα ἀπὸ τὴν Κ.Δ., ὁ Ἄποστόλος. Πρὶν ἀπὸ κάθε ἀνάγνωσμα λέγεται τὸ εἰρήνη πᾶσι καὶ ἔπειτα ἕνα ῥημα. Μετὰ τὸ ἀνάγνωσμα τοῦ Εὐαγγελίου ὁ ἐπίσκοπος κατέρχεται ἀπὸ τὸν θρόνον καὶ οἱ ἱερεῖς προτρέπουν τοὺς κατηχομένους νὰ ἐξέλθουν ἀπὸ τὸν ναὸν διὰ τὴν ἀρχίστη ἡ Θ. Λειτουργία. Ἐν συνεχείᾳ κλείουν αἱ θύραι διὰ τὴν τελεσθῆ τὸ μυστήριον. Ἔπειτα ἡ μεγάλη εἰσοδος· ἀκολουθεῖ ὁ ἄσπασμος τῆς εἰρήνης· τὸ Χερουβικὸν δὲν ἀναφέρεται· ἀπαγγέλλεται τὸ σύμβολον τῆς πίστεως· χωρὶς νὰ κἀν σχολίον διὰ τὴν ἀναφορὰν, ὁμιλεῖ διὰ τὸν τρισάγιον Ὑμνον καὶ τὸ Πάτερ ἡμῶν. Τέλος, χωρὶς νὰ παραθέσῃ ἄλλας σημειώσεις ἐρχεται εἰς τὸ Κοινωνικόν. Γενικῶς ἡμποροῦμε νὰ εἰπωμεν

ὅτι ἡ μυσταγωγία εἶναι μία ἐπιστημονικὴ ἐξήγησις τῆς Θ. Λειτουργίας, ἡ ὁποία ἐγράφη ἀπὸ μοναχὸν διὰ μοναχός, διὰ τὸν λόγον ὅτι αὐτοὶ θεωροῦνται πλέον εὐαίσθητοι εἰς τὰς μυστικιστικὰς ἐξηγήσεις τῆς Θ. Λειτουργίας.

3) Κατὰ τὸν ἑαῖωνα ἐκυκλοφόρησεν ἡ *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία*, ἡ ὁποία ἀποδίδεται εἰς τὸν Πατριάρχην Γερμανόν⁹. Εἶναι ἔργον τὸ ὁποῖον ἔγινεν εὐχαριστικῶς ἀποδεκτὸν ἀπὸ τὸ εὐρὸ κοινόν. Πρόβλημα ὁμοῦ δημιουργεῖ ὁ συντάκτης του. Ἡ ὑπαρξὶς δύο Πατριαρχῶν μετὰ τὸ ἴδιον ὄνομα, οἱ ὁποῖοι ἐξῆσαν εἰς διαφορετικὰς ἐποχάς, ἐγέννησε, τὸ πρόβλημα τοῦ συντάκτου. Ἔτσι ἄλλοι δέχονται ὡς συντάκτην τοῦ ἔργου τὸν Γερμανόν Α', ὁ ὁποῖος ἐξῆσε τὸν ἑ' μ.Χ. αἰῶνα, καὶ ἄλλοι τὸν Γερμανόν Β', ὁ ὁποῖος ἐξῆσε τὸν ἑβ' μ.Χ. αἰῶνα. Δίπλα εἰς τὰς ἐκδοχὰς αὐτὰς ἐρχεται νὰ πάρῃ θέσιν ἡ παράδοσις, ἡ ὁποία θέλει τὸ κείμενον αὐτὸ ἔργον ἄλλοτε τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων καὶ ἄλλοτε τοῦ Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, χωρὶς νὰ ἀποκλείῃ καὶ τὸν Μ. Βασίλειον. Τὸ θέμα τοῦ συντάκτου ὁμοῦ ἀκόμη συζητᾶται. Ἡ συζήτησις, τέλος, κλίνει ὑπὲρ τοῦ Γερμανοῦ τοῦ Α' (733).

Ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* παρουσιάζει τὴν ἐπεληθούσαν ἐν τῷ μεταξῷ ἀλλαγὴν εἰς τὴν δομὴν τῆς Θ. Λειτουργίας, καὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Μωξίμου μέχρι τοὺς χρόνους τοῦ Γερμανοῦ. Ἡ βασικὴ ἀλλαγὴ ἐγκτεται εἰς τὴν ἐναρξίν τῆς Θ. Λειτουργίας· προστίθεται ἡ προσκομιδὴ εἰς τὴν πλέον ἀπλὴν τῆς μορφῆν καὶ τὰ ἀντίφωνα. Μαρτυρεῖται ἡ πρόθεσις, ἡ ὁποία συνδέεται μετὰ τὴν μεγάλην εἰσοδὸν ἢ προσκομιδὴ σχετίζεται μετὰ τὴν Π.Δ. καὶ ἡ πρόθεσις μετὰ τὴν Κ.Δ. Σημειῶνεται ἐπίσης τὰ ἀντίφωνα καὶ παρατίθεται ἡ χρῆσις τῶν ψαλμῶν 92,1 καὶ 94,6. Τὸ δεύτερον ἀντίφωνον ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸν Ὑμνον: «Ὁ Μονογενής...». Πρόκειται διὰ τὴν πρώτην μαρτυρίαν τοῦ ὕμνου μεσα εἰς τὴν Θ. Λειτουργίαν. Ὁ τρισάγιος ὕμνος θεωρεῖται ὕμνος τῆς εἰσοδου. Ἀναφέρεται ἔπειτα ἡ χρῆσις τοῦ ἀέρος, δηλ. πότε καλύπτεται τὰ τίμια δῶρα (ἐναπόθεσις) καὶ πότε τὰ ἀποκαλύπτεται (πρὸ τῆς ἀναφορᾶς). Ἀλλαγὰι παρουσιάζονται εἰς τὴν ἐκφώνησιν τῆς ἔκτενοδος καὶ μετὰ τὴν εὐλογία τῆς ἐναρξέως τῆς ἀκολουθίας τῆς Θ. Λειτουργίας. Ἔπειτα ἀπὸ κάθε ἀντίφωνον ἀκολουθεῖ αἴτησις, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὁποίας ὁ λειτουργὸς ἀναγιώσκει μυστικὰ τὰς σχετικὰς διὰ τὴν περίστασιν εὐχὰς. Τέλος ἀναφέρει τὴν χειρονομίαν πρὸ τῆς προσκομιδῆς. Μὲ δλίγα λόγια ἡ Θ. Λειτουργία εἰς τὸ διάστημα ἀπὸ τοῦ ἡ' μέχρι τοῦ ἑ' μ.Χ. αἰῶνος ὑπέστη βασικὰς ἀλλαγὰς.

Ἡ Θ. Λειτουργία κατὰ τὸν Γερμανὸν εἶναι ἡ παρουσίασις τοῦ πάθους, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου. Ἐν τούτοις ὀρι- σμένα στοιχεία τῆς ἐνθυμίζουσαν τὴν ἐπίγειον ζωὴν τοῦ Χριστοῦ. Συνά- μα εἶναι ἡ ἀνάμνησις τοῦ πάθους καὶ τῆς ἀναστάσεως· ὀλοκληρῶναι τὰ πρόσωπα τῆς Π. Δ.: εἶναι ἡ εἰκὼν τῆς οὐρανόθεν Λειτουργίας. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀξιοποιεῖ τὰς διαστάσεις τῆς ἱστορίας τῆς σωτηρίας μετὰ ἄλλα λόγια. Ὁ συμβολισμὸς τοῦ Ὑπομνήματος αὐτοῦ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ ἱστορικὰ ἐπίπεδα τοῦ σωτηριώδους σχεδίου τοῦ Θεοῦ. Αἱ εἰδικαὶ ἔννοιαι αἱ ἀνταποκρινόμεναι εἰς ὀρισμένα λειτουργι- κὰ στοιχεία εἶναι μᾶλλον δευτερεύουσαι· ἀεῖζον μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὸ γενικὸν πλάνον, τὸ ὁποῖον ἐξυπηρετοῦν: Ἀποχωρισμένα ἀπ' αὐτὸ χάνουν τὴν ἀξίαν των.

Τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Γερμανοῦ συνεχίζει τὴν παράδοσιν τῆς ἀντιο- χεϊανῆς παραδόσεως· ἐπιμένει εἰς τὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας καὶ σχε- τίζει τὰ διάφορα λειτουργικὰ δεδομένα μετὰ τὴν ζωὴν τοῦ Χριστοῦ. Εἰς τὴν πράξιν ὁμοῦ προηγεῖται ἡ ἱστορία καὶ ἀκολουθεῖ ἡ θεωρία. Εἰς τὸ σημείον αὐτὸ ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν μετὰ τὴν μυσταγωγίαν τοῦ Μα- ξίμου, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τὴν ἀλεξανδρινὴν μυσταγωγικὴν παράδοσιν.

4) Μεταξὺ τῶν Ὑπομνήματων ἀριθμεῖται καὶ ὁ *Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἕσασαν ἱστορίαν καὶ λειτουργίαν ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ τελουμένων* ὁ ἀποδιδόμενος εἰς τὸν Πατριάρχην Σωφρόνιον¹⁰. Τὸ ἔργον αὐτὸ δὲν ἐγράφη ἀπὸ τὸν Σωφρό- νιον, ἀλλὰ ἀπεδόθη εἰς αὐτὸν ἀπὸ τὸν πρωταρκτότην του Α. Μαί. Ἡ γνησιότης τοῦ ἔργου ἔργον ἀντικείμενον μελέτης τοῦ Ν. Κρασνο- σεΐτον, ὅστις κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν ἐγράφη ἀπὸ τὸν Σωφρόνιον τὸ Ὑπόμνημα αὐτὸ καὶ ὅτι κακῶς ἀπεδόθη εἰς αὐτόν· Εἰς τὴν πραγματικότητα πρόκειται δι' ἔργον τοῦ Ἰβ' μ.Χ. αἰῶνος τὸ ὁποῖον εἶχεν ὡς πρότυπον τὸ ἔργον τοῦ Θεοδώρου Ἀνδιδων. Ὁ σ. προτοῦ ἐπιχειρήσῃ νὰ ἀναλύσῃ τὴν Θ. Λειτουργίαν, ὅπως ὑπόκειται εἰς τὴν ἀρχὴν, προβαίνει εἰς τὴν ἀνάλυσιν ὀρισμένων βασικῶν ἐννοιῶν· π.χ. Ἐκκλησία, κόγχη, σύνθρονον. κ.λ.π. Ἐπεὶ ἀναλύει τὸν συμβολι- σμὸν τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται διὰ τὴν τέλεσιν τῆς Θ. Λειτουργίας· συνεχίζει μετὰ τὴν σημασίαν τῶν ἑμφίων τοῦ ἱερέως, τοῦ διακόνου, τῆς κούρας, τῆς προσφοράς, τῆς προθέσεως, τὴν ὁποῖαν ταυ- τίζει μετὰ τὸ σπήλαιον τῆς Βηθλεὲμ. «Οὕτω τοιγαροῦν ἀφίεται τὸ θεῖον σῶμα ἐν τῇ προθέσει ὡσπερ ἐν Βηθλεὲμ, ἐνθα γεγέννηται ὁ Χριστός» ὁ-

10. PG 87,3, 3982-4002. ΕΥΑΓ. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Μεθόματα Λειτουργικῆς*, Ἀθή- ναι 1975, σ. 279.

μοῦ δὲ καὶ ὡς ἐν τῇ Ναζαρέτ, ἡ ὡς ἐν τῇ Καπερναοῦμ καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν τὸν τριακονταετῆ χρόνον τὸν πρὸ τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς διατριβῆς ἢ πρόθεσις ἀποπληροῦ». Ἐν συνεχείᾳ ἀναλύει μίαν μίαν τὰς κινήσεις τοῦ ἱερέως διὰ νὰ προβῇ ἔπειτα εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῆς Θ. Λειτουργίας ἀρχί- ζων ἀπὸ τὸν καιρὸν καὶ παραβέτων διαφόρους συμβολικὰς ἀναφο- ράς. «Χρὴ δὲ γινώσκων ὅτι ἐν ἀρχῇ πάσης ἐφθιμῆς τε καὶ λυγνικῆς τελευτῆς, πρῶτον τῆς Παλαιᾶς ψάλλονται οἱ ψαλμοί, εἶτα τῆς νέας χά- ριτος ψάσματα, ἵν' ἔχοιεν εἰδέναι πάντες, ὡς εἰς καὶ αὐτὸς ὁ Θεὸς καὶ δεσπότης ἐστὶν ὁ ταῦτα κακεῖνα νομοθετήσας Χριστός». Κατόπιν ὁ- μιλεῖ διὰ τὸ Α' ἀντίφωνον, τὸ ὁποῖον ψάλλεται μετὰ τὴν ἑσπέρην καὶ καταλήγει μετὰ τὸ «ταῖς πρεσβείαις τῆς θεοτόκου»· τὸ Β' ἀντίφωνον λήγει μετὰ τὰς πρεσβείαις τῶν ἁγίων σου» καὶ ἔπεται τὸ τροπῆριον ὁ «Μονογενῆς», ὁ «στὰρ τοῦ βασιλέως Ἰουστινιανοῦ ἐμπερόφηται». Ἀκολουθεῖ ἡ εἰσοδος μετὰ εὐαγγέλιον, τὴν ὁποῖαν παραλλήλῃζει μετὰ τὴν ἐπὶ τοῦ Ἰορ- δάνου ἀνάδειξιν τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν». Συγχρόνως ὁμιλεῖ μετὰ τὸν τρόπον γίνεται ἡ εἰσοδος (ὁ διάκονος βασιτάζει τὸ εὐαγγέλιον καὶ ὁ ἱερεὺς ἀκολουθεῖ ἐνφ' προπορεύοντι κτηρία). Ἀκολουθεῖ τὸ εἰσο- δικόν, ὁ τρισάγιος ὕμνος, ὁ ἀπόστολος καὶ τὸ εὐαγγέλιον, αἱ εὐχαὶ καὶ αἱ αἰτήσεις μέχρι τοῦ χερουβικῦ ὕμνου, αἱ ὁποῖαι δευτεροῦνται «τὴν ἐπὶ τρισὶ χρόνοις διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν, καὶ τὴν πρὸς τὸ ἅγιον βάπτισμα εὐτρεπισζόμενον κατήχησιν», τὸ ὅπως ὑπὸ τοῦ κράτους σου» καὶ ἄρχεται ὁ χερουβικὸς ὕμνος. Ἐντὸς τοῦ βήματος γίνεται ἡ προσκομιδὴ παρὰ τὸ σκευοφυλάκιον. Ἡ Μ. εἰσοδος γίνεται προπορευόμενον τοῦ ἀρχidiaκόνου κρατούντος τὸ φόμοφορον. Τὸ Ὑπό- μνημα σταματᾷ ἐδῶ, διότι τὸ ὑπόλοιπον κείμενον δὲν ἐσάθη.

Σχολιάζοντες τὸ Ὑπόμνημα αὐτὸ ἠμποροῦμεν νὰ εἰπώμεν ὅτι πρό- κεται διὰ μίαν λεπτομερῆ τυπικὴν διάταξιν τῆς Θ. Λειτουργίας ἐμ- πλουτισμένην μετὰ πλῆθος συμβολικῶν ἐννοιῶν τοῦ Ἰβ' μ.Χ. αἰῶνος, πολλὰς μάλιστα φορές υπερβολικὰ παραφορτωμένων. Φαίνεται ὅτι πρόκειται διὰ μίαν Κωνσταντινουπολιτικὴν τάξιν, ἡ ὁποία ἐτελεῖτο μετὰ μεγαλοπρέπειαν. Ὁ σ. τῆς ἔχει ἐπ' ὄψει τοῦ τῆς Λειτουργίας τοῦ Μ. Βα- σιλίου καὶ τοῦ Ἰωάννου Χρυσόστομου· δὲν ἀγνοεῖ συνάμα καὶ τὴν προηγιασμένην, τὴν ὁποῖαν ἀποδίδει ἄλλοτε εἰς τὸν Ἰάκωβον, ἄλλοτε εἰς τὸν Πέτρον ἢ ἀκόμη καὶ εἰς ἄλλους. Εἰς τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ ἡ τυπικὴ διάταξις τῆς Θ. Λειτουργίας εἶναι ὀλοκληρωμένη τελεῖται μέσα εἰς τὸν ναὸν καὶ μάλιστα μετὰ τὴν συμμετοχὴν τῶν τριῶν βαθμῶν τῆς ἱερωσύ- νης. Κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς Θ. Λειτουργίας πραγματοποιεῖται ὁ ἀρχιερεὺς σημαντικὸν ρόλον διαδραματίζει καὶ ὁ ἀρχidiaκόνος. Μετὰ ὀλίγα λόγια πρόκειται διὰ μίαν ἐριμνηστικὴν προστάθειαν, ἡ ὁποία συνεχίζει τὴν

συμβολικὴν ἀνάλυσιν τῆς Θ. Λειτουργίας χωρὶς νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἀλεξανδρινὴν παράδοσιν καὶ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου.

5) *Προθεωρία κερλαιωδῆς περὶ τῶν ἐν τῇ Θ. Λειτουργίᾳ γινόμενων συμβόλων καὶ μυστηρίων* τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων¹¹. Τὸ κείμενον αὐτὸ εἶναι ὀλιγότερον γνωστὸν ἀπὸ τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν* τοῦ Γερμανοῦ. Πρόκειται διὰ μίαν καθολικὴν ἐξήγησιν τῶν συμβόλων καὶ τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Λειτουργίας. Ὁ σ. ἀπευθύνεται πρὸς τὸν κλῆρον διὰ νὰ γνωρίσῃ τὸν σκοπὸν τῶν τελουμένων μυστηρίων. Φαίνεται μᾶλλον ὡς ποιμαντορικὴ ἐγκύκλιος ἐνὸς Ἐπισκόπου πρὸς τὸν κλῆρὸν του.

Ἡ *Προθεωρία* διακρίνεται ἀπὸ τὴν μυσταγωγίαν εἰς τοῦτο: ὅτι προωριζέτο διὰ μοναχοῦς· καὶ ἀπὸ τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν* διότι ἀνεφέρετο εἰς τὸ σύνολον τῶν πιστῶν. Ζήτημα ἐγεννήθη διὰ τὸν χρόνον καὶ τὸν συγγραφέα τοῦ κειμένου αὐτοῦ, διότι τοῦτο διεσάθη εἰς δύο διαφορετικὰς μορφάς· μίαν σύντομον καὶ μίαν μακροσκελῆ. Ἡ πρώτη μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Νικολάου Ἀνδίδων καὶ ἡ δευτέρα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων. Ἡ ἔρευνα τελικὰ ἐποθεύετσε τὸ κείμενον γύρω εἰς τὸ 1055-1063 μ.Χ. Οἱ ἐπίσκοποι Ἀνδίδων ἐξ ἄλλου χρονολογικὰ δὲν ἀπέχον καὶ πολὺ μεταξὺ τῶν· ὁ ἕνας θεωρεῖται διάδοχος τοῦ ἄλλου. Πιθανώτερος συγγραφεὺς φαίνεται ὁ Νικόλαος· ὁ Θεόδωρος ὅμως πρέπει νὰ ἔκαμε νέαν ἐκδοσιν τοῦ κειμένου καὶ διὰ τοῦτο τελικὰ ἐπεβλήθη καὶ καθιερώθη.

Πηγὰί τῆς *Προθεωρίας* θεωροῦνται ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ἡ *Μυσταγωγία* τοῦ Μαξίμου, ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* τοῦ Γερμανοῦ. Ἐκτὸς αὐτῶν παρουσιάζει καὶ τὴν ζωντανὴν ἐπίδρασιν τῆς παραδόσεως. Ὁ σ. χρησιμοποιοῖ τὸν Γρηγόριον Ναζιανζηνόν, τὸν Μ. Βασίλειον (*Περὶ βαπτίσματος*). Εἰς τὴν ἐκδοσιν τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων ὁ Γρηγόριος παραθεωρεῖται καὶ μαζί του χάνεται τὸ πλῆθος τῶν ἀναφορῶν τῆς ἐκδόσεως τοῦ Νικολάου Ἀνδίδων. Ἡ *Προθεωρία* εἶναι δαίγμα τῆς θεολογικῆς ἐπεξεργασίας τῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία δὲν φημίζεται διὰ τὴν πρωτοτυπίαν τῆς ἀλλὰ διὰ τὴν προσκόλλησιν τῆς εἰς τὴν παράδοσιν παρουσιάζει τὴν πρᾶξιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἰς τὸ κείμενον εἶναι ἐμφανῆς ἡ ἐπίδρασις τοῦ τυπικοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας περιγράψει μίαν ἀρχιερατικὴν ἀκολουθίαν. Σκοπὸς τοῦ σ. εἶναι νὰ παρουσιάσῃ τὸ πάθος, τὸν θάνατον, τὴν ἀνάστασιν, τὰς ἰδιωτικὰς καὶ δημοσίας ἐκδηλώσεις τοῦ Χριστοῦ. Ὁ ἱστορικὸς συμβολισμὸς χάνει τὴν

11. PG 140, 417-468. R. BORNERT, σ. 181-206.

σημασίαν του μέσα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς σωτηρίας. Ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ σ. εἶναι ἡ συσχέτισις τῆς Θ. Λειτουργίας μὲ τὴν ἐπίγειον ζωὴν τοῦ Κυρίου. Ἡ *Προθεωρία* ἐπιμένει εἰς τὴν πολλαπλῆν ἔννοιαν τοῦ συμβόλου καὶ ἀκολουθεῖ τὴν παράδοσιν τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου· εἶναι δηλ. συνέχεια τῆς ἀλεξανδρινῆς παραδόσεως.

6) *Ἐμπνεῖα τῆς Θείας Λειτουργίας* τοῦ Νικολάου Καβάσιλα¹². Μὲ τὸ ἔργον αὐτὸ ἡ βυζαντινὴ μυσταγωγία φθάνει εἰς τὸ ἀπόγειόν της. Ὁ ἰδ' αἰώνας δείχνει τὴν ἔξαρσιν τῆς θεολογικῆς καὶ λειτουργικῆς σκέψεως τῆς βυζαντινῆς θεολογίας. Σκοπὸς τοῦ Ν. Καβάσιλα εἶναι νὰ παρουσιάσῃ εἰς τὸν κόσμον τὸ γεγονός τῆς ἐνανθρώπησεως, τῆς Θ. Οἰκονομίας· νὰ τὴν καταστήσῃ ὀρατὴν διὰ νὰ ἐρμιασθῶν αἰ ψυχὰι τῶν ἀνθρώπων. Διὰ τοῦ λειτουργικοῦ συμβολισμοῦ ὁ Ν. Καβάσιλας καθιστᾷ τὴν ἱστορίαν βάσιν τῆς θεωρίας. Ἔτσι παρουσιάζει εἰς τοὺς πιστοὺς τὴν κληρονομίαν τῆς ἐξηγητικῆς μεθόδου καὶ τὴν ἀντιοχειακὴν μυσταγωγίαν. Ὁ Ν. Καβάσιλας παρουσιάζει οἰκειότητα μὲ τὴν ἄγιαν Γραφήν· τὴν χρησιμοποιοῖ κατὰ λέξιν καὶ κατὰ πνεῦμα· πάρα πολλὸν χρησιμοποιοῖ τὸ ψαλτήριον διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν Θ. Λειτουργίαν, ἡ ὁποία του δίδει μάλιστα χριστιανικὸν ἢ εὐχαριστηριακὸν περιεχόμενον· ἀκολουθοῦν οἱ συνοπτικοὶ καὶ ὁ εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης μαζί μὲ τὰς ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ἀπὸ τοὺς πατέρας προτιμᾷ ἰδιαίτερος τὸν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην καὶ τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον. Ἀπὸ τὰ μυσταγωγικὰ Ὑπομνήματα χρησιμοποιοῖ τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν* τοῦ Γερμανοῦ, διότι θεωρεῖ τὴν Θ. Λειτουργίαν ἀνάμνησιν τοῦ Κυρίου, ἡ ὁποία δὲν ἐπεκτείνεται εἰς τὰ θαύματα, ἀλλὰ περιορίζεται εἰς τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀνάστασιν. Εἰς ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἐπίδρασις, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐπὶ τοῦ Ν. Καβάσιλα ὁ Ἡσαχασμός, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι ἄλλωστε τόσο ἐμφανὲς εἰς τὴν ἐξήγησιν τῆς Θ. Λειτουργίας του. Τὸ μυσταγωγικὸν Ὑπόμνημα τοῦ Ν. Καβάσιλα τοποθετεῖται εἰς τὸ σταυροδρόμιον πολλῶν καὶ ποικίλων ἐπιδράσεων, χωρὶς νὰ ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτάς· σχετικῶς μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς λατρείας τοποθετεῖται εἰς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν διεμορφώθη ἡ βυζαντινὴ Θ. Λειτουργία.

Ἡ *Ἐμπνεῖα τῆς Θείας Λειτουργίας* τοῦ Ν. Καβάσιλα παρουσιάζεται πραγματικῆ. Τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Ν. Καβάσιλα τονίζει περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα τὴν ἀξίαν τῆς μυστηριακῆς καὶ λειτουργικῆς σημασίας·

12. PG 150, 367-492. R. BORNERT, σ. 215-244. SEVERIEN SALAYILLE, *Nicolas Cavasilas. L'explication de la divine liturgie*, Paris 1967, τόμ. 4 bis (Sources Chrétiennes).

σχετικώς με τὸν συμβολισμὸν τῶν ἀκολουθιῶν προβάλλει τὴν ἔννοιαν τῆς θυσίας πλὴν συστηματικῶς καὶ περισσώτερον ἐντόνωσ. Ὁ μυστηριακὸς ρεαλισμὸς τοῦ Ν. Καβάσιλα ἀποβλέπει εἰς τὴν πρακτικὴν καὶ παιδαγωγικὴν χρῆσιν τῶν ἀκολουθιῶν δὲν παραγνωρίζει τὴν λειτουργικὴν χρῆσιν πρὸς ὄφελος τῆς τυπολογίας· ἐπιμένει εἰς τὸν ρόλον τῆς προσευχῆς καὶ τῶν τελετῶν αἱ προσευχαὶ προσανατολίζουσι τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸν Θεόν, ἡ ψαλμῶδια ἐπιδιώκει τὴν ἐκμείωσιν τῶν εὐπλαγχγιῶν του· τὰ ἀναγνώσματα ἀποβλέπουσι εἰς τὴν τήρησιν τῶν ἐντολῶν του. Εἶναι δηλ. τὰ μέσα καὶ ἡ προετοιμασία τῶν πιστῶν διὰ τὴν καθαγίασιν τοῦ μυστηρίου. Συμμετοχὴ εἰς τὴν Θ. Λειτουργίαν σημαίνει ἀνακάλυψιν καὶ κατανόησιν τῶν λόγων καὶ τῶν κινήσεων αἱ ὁποῖαι πλατύνουσι καὶ πλουτίζουν τὴν ἀκολουθίαν της.

Ἡ ἐξήγησις τῆς Θ. Λειτουργίας τοῦ Ν. Καβάσιλα εἶναι ἔργον ἑνὸς καλλιεργημένου οὐμανιστοῦ, ἐνόθς θεολόγου καὶ συνάμα μυστικοῦ θεολόγου ὁ ὁποῖος ἀφομοίωσε τὴν παράδοσιν καὶ ἐκυριάρχησεν εἰς τὴν ἐποχὴν του, χωρὶς νὰ χάσῃ τὴν δημιουργικὴν του συγχρόνως ἐλευθερίαν.

7) Τὸ λειτουργικὸν ἔργον τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης¹³. Τὸ ἔργον αὐτὸ ἐν συγκρίσει με αὐτὸ τοῦ Ν. Καβάσιλα θεωρεῖται ἄγνωστον· παρὰ τὸ γεγονός αὐτὸ ὁ Συμεῶν ἔδωσε νέαν ὄθησιν εἰς τὴν λειτουργικὴν πνευματικότητα τῆς ἐποχῆς του. Ἐκληρονόμησε μίαν παράδοσιν καὶ τὴν ἔμειξε με τὴν προσωπικὴν του ἐμπειρίαν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ μυστήριον τῆς τελείσεως τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Ὁ Συμεῶν συνέχισε τὴν ἀλεξανδρινὴν παράδοσιν καὶ ἐπιτυχάνει νὰ δημιουργήσῃ μεγάλον ἔργον στηριζόμενον εἰς τὸν ἐκλεκτισμὸν του. Τὸ ἔργον τοῦ Συμεῶν παρουσιάζεται παραδοσιαρχικόν· ὁ Συμεῶν συγκεντρώνει τὸ ὄλικόν τὸ ὁποῖον ἀφορᾷ εἰς τὴν λατρείαν καὶ τὸ ἐπεξεργάζεται· ἡ Θ. Εὐχαριστία παρουσιάζεται ὡς συνέχισις τῆς ἐνανθρωπήσεως· ἡ τυπολογία τοῦ Συμεῶν εἶναι ἐμπνευσμένη ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ· διὰ τὸν Συμεῶν ἡ τυπολογία εἶναι ἡ παράστασις τοῦ μυστηρίου. Τὸ μυστήριον αὐτὸ γίνεται φανερόν μέσα εἰς τὴν Θ. Λειτουργίαν, ὅπου με σύμβολα δεικνύει τὰς ἐνεργείας τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, διότι ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ κέντρον τῆς ἱστορίας. Ἡ τυπολογία τοῦ Συμεῶν εἶναι παραδοσιαρχική.

Τὸ μυστηριακὸν καὶ λειτουργικὸν δτοιχεῖον εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Συμεῶν ἔχει τέσσερας διαστάσεις· τὸ μυστήριον προεικονίζεται εἰς

τὴν Π. Δ., ἐκδηλώνεται με τὸν Χριστὸν, εἶναι παρὸν μέσα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ εἰδικῶς εἰς τὴν Θ. Λειτουργίαν καὶ τελειοῦται εἰς τὴν οὐρανίον Ἱερουσαλὴμ. Ὁ Συμεῶν, τέλος, κλείει τὴν πορείαν τῆς βυζαντινῆς μυσταγωγίας.

Τὸ λειτουργικὸν ἔργον τοῦ Συμεῶν προεκλήθη ἀπὸ τὰς κατὰ καιροὺς ἐρωτήσεις τὰς ὁποίας τοῦ ἀπεθύησαν οἱ κληρικοί τῆς ἐπισκοπῆς του. Ὁ σκοπὸς τοῦ Συμεῶν ἦτο πρακτικὸς καὶ μάλιστα «τὸ εἶρηκέναι τὴν χρῆσιν καὶ ἀναγκαῖον καὶ πρὸς ὄφελειαν συντείνοντων, εἰς δόξαν Θεοῦ καὶ ἡμῶν τῶν ταπεινῶν σωτηρίαν». Διὰ τοῦτο αἱ ἀπαντήσεις του παρουσιάζουσι ἐκλαϊκευτικὸν χαρακτήρα. Αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει τὸν Συμεῶν νὰ διατηρῆ εἰς ὑψηλὸν ἐπίπεδον τὴν ἐκθεσίαν του, ἄλλοτε θεολογῶν καὶ ἄλλοτε ἀναζητῶν τὴν ἱστορικὴν ἀφετηρίαν τῶν λειτουργικῶν τύπων ἢ συγκρίνων αὐτοὺς πρὸς παλαιότερους ἢ πρὸς ἄλλας παρὰλλήλους λειτουργικὰς μορφάς.

Πηγὴς διὰ τὸ λειτουργικὸν ἔργον τοῦ Συμεῶν ἐχρησιμοποίησε τὴν ἄγιαν Γραφήν καὶ τοὺς πατέρας. Ἀπὸ τοὺς πατέρας συμπαθεῖ τὸν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην, τὸν Μ. Βασίλειον, τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον, τὸν Ἀμβρόσιον, τὸν Γρηγόριον Διάλογον, τὸν Ἰσίδωρον Πηλοσύτην, τὸν Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν, τὸν Γερμανὸν Κωνσταντινουπόλεως, τὰς Διατάξεις τοῦ Κλήμεντος, τὸν Ἀθανάσιον Ἀλεξανδρείας, τὸν Ἰωάννην Δαμασκηνόν, τὸν Ἰωάννην τῆς Κλίμακος, τὸν ἄσκητὴν Νικηφόρον, τὸν Διάδοχον Φωτικῆς, τὸν Συμεῶν τὸν νέον Θεολόγον, τὸν Κάλλιστον καὶ Ἰγνάτιον Ξανθόπουλον, τὸν Πέτρον Ἀλεξανδρείας, τὸν Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου, τὸν Μέγαν Κωνσταντῖνον, τὸν μάρτυρα Εὐστράτιον καὶ τὸν Παζῶμιον.

Κατὰ τὴν παράθεσιν τῶν λειτουργικῶν στοιχείων ὁ Συμεῶν ἀναφέρει εἰς τὴν λειτουργικὴν πράξιν καὶ τὴν θαυμάζει. Ἡ πράξις τῆς Βασιλευποῦσης διὰ τὸν Συμεῶν εἶναι ὑπεράνω πάσης ἄλλης τυπικῆς διατάξεως· τὴν συνδέει με τὸν ἀπόστολον Ἀνδρέαν διὰ νὰ δεῖξῃ τὴν ἀρχαιότητά της πρῶτον καὶ κατόπιν ὑπογραμμίζει ὅτι αὐτὴ ἐκεκρωθή ἀπὸ τοὺς πατέρας καὶ τὰς Συνόδους· αἱ ὑπόλοιποι περιοχαὶ πλουτίζουν τὸ τυπικὸν τῶν ἀνταλοῦσαι στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Πρωτεύουσαν. Ὁ Συμεῶν χρησιμοποιοῖ τὴν συμβολικὴν καὶ μυστικὴν θεολογίαν τὴν ὁποῖαν καθέρωσεν ἡ λειτουργικὴ παράδοσις με μυσταγωγικά ὕπομνήματα. Ὁ συμβολισμὸς τοῦ Συμεῶν ἐκκείναι ἀπὸ τὴν Κ. Δ. καὶ μέσα ἀπὸ τὰ συγγράμματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῶν πρώτων αἰώνων, τῶν πατέρων καὶ τῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας καταλήγει εἰς τὸν Ἡσαχασμόν. «Ἀκολουθεῖ κατὰ πόδας τὰ ἱερὰ κει-

13. PG 155, 176-750. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεῶν τοῦ Θεσ/νίκης*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 115-141. R. BORNERT, σ. 245-263.

μενα και ταυτα ἔχων ὡς ὀδηγὸς ὑπομνηματίζει και συστηματικῶς ἐρμηνεύει αὐτά. Σητηριζόμενος δὲ εἰς παλαιότερους ὑπομνηματιστάς, δὲν ἀκολουθεῖ και τὴν βασικὴν ἐκάστου ἀρχήν, ἀλλὰ παραλλήλως παραθέτει τὰς διαφορὰς εἰς ἐκάστην περίστασιν ἐρμηνείας, ἰδίως ἢ ξένας, ἀδιαφορῶν ἢ ὄτων δημιουργεῖται ποιά τις σύγχυσις και ἀπόλλυται ἡ βασικὴ ἐκάστου τούτων ἐρμηνευτικὴ γραμμὴ. Τοῦτο ὁμως προφυλάσσει τὸν Συμεῶν ἀπὸ τὰς ἐκ τῶν προτέρων ἐσηματισμένας θεωρίας, αἱ ὁποῖαι, ἂν και ὀρθαί, ἐγίνοντο αἰτία ἐξεζητημένων ἐπίστευσιμων, ὀφειλομένων εἰς τὴν ἐκδηλον προσπάθειαν τῶν διαφορῶν συμβολισμῶν, ὅπως ὑπαγάγουσιν τὰς ἐπὶ μέρους λειτουργικὰς πράξεις εἰς γενικὰς αὐτῶν ἀρχάς. Κατὰ ταῦτα δὲν δυνάμεθα νὰ ὀμιλήσωμεν περὶ μιᾶς ἐνιαίας κατευθυντηρίου ἰδέας εἰς τὸν Συμεῶν, ἀλλὰ περὶ πολλῶν, ἀναλόγων πρὸς τὰς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδράσεις τῶν πηγῶν αὐτοῦ και πρὸς τὰς εἰς ἐκάστην ἐπὶ μέρους λειτουργικὴν πράξιν διδομένας ἐπ' αὐτοῦ ἐννοίας»¹⁴.

8) *Ἐξηγήσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ*¹⁵. Τὸ κείμενον τοῦτο εἶναι τὸ τελευταῖον εἰς τὴν σειράν τῶν μυσταγωγικῶν ὑπομνημάτων· ἔχει ὡς σκοπὸν νὰ δεῖξη εἰς τοὺς πιστοὺς τὴν ἀνάγκην τῆς προσευχῆς και «πόσον ἡδέα ἐστὶν ἡ ἐν καρδίᾳ συνεχῆς και ἀπαυστος ἰησοῦ μνήμη, και ὁ ἐξ αὐτῆς γινόμενος ἄρρητος φωτισμός». Ἡ διαρκὴς αὐτῆ προσευχὴ γίνεται μέσα εἰς τὸν ναὸν και προσδιορίζεται ἀπὸ βασικὰ χρονικὰ διαστήματα· τὰ διαστήματα αὐτὰ εἶναι ἐπὶ τὸν ἀριθμὸν και καλύπτουν τὴν νυχθημέρον προσευχὴν τῶν πιστῶν. Ὁ Μάρκος Εὐγενικός ἀρχίζει νὰ σχολιάζη τὸν χρόνον τῆς προσευχῆς ἀπὸ τὸ Μεσονυκτικὸν μέχρι τὸ Ἀπόδειπνον. Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο διέπεται ἀπὸ τὸν σχετικὸν λειτουργικὸν συμβολισμὸν. Εἰς κάθε μίαν χωριστὰ ἀκολουθίαν ἀναλύει τὸ τυπικὸν τῆς μέρας και κάμνει τοὺς σχετικὸς συμβολικοὺς και τυπολογικοὺς συλλογισμοὺς, οἱ ὁποῖοι ἔχουν βάσιν τὴν Π. Δ. και τὴν καινοδιαθηκικὴν πράξιν. Εὐρισκόμεθα ἐμπρὸς εἰς μίαν πλέον καθωρισμένην τυπικὴν διάταξιν τῆς νυχθημέρου προσευχῆς, ἡ ὁποία ἀρχίζει μετὰ τὸ Μεσονυκτικὸν ἀκολουθεῖ δὲ Ὁρθρος, ἔπονται οἱ Α', Γ', Στ' ὄραι, παρεμβάλλεται τὸ μεσημέρι μία ἀκολουθία πρὸς τιμὴν τῆς Παναγίας, κατ'ἀκολουθοῦν ἡ Θ' ὄρα, ὁ Ἑσπερινὸς και τέλος ὁ ἡμερονόκτιος αὐτὸς κύκλος κλείει μετὰ τὸ Ἀπόδειπνον.

¹⁴ Ὁ Μάρκος Εὐγενικός ἐπισημαίνει τὸν σκοπὸν τῶν ἐκφωνήσεων

14. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, σ. 128-129.

15. PG 160, 1163-1194.

τοῦ ἱερέως· λέγει μάλιστα ὅτι ἔχουν σκοπὸν «τὰ τε ἄλλα τὰ περὶ Θεοῦ ὀμιλούμενα ἐξαγγέλλειν, ἐνίοτε δὲ και δοξολογεῖν ἐπ' αὐτοὺς λαμπρῶ τῇ φωνῇ, τοῦ ἱερέως, ἂν εἴη, τοῦ τῆς θεουργικῆς δικαιοσύνης ὁμοφώνου, φησὶ Διονύσιος ὁ πρὸς τὰ θεῖα. Τὰ μὲν οὖν αἰτήματα κοινῇ σὺν τοῖς ἄλλοις ἢ μόνος ὑπὲρ τῶν ἄλλων ἐκείνων φέροντων εἰσθεὶν ἐκτελεσθῆναι, ἐπὶ δὲ τοῖς ἀκροτελευταίοις αὐτὸς ἀνακρούεται μόνος μεγάλη φωνῇ, πρὸς Θεὸν μὲν ἀποτεινόμενος, εἰς δὲ δῆπον και ἡ εὐχή, διδάσκων δὲ ἡμᾶς τὰς αἰτίας, ἐξ ὧν ἀκουσθήναι μέλλομεν, εἰς ὑπόθεσιν ταπεινοφροσύνης ἅμα και ἐλπίδος βεβαίως». Ἐπὶ πλέον παρατηρεῖ· «Ἀπόκρισιν οὖν τινε θεῖαν εἰκονίζει τοῖς αἰτουμένοις ἡ τοῦ ἱερέως φωνή, και πληροφορίαν ἐμβάλλει ταῖς τῶν νοσούντων ψυχαῖς, ἅμα δὲ και κοινωνεῖ τρόπον τινὰ τῶν ἡμετέρων φῶδων, δι' ὧν ἐκφωνεῖ και ἡμεῖς αὐθις αὐτῶ τῶν εὐχῶν, ἐν οἷς ὑπέχομεν ἐκφωνοῦντι τὰ ὄσα σιγῇ, και προσεπιφωνοῦμέν γε τό, «Ἄμην»». Τέλος διδὲι ἐρμηνείαν διὰ τὰ τροπάρια, τοὺς εἰρημούς, τοὺς κανόνες, τὰς Καταβασίας, τὰ Προκείμενα, τοὺς Στίχους, τὰ Κοντάκια, τοὺς Ὁίκους, τὰ Ἀντίφωνα. Τὸ ὑπόμνημα κατακλείεται μετὰ τὰς γονυκλισίας κατὰ τὰς νηστεισίμους ἡμέρας και μετὰ τὸ Κοινωνικὸν τῶν θεομητορικῶν ἑορτῶν (Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι). Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ εἶναι κείμενον τὸ ὁμοῖον στέκεται ἀνάμεσα εἰς τὰ Τυπικὰ και εἰς τὰ ὑπομνήματα και ἀπεικονίζει τὴν λειτουργικὴν πράξιν τῆς Βασιλευούσης. Ἐξ ἐπόψεως δὲ ἐρμηνευτικῆς ἀκολουθεῖ τὴν συμβολικὴν μέθοδον ἐρμηνείας τῶν λειτουργικῶν κειμένων· τίθεται δηλ. εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, τὸν ὁμοῖον ἀναφέρει μάλιστα και ὀνομαστικῶς.

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΕΒΕΣΤΙΑΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΔΙΑ ΤΗΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΝ ΕΝΟΤΗΤΑ ΑΓΕΦ ΔΑΝΙΑΣ

Ἐναφορὰ εἰς μνήμην
Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξιμου
1914 - 1986

· ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΓΕΝΕΥΗ 1989

αυτά, που ονομάζουμε σήμερα *Επιγραμματολογία* ή *Επιγραμματολογία*, ονομάζονταν αυτά τότε τον έαυτο τους, πώς δηλ. επιγράφονταν και συνεπώς ποιά ήταν στην εποχή τους ή ονομασία τους, ονομασία που δόθηκε κατόπιν και στις πρώτες έντυπες εκδόσεις τους.

Τά άρχαιότερα χειρόγραφα με λατινικές επιγραμμές περικοπές, που προσέχονται από τον 4ον ως τον 7ον αιώνα, περιέχουν μόνο αποσπάσματα σε διάγιστα φύλλα και συνεπώς δεν είμαστε σε θέση να βγάλουμε ορισωθήματα συμπεράσματα ως προς την επιγραφή ή την ονομασία τους. Τό πρώτος των 2.209 γνωστών σημείων χειρογράφων με επιγραμμές ή αποστολικές περικοπές καθύπερθε του αιώνας από 8ον ως 16ον. Άς δούμε λοιπόν πώς αυτότετακοφορούνται μερικά από αυτά: Στο / 181, που άνήκεται κατά τη μαρτυρία του ίδιου στο έτος 980, διαβάζουμε την ύποσημείωση: «*Επιγράφη τό τμήον και άγιον Επιδργμλίου*». Τό / 1491 (το έτος 1008) φέρει τον τίτλο «*Θεία Βιβλίος του έτους Επιδργμλίου*». Έπίσης τό / 330 το έτος 1185 φέρει την επιγραφή «*Επιγραμματολογία ή θεόθεντος βιβλίος ήγιον Επιδργμλίου*» (και τα τρία βρίσκονται στο Τμήμα Χειρογράφων του Βρετανικού Μουσείου του Λονδίνου).

Από τις παραπάνω χειρογραφικές μαρτυρίες, που θα μπορούσαν άμεσα να πολλαπλασιαστούν, συνέγεται ότι οι ονομασίες που συναντούμε στα χειρόγραφα είναι συνήθως: *άγιον επιγραμλίου*, *τμήον και άγιον επιγραμλίου*, *έπος επιγραμλίου* κ.τ.λ. Σε πολλά χειρόγραφα άπαντά έπίσης και ο όρος *έκλογίδιον* (ή *έκλογίδιον*). Ούδέποτε όμως οι όροι *επιγραμματολογία* ή *επιγραμματολογία*. Όταν τό χειρόγραφο έχει τις άνωγνησκόπιμες περικοπές από Πρόβες, έπιστολές Παύλου και Καθολικές άνωμύματα *Άποστολος*, και σπανιότατα *Προεξαπόστολος* — ο τελευταίος αυτός όρος έπιφωλάσεται κυρίως στο συνεχές κείμενο των Πρόβων και των έπιστολών. Τά χειρόγραφα που περιέχουν επιγραμμές και άποστολικές περικοπές μαζί φέρουν την ονομασία *Άποστολοεπιγραμλίου* ή *Άποστολοεπιγραμλίου* (μερικές φορές με την όρθογραφία *Άποστολοεβιγραμλίου*).

Άς μεταβούμε τώρα από την έποχή των χειρογράφων στην έποχή του έντυπου κειμένου, δηλ. στον 16ον αιώνα. Η πρώτη έντυπη έκδοση των λατινικών επιγραμμάτων περικοπών που έγινε τό έτος 1539 στη Βενετία (αυτήν άναφέρεται ο C. R. Gregory ως πρώτη στο βιβλίο του *Textkritik des N. Testaments* I, 1900, σ. 341, και δέν βρήκαμε στοιχεία που διανεύδουν τον ισχυρισμό του) φέρει τον τίτλο *Τερον Επιδργμλίου*. Ώς δευτέρα ο Gregory άναφέρει την του έτους

1645, από την όποια συνήγει τό συμπέρασμα ότι ύπόκειται και προηγούμενη της του έτους 1614. (Άνύμστα στα έτη 1539 και 1614 πέραν να ύπήρξεν και άλλες εκδόσεις — «*Τόσο ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο στην έστορία του έντυπου κειμένου που προσφέρεται για μελέτη*», σημειώνει ο ίδιος).

Συμληρώνοντας τις πληροφορίες του Gregory από την *Bibliographie Helénique* του E. Legrand², από καταλόγους εύρωπαϊκών βιβλιοθηκών καθώς και από τη πρόσφατη *Ελληνική Βιβλιογραφία* (1466-1800), τόμ. 4, *Αλαβανική και χρονολογική άνακατάταξις* του Θ. Ι. Παπαδόπουλου, Άθήνα 1984 (Πραγματεία της 'Ακαδημίας Άθηνών, τόμ. 48), άναφέρουμε τις παρακάτω έντυπες εκδόσεις³:

- 1543 *Επιγραμμία*, quibus diebus dominicis unius ecclesiae graeca, Bratislaviae (Bodlean Library Oxford: Bodly. 8 E 1 (1) TH BS).
- 1549 *Τερον Επιδργμλίου*... έπιμείλις και διορθώσει Διονυσίου λερομωύχου του Καρμάλινου, Έβερτιον (St. Catherine's College Library, Cambridge).
- 1550 *Τερον Επιδργμλίου*... έπιμείλις Βασιλίου λεπέως του Βολέριδης, Έβερτιον (Trinity College, Cambridge: C. 15. 160, Γενώδιοτος Βιβλιοθήκη Άθηνών: T. 270, Angelica Ρώλης: B. 17. 8, και στις Γ. Μ. του Άγιου Όρους Εθνοπολείου, Πανοκρήτιος, Χελανδρείου).
- 1552 *Τό θεον και τερον Επιδργμλίου*... ως όλον τ' ήν επιμείλιστα διορθώθεν και άξιολοστοτάτοις άντιγράφους συμπαραβωρηθέν, Έβερτιον (Έθνική Άθηνών: Θ. 4275 B και Γ. Μ. Άγιου Όρους Μ. Ανώρος και Άγιου Παντελεήμονος).
- 1560 *Τερον Επιδργμλίου*... άνεθεωρήθη δέ ύπ' ήμωσ Δυμίων μοναχού, Έβερτιον (Βιβλιοθήκη Θεολ. Σχολής Χαλκας και Γ. Μ. Άγιου Όρους Μ. Ανώρος: 1.16.E, Πανοκρήτιος και Εθνοποικητά, άρ. 719).
- 1563 *Τό θεον και τερον Επιδργμλίου*... Έβερτιον (Γ. Μ. Άγιου Όρους Φλώθου, Άγ. Παντελεήμονος και Χελανδαρίου).
- 1575 *Τερον Επιδργμλίου*..., έπιμείλις πολίτη θεοφώνους λερομωύχου Λογαρέ

¹ άνακατάταξις, Άθήνα 1984, σ. 84 (άρ. 1104). Σ' αυτή δε παρατεθεί και τό έντυπο της Βασιλικής Χριστικής Βιβλιοθήκης του Μονάχου (Liturg. 106 fol).

² *Bibliographie Helénique des XVIe et XVIIe siècles*, 1885-1906.

³ Μέσα σε παρέθεση σημειώσεως τη βιβλιοθήκη στην άνοη άνωγνη άντυπο της έκδοσεως με βάση τις πληροφορίες του Θ. Παπαδόπουλου (βλ. παρ.) και συμπληρωματικές πληροφορίες από δική μας έρευνα σε βιβλιοθήκες του έξωτερικού.

⁴ Ο Φ. Ηλ. Ηλιού, *Προθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία* 4' (1515-1799), 1973, σ. 66, άναφέρει δύο εκδόσεις του έτους 1560 από τους εκδότες Λεοντί, δ Θ. Παπαδόπουλο υάος τρεής, εκ των όποιων οι δύο είναι *Τερόν Επιδργμλίου* του Διονυσίου και ή τρίτη είναι *Χριστοφόρος του Ζουρέγου*. Τά την τρίτη παρατίθεται στον όπό έκδοσι Β Τόμο - Παράρτημα της Βιβλιογραφίας του, άρ. 199.

1. Άνή ένα άντυπο της πρώτης αυτής έκδοσεως ύπόκειται στην Έθνική Βιβλιοθήκη Άθηνών (Θ. 4275), στη Γενώδιο Βιβλιοθήκη (Γ. 267), στις Γ. Μ. του Άγιου Όρους Δοξαλείου, Τήρων, Κοινοβουλίου και Εθνοποικητά (άρ. 683), κατά τις πληροφορίες που παρέχα δ Θ. Γ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία* (1466-1800), τόμ. 4 - *Αλαβανική και χρονολογική*

λογο της εκδόσεως του φαίνεται ότι υπήρχε και προπρωτομένως ειδικευμένο αλλά άπειρο. Στην έπιστολή προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Τερεμία Γαβριήλ που έπιστάει τον πρόλογο της εκδόσεως βρισκουμε τις σχετικές πληροφορίες. Παραθέτουμε άδελήλητη την έπιστολή⁷:

ΤΩ ΠΑΝΤΙΟΤΑΤΩ ΗΜΕΤΕΡΩ ΔΕΣΠΟΤΗ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΩ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΚΥΡΙΩ ΙΕΡΕΜΙΑ ΓΑΒΡΙΗΛ
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑΣ ΕΠΙΛΟΣΙΝ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΑΓΙΟΥ ΕΙΣ
ΕΡΓΑ ΣΟΤΗΡΙΑΔΗ

«Εί και πολλοί Πανογιώτατε δέστορα, πολλήν κατέβαλον φροντίδα βίβλου ως τα πολλά της μέγα λυσταλώσεως ήμιν προς την τών όντων γνώσην φιλοσοφίας και της άσπαιστος ήμων πίστεως, της όντως σήμη φιλοσοφίας, της προς τό άσπον έκείνον άνασθην, ού ένεκα πάντα γήνηται και πράττεται, παρσακευαλούσης άνελεσθην, έκτυπώσασα, άλλ' άλλην των σθηέντων μεθ' όσης σπουδής και προθυμίας ταίς βίβλοις προσέσχεον, μηδέως άλλου φροντί- λονες ή τοι κέρδοος και της τοι χροσοι προσωστίας. Και ήν όντως ίδεθν ά- τεσθην ού μόνον τά περι την πραγματικην και χωρακτικηα των στοιχειών ουχ ή προσήικε διατεμένη, άλλά και σμηάτων και συναλβών και θρηματων ύστερημένα τά πλείου των βιβλίων, όσρα ού μόνον τοίς γε νυν άλλά και τοίς εις έταρα ού την τυχούσαν προσέσησασ ψυχικήν βλάβην τε και ήμίαν.

Τούτων ούτως έχόντων, ήλιω θείω κινήθει Έπιμανουήλ ο Γλυζούνοος, άνηρ τά τε άλλα καλός κάλωός, της τε κοκκικής των παρχαλίον περιόδου και της άρθμητικής έμπειρώς έχων, ως τοίς πολλοίς ήλιον, και μηδέως των τό σόμα πεζώντων ές νυν βελών ή έπν μέγα θείς τό θεών και έσρηϊ Ειδυργέλιον, ως των άπαντων τό άναγκασιότατον και κάβαρον ζωής άπό της ύλικής άλογίας ήμποιοιόν τώ άνθρώπω, και τό κατ' εκόνα τρηπν ως όόν τε άπόλυντον άνδενκνήμενον, και τό της προσέρας έξεως είδος παρσακευαζών άπολαβέην, άραστα έκτετήσασκε· τών με προτετυπωμένων πολυ άνασθρον ού μόνον τώ άκριβώς διορθώσασ και παρκάλως έχεν τά τε σχήματα των στοι- χείων και τάς άστων γραμμιάς, άλλά και τώ σονεία ανώγν τώ έπιστημονι- κώς υπ' αυτοο συνναρμιοθέν, ύπρό όε τινων πάλαι άμεθόδως ίσως σνυτεσθέην, Ειδυργέλιότατοιο⁸, όσρα άναγκαιών πέντως τοίς άπανταχού όσον κέτηρον προς κώκλιον, και άρατος τοίς πλείουα. Τούτων γούν τον πόνον και την ές φώς ήδη μεθόδικώς εκάδομένην διορθώσασ τον έσρηϊ Ειδυργέ- λίου σοι τώ νομήτως τούτο έπιστευσθέντα, ύπέρ αυτοο και της ήμιν μητροο

7. Από Ε. Legrand, *Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe siècles*, τόμ. 2, σ. 62-64.
8. Οι ύποσηματισμοί άκώς μου.

έκκλησίας μηδέως των άφορήτων ύπομεινινα καμάρως άνοθήνη προειλε- τα. Όν γε δεχθείς άσιμένως, μάλλον δε την ενωκόως τε και εμπεθώς έχου- σαν ήμιν άπαντων βουλήν και προαιέσασ προς την σην θεσπειαν και σο- φωδέτην ψυχην· της ταίς άγνήτοις έπειδόμενοι δειγασοι και άλλα έτοίμως έ- χομεν έκτυπώσασ εις τε την του Ιένους ήμιν όσηαν και της έκκλησίας δό- ξαν, τά πάντα σοι τώ της οικουμένης φωστρηϊ και τή κοροσίω των πατριαρ- χών όησοθεν χαρίζόμενοι. Έρρωσασ.

Ο Έπιμανουήλ Γλυζούνοος λοιπόν κατά την έπιστολή αυτη συνέταξε «είσι- στημονικός» τό σήμη τικον πάλαι άμεθόδως ίσως συντασθέν Ειδυργέλιότατοιο». Άλλοστε και ο ίδιος σέ μιá προλογική άριστολή του, στην ίδια έκδοσι, σημειώ- νει τά εξής: «Έπειδή τούτων ούκ ούδ' ότως έυβαίον τοίς ποο ήμιν ούκ εις τό άκρι- βέστερον έξέτηρησασ, τών προύτρον είναι όήσασ τό μετά χείρας ειδικευματιότων εις κοινήν εκδόσασ άφελασαν, δ όη και παποήικα, πολλοίς γάρ και άλλως τούτο σνπροσάσ... άνασκοπήσασ τε εις τό έπιμελέστερον, ως όόν τ' ήν, και τελειότε- ρον».

Από τά περιγράφα σννέταται ότι ο Έπιμανουήλ Γλυζούνοος (ή Γλυζούνοος) τελειοποίησε τό ύπόλερον ειδικευματιότατοιο. Πάντως στις εκδόσεις του προη- γούνητα του Γλυζούνοου διαπιστώσασε όσρα άπό προσωπική έρευνα (ιδίαιτερα στις εκδόσεις τών έτων 1539, 1543, 1549, 1550, 1586) πώς όέν ύπόλεγει «Ειδυργέλιότατοιο», ένω στην του έτους 1549 που έγινε έπιμελείη και διορθώσασ άνωσασιο ύπομοιόλερον του Καρηλιανού ύπόλεγει στο τέλος Πινάξ, σταν όσασο δι- όνται τά άνωσασιοματα του κίθε Ειδυργέλιότι.

Όσον άφορά την προέλευση του όρου ειδικευματιότατοιο, πρέπει μελλόν να την άνωλετηροουμε στη άδση, όπου κατά τό λέξικό του Du Cange, *Glossarium Mediae et infimae Latinitatis*, 1884, τ. 3, σ. 326 και του R. E. Latham, *Revised Medieval Latin Word-List*, 1956, άβονται οι άκόλουθεσ άνωσασιοτες χρο- νολόγιες όιτλα στις λέξεις evangelarium: 1401, evangelarium: 1245, 1518, evangelisarium: 1295, 1380, χωρίς νεπισσοότερες άνωσασιοησες.

Γιά τη όυσική προέλευση του όρου σννληγοροδόν: α. ή άποσασ του άπό τά έλληνικά χρισόόγγραφα, β. ή άμφόνηση του στις έντατες έλληνικές εκδόσεις που έ- γυναν στη άδση, γ. ή άνακρίσηση του στις ειθροπικές γλώσσες, άν και με πα- ράλληληση έννοια (επαγγελίαιε, evangeliar, κ.ά.τ.)⁹, δ. ή έμφόνηση του σέ κατα-

9. Άς σημειωθεί άσσης, και ή ένσωσασιοηκή σήληση που έπισπασε στις νωσαστες ειθροπικές γλώσσες σγαστέ με τον όρο, σήληση που άνακωνόλεται και στο λέξικό ή τις Έρωσασιοησες. Π.χ. ή ρεπαρική έρωσασιοησασ Broekmans, όνθ όήλα τό Evangeliar ός τό βιβλίο που παρέρχασ τό πάλιες τεμεινο των τεσάόων ειδικευματιότων (τόμ. 5, σ. 799), στο Άγγίλια *Lexiconar neperypóσων* τας τά βιβλία που έχον τις άνωσασιοησασιοτες παρσαστες (και όχι τό πάλιες και σονεχές κελισμο)

λόγους εθνοπαϊκών βιβλιοθηκών προς δηλώση του «Ευαγγελίου», τέλος ε. η μυσία του όρου σε κάποιο λατινικό χρονικό, το Chronicon Fossae Novae. Στο χρονικό αυτό, που εξέδωσε ο μοναχός L. Muratori το 1725, γίνεται λόγος για την εκκλησία Sancta Maria Fuminis που κατά τη λατινία των έγκαιρών της έφευγε μετάξυ των άλλων και quatuor evangelistaria argentea. Η λατινία αυτή γίνεται το έτος 1196¹⁴.

Ο έκδοτης της Κ. Α. C. F. Matthaei, στη δίτομη έκδοσή του *Novum Testamentum Graece* (1803-1804), παραθέτει στο τέλος του Ιου τόμου Συναξαρίου του *Ευαγγελίου*, ήτοι *Ευαγγελισαρίου*, *αρχαίων* από της *Κυριακής του Πάσχα* και *καταλήγον εν τῷ μεγάλῳ Σαββάτῳ, πενήτων και τῷ μηροθύμῳ και ἀναγνώματα εἰς διαφόρους λειτουργίας και μυσίας άγίων*. Ο ίδιος σε μέσην του τού έτους 1791, στον πρόλογο με τίτλο *Evangeliarium Graecum, δημοστηρίαι* δη. ὁ όρος *Evangelistarium* χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Millius (έγινε οί τον Άγγλο έκδοτή της Κ. Α. John Mill, 1707) και δεν άπαιτῶ στοξός άρχαιοτέρου¹⁵. Άγνοεῖ προφανῶς ότι την ίδια εποχή (άρχές 18ου αιώνα) τον χρησιμοποίησ ὁ B. de Montfaucon στην *Palaearographia Graeca* (Paris, 1708) και ήδη ένωπιτερος ὁ έκδοτος της Όξφόρδης John Fell, το 1675¹⁶. Ο Montfaucon μάλαστα, ένωξ ὀνει τον όρισμό αυτών των βιβλίων που πενήτων τις σύγγραμξς περικοπξς χρησιμοποιήτεας το γνωστό όρο των βυζαντινῶν χειρογράφων «έκλογάθιον» (*επιλογία έκλογία sive libri evangeliorum per annum, vocantur autem έκλογία, quia pro temporis et solemnitate ratione evangelia illa delecta sunt*, σ. 386), όταν άλλος περιγράφει τέτοια βιβλία τά άποκαλεί *evangelistaria* (φωτοικά λατινιστί, όπως είναι γοχημένο όλο το βιβλίο του). Το δέ πῶ παρόμοξό είναι ότι άναφέρεται τις έτηρησάξς ή τις τελικές φράσεις αυτών των κωδικίων όπου αυτοχαρακτηρίζονται ὡς «λεπρόν ευαγγέλιον»¹⁷.

τά άποκρίνα άνάλογα με το περιεχόμενό τους και τη μορφή τους σε *Epistolae, Evangelii* (J. Homiliar (τόμ. 11, σ. 326). Έπίσης, ένωξ ὀ Γερμανοί με τον όρο *Evangelia* ένωσῶν το συγξέ κείμενο των ευαγγελίων (σέ άνωθιστορή προς το *Lektionar*), οί Γάλλοι άέροντας *evangeliaire* ένωσῶν δχι το συγξέ κείμενο του ευαγγελίου άλλα το βιβλίο με τις άνωθιστομένας περικοπξς, το λεγόμενο *édition* *Lectonnaire*. Τέλος, ὁ E. Legrand στην *Bibliographie Hellénique* όξς *Evangeliaire* χαρακτηρίσει το *λεπρόν Ευαγγέλιον* (περικοπξς) και ὡς *evangelistaria*, το γνωστό τελικό *Ευαγγέλιον* των έτηρων έκδόσεων, δηλ. τον τίτλο των άνωθιστομένων (Κωνσταντόπουλο).

10. Το *Chronicon Fossae Novae* ab anno primo nostrae Salutis usque ad annum MCCXXVI εκδόθηκε στη *caput Rerum Italicarum Scriptores* από τον L. Muratori, 1725, τόμ. 7, σ. 881. 11. «Nam evangelistarium, quo vocabulo inde a Millio plures usi sunt, nullibi, quod sciam, apud veteres occurrit. Finxit autem, ut videtur, Millius ad similitudinem Apostoli et Praxapostoli, quibus uti μελέτην του *Vetussum Ecclesiae Graecae, Constantiopolitanae, ut videtur, Evangeliorum bibliotheca servatisse dicitur Saxo - Gothani*, 1791, σ. 4.

12. Bl. E. Maugeni, «Lectonnaire», *Dictionnaire de la Bible*, 1908, τόμ. 4, σ. 147-157 και C. R. Gregory, *Textkritik des N. Testaments* I, 1900, σ. 334.

Πριν όμως από τον Montfaucon ὁ Leon Alatius¹⁸ στο μέση του 17ου αιώνα (1646), περιγράφοντας τά λατρυρική βιβλία των Έλληνων, αυτό που περιέχει τά ευαγγέλικά άνωθιστοματα το άνωμάξεί, όπως άλλωστε ήταν σε άλλος γνωστό, *Ευαγγέλιον* και σημειώνει πῶς στο τέλος έχει και «*επιγραφιστάριον, πενήτων την των ευαγγελιστῶν διαδοχήν...*» *συνεθεῖν παρά του Έπιγραφιστῆ του Τυόωνίου*. Παρόλο μέάλιστα που έπισημαίνει την άσφονία των όρων γι' αυτό το λατρυρικό βιβλίο, δέν άναφέρεται καθόλου τον όρο *Ευαγγελιστάριον*. Οί όροι που άναφέρεται είναι: *τίμιας κανονίαι, συναξάρη, έκλογάθιον, παρασημαίους, έκλογάθιον*.

Φαίνεται λοιπόν ότι ή άνομασία *Evangelistarium* έπακροτέος μόνο στη Δύση, όπως συνήτεται από τη χρήση της στο έργο του Montfaucon στις άρχξς του 18ου αιώνα. Φαίνεται μέάλιστα ότι έπακροτέος ήδη πῶν πριν από τον 18ον αιώνα, άπου τά λατινικά λέξικά δίνουν χρονολογίξς που ξεκινούντα μέχρι και το 12ο αιώνα. «*Αλλά που οί Έλληνες όνόμαζαν Ευαγγέλια οί άστικοί τά άκόμαξαν Ευαγγελιστάρια ή βιβλία παρακοπῶν, σημειώνει ὁ S. Beissel, άναφερόμενος σε έποχή των άρχων του Μεσαίωνα*¹⁹.

Πῶς όμως και πῶτε πέρασε ή χρήση του όρου στην Άνωρῶη; Ο B. Άντωνίος το 1904 χρησιμοποιεῖ στον πρόλογο της Πατριαρχικής έκδόσεως της Κ. Α. τον όρο *επιγγελιστάριον*, θεωρώντας τον προφανῶς γνωστό και καθιερωμένο, και φυσικά το ίδιο κάνουν όλοι οί Έλληνες θεολόγοι του αιώνα μας²⁰.

Η άπόθεσή μας είναι ή ακόλουθη: Είπαμε προηγουμένως ότι οί πρώτες έντυπες έκδόσεις των *λεπρόν Ευαγγέλιον* ή τουλάχιστον αυτές που άκούουθῶν μετά από την του Έπιμ. Γαυδονίου συνάθετονται στο τέλος από ένα *Ευαγγελιστάριον*, δηλ. τίτλο των περικοπῶν με την ένδειξη της ήμερας που διαβάζονται. Μπορούμε λοιπόν να δεχτούμε ότι από τον 17ον αιώνα — άέμε 17ον, γιατί σίγγοιρα χρησιμοποιεῖται σαφῶς κατά τον 18ον αιώνα και γιαντί οί έκδόσεις του Γαυδονίου που άναφέρομε είναι του τέλους του 16ου αιώνα — μεταφέρεται ὁ όρος από το τελικό *Ευαγγελιστάριον* (Πίνακα) σε άκόμαξρο το βιβλίο και μέλι-

13. *De libris et rebus ecclesiasticis Graecorum*, 1646, σ. 33, 38, 46.

14. *Geschichte der Evangelienbücher in der ersten Hälfte des Mittelalters*, 1905, σ. 27. Bl. και H. Coppeters, «*Evangelistaria, The Catholic Encyclopedia*», 1909, τόμ. 5, σ. 640-41, όπου δίδονται και οί έξής λατινικές όνομασίξς: *Comes, liber comicus, liber comicus (comes = σύντροφος), lectonarium*.

15. Βέβαια, η λέξξς *επιγραφίαινα* εκ της λέξξς «*επιγράφω*» συνήτεται δέν είναι τά άνωθίξς όξς *Έπι* της *Επιγραφής γλώσσας*, παρατηρούμε το 1938 ὁ Γεννάδιος Έπισκοποςάξος στο έργο του «Πῶς ὀ Άμπεριανοί θεολόγοι έπερίφῶνται περί της Παναρχικής έκδόσεως της Κ. Ασκήσης», *Ορθόδοξα*, 13 (1938), σ. 75. Οί όμοξς ένδιαφέρα την παροχήν έπρωξς είναι ή άνωθιστοξς της άρχικής χρήσης και έννοιας όρισμένου όρου που έπακροτῶνται κατόπιν, ένω δέν προσδόνται από την *Ελληνική χειρόγραφή παρῶδοσι* των *λεπρόν κειμένων*.

στα μεταφερέται *διαδρομικῶς* και στα χειρόγραφα τῶν εὐαγγελίων, τὰ ἄλλα λέγουμενα, ἀπὸ τοῦ ἀντικοῦ πάλι, *λεξιανάγια*. Αὐτὴ ἡ μεταφορὴ τοῦ ὄρου ὑπῆρξε εὐκόλη, μὰ και ἐπιπροσέθετο ἦδη στὴν ὁρολογία τῆς Δύσης πρὸς δηλώσῃ τῶν βιβλίων ποὺ περιέχον τίς εὐαγγελικὰς περικοπὰς (ὡς τῶν χειρογράφων). Ἡ γέφυρα τῆς μεταφορῆς τοῦ ὄρου *Εὐαγγελιστάριον* ἀπὸ τῆ Δύση στὴν Ἀνατολὴ ὑπῆρξε πάλι τὸ τάλκτὸ *Εὐαγγελιστάριον*, δηλ. ὁ *Πηγάς*, τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων.

Ἡ φυσικὴ και δικαιολογημένη ἐκπαρὴ τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων μὲ ξενόγλωσσα ἐπιστημονικὰ συγγράμματα μῆστ στα πλαίσια τῆς διδασκῆς ἐπιστήμης ἔχε ὡς συνέπεια νὰ ἐπικρατήσουν και στὴν ἑλληνικὴ ὁρολογία οἱ λέξεις *Εὐαγγελιστάριον*, *λεξιανάγια* και νὰ ἀπονήσουν οἱ λέξεις *Ἰερὸν Εὐαγγέλιον* και *Ἐκλογίδιον*. Ἡ πρώτη μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ἵσως ὅτι δημιουργεῖ σύγχυση μεταξὺ τοῦ συνεχοῦς κειμένου τοῦ εὐαγγελίου και τοῦ βιβλίου ποὺ περιέχει τίς ἀναγλυπτικὰς περικοπὰς και ἡ δεύτερη μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι εἶναι ἀρχαιοταπεινῆς.

Στὶς ἀρχὰς τοῦ αἵωνα μας ὁ μέγας γνώστης τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων C. R. Gregory διαμαρτυροῦταν γιὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἔσονται πρὸς τὴν ἑλληνικὴν χειρῶν γραφὴν παρόμοιοι ὄροι *Εὐαγγελιστάριον*, *Εὐαγγέλιον*, *λεξιανάγια* ποὺ δημιουργήθηκαν στὴ Δύση ἐξακολουθοῦν και χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη¹⁶. Τῆς διπλῆς τῶν διαμαρτυριῶν πρόσθεσαν στὴ δεκαετία τοῦ 1930 οἱ εἰσικοί ἐρευνητῆς τῶν βυζαντινῶν ἐκλογιδίων Colwell και Riddle¹⁷ μὰς μὲ τὸς συνεργάτες τῶς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγου — χωρίς ὅμως νὰ στοιματήσουν οἱ ἴδιοι νὰ χρησιμοποιοῦν στὶς μελέτες τῶς τῶν ὄρο *lectionary*¹⁸, ὁ ὄρο ἵσως βέβαια ἔχει ἐπικρατήσει διειδῶς και καλῶνται *Εὐαγγέλια* και Ἀπόστολό, ἀφοῦ μάλιστα μὲ τὸ ἀρχαῖο γράμμα τοῦ ἱ ἀκολουθούμενο ἀπὸ ἕνα ἀριθμὸ σημειώνονται τὰ 2.209 γνωστὰ σήμερα χειρόγραφα *Εὐαγγελίων* και Ἀποστόλων.

* * *

Βέβαια, ἵσως τελικὰ διαπρατηθεῖ κανεὶς: Πρὸς τί ἡ ὁμοιογενεὴς συντομὴ αὐτῆ και μὲ κανένα τρόπο ἐξανδαλικὴ ἐπισκοπότητ τῶν ὄρων *Εὐαγγέλιον* — *Εὐαγγελιστάριον*, τῆ στήμῃ ποὺ σήμερα ἐπικρατοῦν διειδῶς οἱ ὄροι αὐτοὶ καθὸς ἑπίσης και ὁ ὄρος *λεξιανάγια* (*lectionary*, *lectionaire*, *lectionar*) και καταλαβαίνων ὄροι οἱ γενικῆς ἰσχυμῆς τί δηλώνουν οἱ ὄροι αὐτοὶ; Ἀπλῶς, νομίζουμε ὅτι

16. *Textkritik des N. Testaments*, I, σ. 334.

17. *Εὐὸ σολογικὸ ἔργο Prolegomena to the Study of the Lectionary Text of the Gospels*, 1933.

18. Βλ. π.χ. τὸ προγραμματικὸ ἔργο E. C. Colwell, *Is there a lectionary text of the Gospels?*, *Harvard Theological Review* 25 (1932), σ. 73-84.

εἶναι ἀναπόληττὴ ἡ γνώση τῆς ἱστορίας και σημασίας τῶν ὄρων ποὺ χρησιμοποιοῦμε σήμερα πρὸς δηλώσῃ τῶν χειρογράφων και ἐντύπων ἐκδόσεων τῶν *Εὐαγγελικῶν* και Ἀποστολικῶν ἀναγνωσιμῶν. Μπορεῖ ἡ ἐπιβλεβήτα ὁρολογία νὰ ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι καθιστᾷ δυνατὴ τὴ συνεννόηση τῶν ἐπιστημόνων μεταξὺ τοῦς ἀνεξάρτητων ἀπὸ τῆ γῶρα ἢ τὴν ὁμοιογένει ἀπὸ τὴν ὁμοιογένει, ἡ ποσότητα ὅμως πρὸς τὴ χειρῶν γραφὴν παρόμοιο ἀναρτῆ τῆ χρι-στῶ τοῦ ὄρου *Εὐαγγέλιον* γιὰ τὸ ἔντυπο βιβλία ἢ τὰ χειρόγραφα ποὺ περιέχουσιν εὐαγγελικὰ ἀναγνώσματα και τοῦ ὄρου Ἀπόστολος γιὰ τὰ βιβλία ἢ χειρόγραφα μὲ ἀποστολικὰ ἀναγνώσματα. Ἐτσι ἑλλοστε ἀνομιάζονται τὰ δύο αὐτὰ βιβλία στὴν ἀποδοτικὴ παρόμοιο τῆς Ἐκκλησίας. Ἐτσι τὰ ἐπιγράφονται και οἱ παρόμοιοι ἔδοτες στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1821 και ἔστερα ἀκολουθοῦν τὸ παρόμοιο τῶν χειρογράτων ἐκδοτῶν τῆς Βενετίας, οἱ ὁποιοὶ ἀκολουθοῦν τὸ παρόμοιο τῶν χειρογράτων. Ἐτσι τὰ γνωρίζουν, τέλος, οἱ ἱερεῖς και τὸ πλῆρωμα τῆς Ἐκκλησίας μας.

ΤΟ ΒΑΒΒΕΡΙΝΟΝ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ 336
(CODEX VATICANUS BARBERINIANUS GRAECUS 336)

ΤΗ Ο
ΠΕΡΠΙΟΥ Ν. ΦΙΛΙΑ
Δοκ. Ἱεροπλ. τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχιεπισκ.
Ἰακωβουπόλεως Σοφίας

1. Παναγιουργαφικαὶ καὶ καθολογικαὶ παρατηρήσεις.

Τὸ σύνολον τῶν μελετητῶν καὶ τῶν ἐνδιαφερομένων διὰ τὴν Ἱεροπλ. τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχιεπισκ., τὴν Ἑλληνικὴν παλαιολογικὴν καὶ τὸν Βυζαντινὸν πολυτιμὸν, συμφωνεῖ ὅτι ὁ Βαββρινὸς Ἑλληνικός κώδιξ τῆς Βαββακειῶν Βιβλιοθήκης ὑπ' ἀριθμὸν 336 εἶναι ἡ πρῶτος φημισμένη καὶ σημαντικὴ χειρόγραφος μερσιμὰ τοῦ Βυζαντινοῦ λατινογενικοῦ τύπου!

Τὸ παρῆνευτικὸν στοιχεῖον τοῦ χειρογράφου πρὸς ἀνάλογον πρὸς τὰ στάδια τῆς ἱστορίας του Ἀρχιεπισκ. εἶνε τὸν ἀριθμὸν 33 εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Μάρκου, εἰς τὴν Φλωρεντίαν². Ἀκόλουθος λαμβάνει τὸν ἀριθμὸν 77³, ὁ ὁποῖος σημαίνειται εἰς τὸ ἐξέδωλλον ὑπὸ τὴν ἐνδειξιν:

1. Ἀναφορὰν ἐπισημαίνουσαν ἐκ τῶν ἀνεκδοκίμων μελετητῶν: R. DEVEREUX, Introduction à l'étude des manuscrits grecs, Paris 1954, σ. 196. — A. JACOB, *al'* enchologe de Porphyre Uspenski (Cod. Leinigr. gr. 226-Xème siècle), *in* Le Museon 78, 1975, σ. 173. — M. ARRANZ, «Les grandes étapes de la liturgie byzantine: Palestine - Byzance - Russie. Essai d'aperçu historique», *in* Liturgie de l'Eglise particulière et Liturgie de l'Eglise universelle, Conférences Saint-Serge, XXIIème semaine d'études Liturgiques 1975, Roma, Ed. liturgiche, 1976, σ. 49 (Bibliotheca EL, Subsidia 7). — G. MERCATI, Opera minori, t. IV, Città del Vaticano 1937, σ. 507 (Studi e Testi 129). — II. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Al' Tzetsi Aetrou Pylai karà toús én A' Olyvías κώδικας, Aθῆναι 1982*, σ. κα'. — A. WILMART, «La bénédiction romaine du lait et du miel dans l'Euchologe Barberini», *in* Revue Bénédictine 45, 1938, σ. 10.

2. B. L. ULLMAN - P. A. STADNER, The Public Library of Renaissance Florence, (Niccolò Niccoli, cosimo de' Medici and the library of San Marco), Padova 1972, σ. 65 (Medioevo e Umanesimo 10).

3. M. ARRANZ, «Les Sacraments de l'ancien euchologe constantinopolitain (1)», *in* Orientalia Christiana Periodica 48, 1982, σ. 295. — P.

N.A. 77. Μετὸν ἀριθμὸν τούτου, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰσφορεται ὁ κώδιξ εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ καρδινάλιου François Barberini, ὅπου ἐκπαλιέται ὡς κώδιξ Ἁγίου Μάρκου 77. Τὸν τίτλον τούτου διετήρησεν ἕως τὸν 18ον αἰῶνα⁴.

Τὸν 18ον αἰῶνα λαμβάνει νέον ταξινόμητον ἀριθμὸν ὑπὸ τῶν Sante και (ἀργότερον) Alessandro Pieralisi. Πόδεκεται περὶ τοῦ ἀριθμοῦ III, 55⁵, ταυτοχρόνως δὲ χειρακτιέεται ὡς κώδιξ τῆς συλλογῆς Barberini (Barberinianus graecus III, 55). Τοῦ τίτλου τούτου διετήρησεν ἕως τὴν εἰσοδὸν του εἰς τὴν Βαββακειῶν Βιβλιοθήκην, ὅποτε καὶ λαμβάνει τὸν τελευτὸν ταξινόμητον του τόνου (Vaticanus Barberinianus Graecus 336).

Ὁ Κώδιξ εἶναι μερσιμὰ τῶν μεγαλοπόμικων χειρόγραφων, πρὸς ὅσα δὲ σημαίνονται τὰ πνεύματα καὶ οἱ τόνοι⁶. Τὰ γράμματα εἶναι κλάσσα, ἢ δὲ γραφὴ κλασσικὴ εἰς τὸ εἶδος τῆς καθῆρι τοῦ χειρογράφου χρονολογεῖται περὶ τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰῶνος (ὅπως θὰ ἀναφέρωμεν κατωτέρω), ἄποτακῆθαι ἔκ τῶν τελευταίων βελγικῶν μεγαλοπομικῶν καθῆρου γραφῆς, ὅπου ἦδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰῶνος ἀρχίζει ἡ χωριστὰ τῆς μεγαλοπομικῶν πλάγιας γραφῆς, ἢ ὅποια εἶναι συγχορῆτη κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα. Ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος παραουσιάζει, ἐπίσης, κάποιον σχεῖον πρὸς τὸν προαίσιον τούτου ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ θὰ ἐκνεύθωμεν.

CANART - V. PERI, Sussidi bibliografici per i manoscritti Greci della Bibliotheca Vaticana, Città del Vaticano 1970, σ. 108, 143 (Studi e Testi 261). — A. STRUTTMAYER, «The Barberinum S. Marci, of Jacques Gamp», *in* Ephemerides Liturgicae 47, 1933, σ. 329.

⁴ *Al' παλαιότερα μάλιστα* ἐπισημαίνουσαν τὸν ἀριθμὸν 77: C. BUNSEN, Hippolytus und seine Zeit, (Zweiter Band), Leipzig 1858, σ. 538, C. A. SWAINSON, The Greek Liturgies (Chieilly from original authorities), Cambridge 1884, σ. XV.

⁵ P. CANART - V. PERI, *μ.ν. ἐργ.*, σ. 108.
⁶ E. FOLLIERI, *Codices graeci Bibliotheca Vaticanae selecti* (Exempla scripturarum, I V), Città del Vaticano 1969, σ. 19, σ. 10. — S. DE RICCI, *aliste sommate des manuscrits grecs de la bibliotheca Barberina*, *in* Revue des Bibliothèques 47, 1907, σ. 117.

⁷ Ἀδουροῦμεν νὰ ἐξηγήσωμεν ὅτι ὁ Dom WILMART (*μ.ν. ἐργ.*, σ. 10) θεωρεῖ τὸν ἀριθμὸν 77 μεταγενέστερον τοῦ III, 55. Τὸ ἄπορον τῶν P. CANART - V. PERI ὅπως ὑπονοεῖται τὴν ἀριθμὸν τοῦ 77 εἶναι τοῦ III, 55 (*μ.ν. ἐργ.*, σ. 108). Ὁ κοινὸς κώδικος τῶν κώδικων, ὁ Ἀυγουστίνος Βενεδικτῶνος μοναχὸς Anselm STRUTTMAYER, θεωρεῖται ὡς ἀργότερον τὸν ἀριθμὸν 77 («Barberinum», σ. 329), οἱ δὲ ὅμοιοι καὶ μετὰ τὴν ἐξέδοκα τοῦ ἀριθμοῦ 77 ἐν τῷ προαίσιον μετὰ τὸν III, 55.

⁸ Ἀς σημειώθῃ, ἐπίσης, ὅτι ὁ M. JUGIE ἀνεγείρει ὡς πρῶτον ταξινόμητον ἀριθμὸν τοῦ κώδικος τὸν III, 33 («Considérations générales sur la question de l'épiscôpe», *in* Echos d'Orient 35, 1936, σ. 324, σ. 1). Πόδεκεται μάλιστα περὶ συγχρόνως τοῦ ἀριθμοῦ III, 55 πρὸς τὸν ἀριθμὸν 33 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Μάρκου.

⁹ E. FOLLIERI, *μ.ν. ἐργ.*, σ. 19.

Τὸ χειρόγραφο εἶναι μικροῦ σχήματος, διαστάσεων 189 mm × 131 mm. Αἱ σελίδες τοῦ εἶναι ἠρθρωμέναι καὶ περιέχουν 21 γραμμῆς χειμένου ἑκάστη. Οἱ μελέτραι συγγραφεῶν εἰσι ὁ καθὼς ἀποστέλλεται ἀπὸ 219 φύλλα, ἀλλὰ διαφανοῦν διὰ τὸν ἀκριβῆ ἀριθμὸν τῶν σελίδων: Ἄλλοι ἀνεγέρον 5629 καὶ ἄλλοι 5639 σελίδας.

2. Ἡ Χρονολογία

Δὴν δυνάμεθα νὰ καθορίσωμε τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν συνθέσεως τοῦ κώδικος. Ὁρισμένοι ὑποστηρίξαντες ὅτι ἡ χρονολογία αὐτῆ εὐρίσκεται περὶ τὸ τέλος τοῦ 8ου μ.Χ. αἰῶνος, ἄλλοι δὲ θεωροῦν πιθανώτερον ὅτι εὐρί-

7. Ἀὐτὸ θ. Ἡ δέδοται τῶν διαστάσεων τοῦ κώδικος διαφόρων ἐπεξεργασίας: 190 mm × 130 mm κατὰ τὸν Α. WILMART (μ.ν. ἐργ., σ. 10), 190 mm × 135 mm κατὰ τὸν Α. STRITTMATTER («Barberinum», σ. 329).

8. Α. JACOB, «Les Eucologes du fonds Barberini grec de la bibliothèque vaticane», ἐν Didaskalia 4, 1974, σ. 154. — Ε. FOLLIERI, μ.ν. ἐργ., σ. 19. — V. BRUNI, I funerali di un sacerdote nel rito Bizantino (secondo gli Eucologi manoscritti di lingua Greca), Pubblicazioni dello Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Minor, 14, Jerusalem 1972, σ. 43.

9. F. X. FUNK, Didascalia et constitutiones Apostolorum (1), Paderborn 1905, σ. XXVIII. — J. M. HANSENS, La liturgie d'Hippolyte, Roma 1959, σ. 49. (Orientalia Christiana Analecta 155). — C. A. SWAINSON, μ.ν. ἐργ., σ. XV. Κατόπιν προσομοίης μετέφρασε τὸν κώδικον εἰς ἑκὼς γλώσσας.

10. R. DEVRESSE, Introduction, σ. 196. — S. DE RICCI, μ.ν. ἐργ., σ. 107. — Α. STRITTMATTER, «Barberinum», σ. 329. — Α. WILMART, μ.ν. ἐργ., σ. 10. Εργομασίαι τῆς ἀκριβῆς μελέτρης τοῦ J. B. PITRA (Juris Ecclesiastici Graecorum historia et monumenta, τ. 1, Romae 1863, σ. 3) ἐν ὁμοίᾳ ἀνωμαλίᾳ ἐκ 586 σελίδων.

11. Ε. FOLLIERI, μ.ν. ἐργ., σ. 19. Α. JACOB, «Eucologes Barberini», σ. 154. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Les prières de l'ambon du Barb. grec. 386 et du Vat. gr. 1833», ἐν Bulletin de l'Institut historique Belge de Rome 37, 1966, σ. 19. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Le rite du KAMITANTZMOZ dans les eucologes Halogrecs», ἐν Mélanges liturgiques offerts au R. P. Dom Bernard BOTTE O.S.B., Louvain 1972, σ. 225. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Uspenski», σ. 173. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «L'evoluzione dei libri liturgici Bizantini in Calabria e in Sicilia dall'VIII al XVI secolo con particolare riguardo al rito eucharistico», ἐν Calabria Bizantina 38, 1974, σ. 16. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Une Version Géorgienne inédite de la liturgie de Saint Jean Chrysostome», ἐν Le Muséon 77, 1964, σ. 73. — Μ. JUDGE, μ.ν. ἐργ., σ. 324, σμλ. 1. — Η. LIEZMANN, Mass and Lord's Supper (Ἐγγράφῃ μελέτρης ἐκ τοῦ Τεσπλιονοῦ χειρογράφου Messe und Herrenmahl, 3 Aufl., Berlin, W. de Gruyter, 1965 ἀπὸ D. REYER, Introduction and further inquiry by R. D. RICHARDSON), τεύχος 1, Leiden, Brill, 1953, σ. 1. — Α. G. MARTMORT, Les diaconesses. Essai historique, Roma, Edit-

σεται περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 9ου μ.Χ. αἰῶνος¹².

Εἰς διαφόρους μετέφρασε ἐπηρεάζονται προστιθεῖσα ἀκριβεστεράς χρονολογίας τοῦ κώδικος βίαιε ἐνδείξαντες ἐκ τοῦ χειμένου. Πιθόματα, κατὰ πρῶτον λόγον, περὶ τῆς ἀποδόσεως τῆς συγγραφῆς ἀποστέλλων εὐχῶν εἰς τὸν Ἅγιον Γεραμόν Α', Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως.

Ἡ πρώτη εὐχὴ εἶναι ἡ «ἐπισημασμένη» ἢ «ἐπισημασμένη», ἡ ὁποία εὐρίσκεται ὑπὸ ἀριθμὸν 301 εἰς τὴν περιγραφήν τοῦ κώδικος ὑπὸ τοῦ Α. Sintimattier¹³, εἰς δὲ τὸν κώδικα εἰς τὴν σελίδα 514 (φύλλο 254v), ὁ δὲ ἀριθμὸς τῆς εὐχῆς εἰς τὸν κώδικα εἶναι ὁ αἰσ'. Εἰς τὸν τίτλον τῆς εὐχῆς τῆς ἀποδόσεως ὡς συγγραφῆς ὁ «Πατριάρχης Γεραμόν».

¹² Ο Γεραμόν Α' διετέλεσε Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως μεταξύ

zioni liturgiche, 1962, σ. 147. — J. MATEOS, «Evolution historique de la liturgie de St. Jean Chrysostome», ἐν Proche Orient Chrétien 15, 1965, σ. 338, σμλ. 34. — J. B. PITRA, Juris, σ. 3. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, Hymnographie de l'Eglise grecque, Rome 1867, σ. 56. — Α. RAES, «Κατὰ μέρος καὶ διὰ μέρος», ἐν Oriens Christianus 48, 1964, σ. 216. — Τ. SCHERMANN, «Der älteste Text der griechischen Jacobsliturgie», ἐν Oriens Christianus 3, 1903, σ. 215. — G. WINKLER, «Die Interzessionen der Chrysostomusanaphora in ihrer geschichtlichen Entwicklung», ἐν Orientalia Christiana Periodica 36, 1970, σ. 310, 324.

12. Η. G. BECK, Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich (Byzantinisches Handbuch, II, 1), München, 1959, σ. 243. — R. BORNERT, Les commentaires Byzantins de la Divine Liturgie (du VIII au XVI siècle), Paris 1966, σ. 145. (Archives de l'Orient Chrétien 9). — V. BRUNI, μ.ν. ἐργ., σ. 43. — Η. BUSCHAUSEN - H. LENZEN, «Ein Konstantinisches Silberreliquiar aus Jabalkovo in Bulgarien», ἐν Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft 14, 1965, σ. 180. — Μ. CAPPUINS, «Une forme liturgique inédite», ἐν Ephemerides Liturgicae 47, 1933, σ. 33. — R. DEVRESSE, Introduction, σ. 196. — G. DIX, The Treatise on the Apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome, London 1937, σ. XLVI. — G. GARRIGUE, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Città del Vaticano 1946, σ. 132 (Studi e Testi 127). — F. X. FUNK, μ.ν. ἐργ., σ. XXVIII. — J. M. HANSENS, μ.ν. ἐργ., σ. 49, 82, 520. — Μ. MANDALA, La pretesi della liturgia nell'rito Bizantino-greco, Grottaferrata 1935, σ. 20, 100. — P. DE MEESTER, Studi sui sacramenti, amministrati secondo il rito Bizantino, Roma 1947, σ. 192. — G. MERCATI, Opere, σ. 8. — S. DE RICCI, μ.ν. ἐργ., σ. 107. — II. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Δειρογραφικὸν σύγγραμμά τιον Ἀλφύπτου καὶ Ἀνατολῆς. Συμβολὴ εἰς τὴν ιστορίαν τῆς Χριστιανικῆς λατρείας, Ἀθήναι 1961, σ. 325. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, Τρεῖς Δειρογραφίαι, σ. 21. — Β. J. ULLMAN - P. A. STADNER, μ.ν. ἐργ., σ. 65. — Α. WILMART, μ.ν. ἐργ., σ. 16.

¹³ «Barberinum», σ. 364.

των έτων 715 και 730¹⁴, έντρο και έξεδιόχθη ύπό των εικονοκλαστών¹⁵, άποθανών το 733¹⁶. Η χρονολογία του θανάτου του θα πρέπει, έπομένως, να άποτελέση τον «terminus ante quem non» της συνθέσεως του κώδικος¹⁷.

Κατά τον Μ. Arranz μία είσέτι εύχ¹⁸ θα πρέπει ν' άποδοθη εις τον Πατριάρχη Τεπλιανών Α'. Ο είσέσιος ούτος ίστωρικός μελετητής του Βυζαντινού Αιτωρολογίου τόνου ποσότησησν έστι εις τον Συνακτικόν Έλληνηκών κώδικα 959 του 11ου αιώνος (ό όποτος άποτελεί άντηγήραπον του Βαββερνού κώδικος 336), αι εύχαι της Πλωυγύδος (α. 502-509 εις τον Βαββερνών κώδικα) άποδίδονται εις τον Πατριάρχη Τεπλιανών Α'¹⁹.

Ο Μ. Arranz συμπεραίνει, λοιπόν, ότι το Βαββερνών εύχολόγιον 336 (ή, τοιάόχιστον, μία πρωτοερχική του μορφή) είναι προγενέστερον της εικονομαχικής κλεισεως. Διά τούτο από Κωνσταντινουπόλεως πρωτότυπον, βάσει του όποτου άνταρπήχθη ό Βαββερνός κώδις 336, δέν πρέπει να είναι μεταγενέστερον του έτους 733 μ.Χ., χρονολογία θανάτου του Πατριάρχου²⁰.

14. I. KAPALIANNOPOYΛOY, 'Ιστορία του Βυζαντινού κρότουσ, τόμ. Β, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 612. — G. CAVVALO, «Funzione e struttura della maiuscola greca tra i secoli VIII-XIV», εν La paléographie grecque et byzantine (Colloque international du Centre National de la recherche scientifique, Paris 21-25 Octobre 1974), Paris 1977, σ. 107 σση. 77. — A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 157. — TOY IAIOT, «Lex Orandi».

15. Η ιστορία της Βυζαντινής αότοκρατορίας, Πανεμηγίμο του Καίτηρε, μετέφρασε εκ του άγγλικού (J. M. HUSSEY, The Cambridge Medieval History, vol. IV, The Byzantine empire, Cambridge, University Press, 1966), ύπό Νεουρού Ζακό, Άθήνα 1979, τομ. Α', σ. 81.

16. Μ. ARRANZ, «Etiapas», σ. 50. — A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 157. — G. CAVVALO, μ.ν. έργ., σ. 107 σση. 77. «Ασσημαθή έν ό Α. STRITTMATYTER άποφάσει το 729 μ.Χ. ός κτος θανάτου του Πατριάρχη Τεπλιανού Α' (Note on the byzantine Synaxis), εν Traditio 10, 1954, σ. 69).

17. A. JACOB, «Evoluzione», σ. 16. — TOY IAIOT, «La liturgia de Saint Jean Chrysostome», εν Eucharistiques d' Orient et d' Occident, Paris 1970, σ. 114 (Lex Orandi 47).

18. Μ. ARRANZ, «Les prières presbytérales de la «Pannychis» de l' ancien euchologe byzantin et la «Pankhidas» des défunts», εν La maladie et la mort du chrétien dans la liturgie, Conférences Saint-Serge, XIème semaine d' études liturgiques, 1974, Roma, Ed. liturgiche, 1975, σ. 40 (Bibliotheca EL, Subsidia 1). — TOY IAIOT, «Etiapas», σ. 50.

19. Μ. ARRANZ, «Evolution des rites d' incorporation et de radmission dans l' Eglise selon l' euchologe byzantin», εν Gestes et paroles dans diverses familles liturgiques, Conférences Saint-Serge XXIVème semaine d' études liturgiques, 1977, Roma, Ed. liturgiche, 1978, σ. 33 (Bibliotheca EL, Subsidia 14).

Ο Τεπλιανός Α' θα πρέπει να είχε συμμετοχή εις την σύνθεσιν του κώδικος²¹. προκείται, άλλωστε, δι' ένα εκ των μεγάλων βυζαντινών ύπομημηματιστών της θείας Αιτωρολογίας. Συμφώνως προς την θέση ταύτην του Μ. Arranz, το έτος 733 άποτελεί τον «terminus post quem non» της συνθέσεως του κώδικος²².

Μία τρίτη ένδειξις ίκανή να προσδιορίση άκριβέστερον την χρονολόγησιν του κώδικος είναι ή εύχ²³ ειολογίας γάλακτος και μέλιτος, ή όποτα εύφρασαι λατινιστι εις την οσάδιδα 563 (φάδιο 279ν), εις το τελευταίον φύλλον του κώδικος. Ο Dom A. Willmatt, ό όποτός την έμελέτησε, χρονολογεί την εύχ²⁴ περί το έτος 800 μ.Χ. Κατά την γνώμη του, το λατινικόν τούτο κείμενον κτισσεθή εις τον κώδικα έντι βασιλείας Κωνσταντίνου VI²⁵, διακρίτως εις άμφισβητηθείσα ύπό του Α. Strittmattier²⁶.

Η λατινική αότη εύχ²⁷ ειολογίας όδηγεί, κατά τον Α. Willmatt άλλά και κατ' άλλους μελετητές, εις την χρονολόγησιν του κώδικος περί το έτος του 8ου ή τός άρχάς του 9ου αιώνος. Άποτελεί έπομένως, τον «terminus post quem non» της συνθέσεως του κώδικος²⁸.

Η τρίτη ένδειξις, ή όποτα συμβάλλει εις την χρονολόγησιν του κώδικος, όφείδει τον έντονημόν της εις τον F. E. Brightman. Ούτος έπείσσε την προσοχήν μας εις την μνημόνευσιν των κτισσοτάτων Βασιλέων και της «φολογίσετου Βασιλοισην» έντός μιας εύχ²⁹ του Βαββερνού κώδικος 336³⁰.

20. Παροέστουσε το συμπερασμα της μελέτης του Μ. ARRANZ («Pannychis», σ. 40): «L' attribution des prières presbytérales de la pannychis à S. Germain ou en tout cas à un contemporain, se justifie assez bien. Rappelons que leur présence dans le Coder Barberini 336 nous permet d' établir la date limite de sa composition entre le VIIIème et le IXème siècle».

21. A. WILLMATT, μ.ν. έργ., σ. 16.

22. A. STRITTMATYTER, «Barberinum», σ. 329.

23. G. CAVVALO, μ.ν. έργ., σ. 107 σση. 77. — A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 157. — TOY IAIOT, «Ambona», σ. 19.

24. Ο BRIGHTMAN σημειώνει, ότι ή μνημόνευσιν αότη ειφρασαι «on p. 33 below» (Liturgies Eastern and Western, vol. I, Eastern Liturgies, Oxford 1896, σ. LXXXIX). Ολοόχησε έντονησιν την οσάδα ταύτην, βάσει της resp. χειροτοίας (A. STRITTMATYTER, «Barberinum», σ. 354), έμπο δέν ύφρασαι μνημόνευσιν των βασιλέων (πός, άλλωστε, θα ύπηρεζε ταύτην μνημόνευσιν εις εύχ²⁵ της ποκάσι»). Ο Α. STRITTMATYTER έπακαλάβηαι (κατά τήσιν, προπονώς, άφρασίονσιν, άπο και ειδηών περί τον κώδικα) την άκωκείβηαισιν του BRIGHTMAN («Notas», σ. 69).

25. Ο Α. WILLMATT είναι ό πρώτος προσοβησις όφθαός το ποι εύφρασαι ή μνημόνευσιν αότη: «au cours de la grande intercession hiénique». Διά τούτο όφθαός γίνεσαι λόγος και εις τούτα λατωροτάτων' Ο II. ΤΡΕΜΠΕΛΑΔ δέν το προσοβησις (Διαετοορτικολ Τότο, σ. 325), και ταύτως ό Α. JACOB παρέρπει όφθαός ότι ή μνημόνευσιν των βασιλέων εύφρασαι εις τα άκρωτα της Χριστοστομικής Θείας Αιτωρολογίας. εις την οσάδιδα 64 (φάδιο 32ν) του κώδικος (Α. JACOB, «Jean Chrysostome», σ. 114).

Ποιοι είναι οι μνημονευόμενοι βασιλείς; Ο Brightman πιστεύει ότι πρόκειται περί του Κωνσταντίνου VI (780-797) και της σύζυγού του Μαριάς (την οποία ένωμησέθη το 795), ή δε «φιλολόγοςτος βασιλεύσα» πρέπει να είναι η Βασίλισσα Ειρήνη, χήρα του Ακωντος IV²⁴. Έτσι τῆ βάσει τῶν δεδομένων τούτων, ἡ σύνθεσις τοῦ κώδικος τοποθετεῖται μεταξύ τῶν ἐτῶν 788-797 μ.Χ.²⁶.

Ἡ χρονολόγησις αὕτη ἐπέθη ὑπὸ ἀμεταβλήτησαν βάσει διαφόρων παρατηρήσεων: ἐν τῷ βίβλος «βασίλεις» δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸν αὐτοκρατορὰ καὶ τὴν σύζυγόν του ἀλλὰ εἰς τὸν αὐτοκρατορὰ καὶ εἰς τὸν (ἢ τοὺς) συνεργάτας του²⁷. ἐν τῇ μνημόσυσις αὕτη τῶν βασιλέων δὲν θὰ πέστη ν' ἀνήκε εἰς τὸ ἐργικὸν κείμενον τῆς Χρυσοστομικῆς θείας Ἀστροπγίας, προστεθεῖσα μεταγενεστέρας²⁸.

Ὅσα τὰ ἀνωτέρω δεδομένα μᾶς δόγησιν εἰς τὴν διαπίστωσιν τοῦ Α. Jacob, ἐν τῷ «θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσῃμε λογικῶς τὴν σύνθεσιν τοῦ Βαββρινῶ κώδικος κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 8ου αἰῶνος»²⁹.

3. Τ ὁ π ο ς π ρ ο σ λ ε β ῆ σ ε ω ς

Ὅσοι συμφωνοῦν ἐν τῷ Βαββρινῶ «Ἐθαγινῶς κώδιξ 336 εἶναι ἀντιγράφον ἀπολεσθέντος πρωτοτύπου. Τὸ πρωτότυπον τοῦτο συνετέθη ἀρχαῶς εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν»³⁰. Πρόκειται, ἐπιπέτως, διὰ Κωνσταντινουπόλιτιν κὼν Εὐαγγέλιον³¹, ἐπινοηκόμενον καὶ «Πατριαρχικόν»³², ὅπερ σημαίνει ἐν μᾶς διαβιβᾶται τὸ τυπικὸν καὶ τὰς Πατριαρχικὰς ἀκαλουθίας τῆς Κωνσταντι-

25. F. G. BRIGHTMAN, μ.ν. ἐρ.γ., σ. LXXXIX. — Ηρόδ. ἐπιτομ. II. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Δεσποφυγικὸν τὸ ποί, σ. 325. — A. WILMART, μ.ν. ἐρ.γ., σ. 16.

26. H. ENGBERDING, Das eucharistische Hochgebet der Basileiositurgie (Theologie des Christlichen Ostens), Münster 1934, σ. XXX. — II. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Δεσποφυγικὸν Τύποισ, σ. 325 (788-789 μ.Χ.).

27. A. JACOB, «Jean Chrysostome», σ. 115.

28. H. ENGBERDING, «Das anaphorische Fuhittgebet der byzantinischen Chrysostomusliturgie», ἐν Oriens Christianus 46, 1962, σ. 50, 55 σημ. 48.

29. A. JACOB, «Jean Chrysostome», σ. 114.

30. M. ARBANZ, «Evolution», σ. 33. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Etapas», σ. 49. — A. JACOB, «Evolutionen», σ. 51, 58. — A. SPREITMATTER, «The latin prayer «Ad infantis Consignandos in the Byzantine Rite of Conbination», ἐν Orientalia Christiana Periodica 21, 1955, σ. 309. — A. WILMART, μ.ν. ἐρ.γ., σ. 16.

31. G. MERCATI, O pere, σ. 8.

32. M. ARBANZ, «Christologie et ecclésiologie des prières pour les malades de l' Euchologe slave du Sinai», ἐν L' Eglise dans la liturgie, Conférences Saint-Serge, XXVtème semaine d'études liturgiques 1979, Roma, Ed. liturgiche 1980, σ. 21 (Biblioteca EL, Subsedia 18). — G. BALDANZA, «Il rito del Matrimonio nell' euchologio Barberini 336 (analisi della sua visione teologica)», ἐν Epemerides Liturgicae 93, 1979, σ. 318.

νουσίας καὶ οὐδότως μᾶς περιφρασεύει. Ἐκκλησιαστικῆς ἔδοξας³³. Ὁ βίβλος «Πατριαρχικὸν Εὐαγγέλιον» δὲν σημαίνει ἐν τῷ ἐπισημοποιητῷ μόνον ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν προσβυτέρων³⁴. Ἡ πρωτοβουλία ἧμισυ διὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ κώδικος πρέπει ν' ἐνελήθη εἰς σημερινὸν Ἐκκλησιαστικὸν κείμενον τῆς βυζαντινῆς πρωτοτύπου³⁵.

Τὸ ἀντίγραφο τοῦ Κωνσταντινουπόλιτικῶ πρωτοτύπου (ἦτοι ὁ σημερινὸς κώδιξ) παρήχθη εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν³⁶. Ἡ ἀπολιξ ἐν τῷ πρωτότυπον ἀνεργάσει εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν δὲν εὐσταθεῖ³⁷. Αἱ μετέπειτα περὶ τοῦ τυπικοῦ τῆς Ἀστροπγίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἀποδεικνύουν ἐν τῷ κώδιξ ἀνεργάσει εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν, προφανῶς εἰς τὴν Καλαβρίαν ἢ εἰς τὴν Σικελίαν³⁸.

Αἱ μετέπειτα αὐτὰ ἀποδεικνύουν ἐν ὑπὲρξεν προσήκει νῶν στοιχείων εἰς τὸ παλαιὸν Κωνσταντινουπόλιτικὸν τυπικὸν τῆς Χρυσοστομικῆς θείας Ἀστροπγίας, συμπραξιμῶς δὲ εἰς τὴν σύγῃ τῆς προθέσεως (ἢ ἴσως παρῶσ ἀλλεῖ εἰς τὸν Βαββρινὸν κώδικα μίαν Εὐαγγελιστικὴν Θεολογίαν τελείως διαφορετικὴν ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν) καθὼς καὶ παρὸ τῶν εὐχῶν τῶν κατηχημένων (μὲ τὰς ὁποίας ἤρχιζε τὸ παλαιὸν τυπικὸν τῆς Χρυσοστομικῆς θείας Ἀστροπγίας εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν)³⁹.

Τὰ δεδομένα ταῦτα μᾶς ὑπογεγώνουν νὰ δεγθῶμεν, ἐν τῷ ἀντίγραφον τοῦ Κώδικος δὲν ἐγένετο εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν. Ἀπὸ ἐπέου διαπιστώμενον ἐν ὄχι μόνον εἰς τὴν θείαν Ἀστροπγίαν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας εὐχὰς τοῦ Βαββρινῶ κώδικος 336, ὅπως ταῦτα Ἄνωτολικά στοιχεῖα, Συροπαλαιστινιακά ἢ Αἰγυπτιακά⁴⁰. Ἡ παρουσία τῶν Ἄνωτολικῶν

33. M. ARBANZ, «Evolution», σ. 33.

34. M. ARBANZ, «Sacramentis», σ. 286, 296.

35. A. JACOB, «Evolutionen», σ. 58.

36. E. FOLLIERI, μ.ν. ἐρ.γ., σ. 49. — M. ARBANZ, «Etapas», σ. 49. — A. JACOB, «Note sur la prière KPICTA TON TAATON de l' Euchologe Barberini», ἐν Byzantion 56, 1986, σ. 139.

37. A. WILMART, μ.ν. ἐρ.γ., σ. 16. Σημειώμενον ἐν τῷ F. G. BRIGHTMAN 37. A. WILMART, μ.ν. ἐρ.γ., σ. 16. Σημειώμενον ἐν τῷ F. G. BRIGHTMAN (μ.ν. ἐρ.γ., σ. LXXXVIII) καὶ ὁ II. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ (Δεσποφυγικὸν τὸ ποί, σ. 325), ἀναφέρουν ἐν τῷ κώδιξ μεταφῆθη εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, χωρὶς νὰ προσδιορίξουν ἐπὶ ἐποῦν τὸ πρωτότυπον ἢ τὸ ἀντίγραφο (εἰς τὴν δευτέραν περίπτωση θὰ πρόκειται περί λαυκακιτικῆς θέσεως τῶν).

38. G. CAVVAAO, μ.ν. ἐρ.γ., σ. 106 σημ. 75. — A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 157.

39. A. JACOB, «Evolutionen», σ. 59.

40. M. ARBANZ, «Sacramentis», σ. 295. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Panychia», σ. 42. Ὁ G. BALDANZA, ἐπιτομ. διαπίστωσε τὴν ὕπαρξιν πολλῶν Ἐβραϊκῶν στοιχείων εἰς τὸν κώδικον τῶν τῆμιον εἰς τὸν κώδικα (μ.ν. ἐρ.γ., σ. 284). Ὁ A. JACOB ἀπέδειξε ἐν τῷ κώδικα εὐχὴν καθ' ἑαυτὴν τοῦ κώδικος ἔχει ἐμπροσθὶ Ἰταλιανιστικῶν προθέσεων («KTICTA TON TAATON» σ. 146-147, ὅπου συμπεραίνει: «le resultat le

λόγου πνευματικής κατάληψης, κατέχει περιπλοκόν θεσν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἱταλικῆς Οὐμανισμοῦ⁵⁴.

Ὁ Φλαμαντένος οὗτος Οὐμανιστής ἦτο συλλέκτης παλαιῶν βιβλίων καὶ θαυμαστής τῆς ἀρχαιότητος⁵⁵. Εἶναι βέβαιον ὅτι εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος ὁ Βαρβερινὸς κώδιξ εὑρίσκοντο εἰς τὴν κατοικίαν του. Φιλολογὸς συλλέκτης, περιπολοῦμενος ἀπὸ πρῶτος ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος μετὰ τὸν παλαιὸν κώδικα, ὁ Niccolò Niccoli διεξήγαγε τὰς ἐπεὶ τῆς συλλέγειν παλαιὰ βιβλία, εἰς τὰς περιοχὰς τῆς Κεντρικῆς καὶ Νοτίου Ἱταλίας, Ἐκεί, κατὰ πάσαν πιθανότητα, θὰ πρῆται νὰ εἶδεν τὸν κώδικα μόνον ὁ ἴδιος ἑαυτὸν θὰ ἦδυνάτο νὰ μᾶς πληροφορήσῃ, τοῦ καὶ μετὰ τὸν τρόπον συνέλαβε τὸ πλούσιον χειρόγραφον (τὸ ἐπιτήρημα πιθανὸν νὰ ἀπαντηθῆ ἔαν ἐκδοθῆ ἢ ἀλληλογραφία τοῦ Niccolò Niccoli μετὰ τὸν Ambrogio Traversari)⁵⁶.

Ὁ Niccolò Niccoli ἐκινησάμενος τὸν κώδικα εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ἁγίου Μάρκου εἰς τὴν Φλωρεντίαν⁵⁷, καθὼς ἐβλῆκατε καὶ ἀνάλυσεν τὴν πλούσιαν συλλογὴν του (800 χειρόγραφα). Ἰννοπίδιον ὅτι ὁ Niccolò Niccoli εἶχε χροίην εἰς τὸν κόμητα τῶν Μεδίκων, ὁ ὁποῖος (μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Niccoli) ἀπεκρίμασθαι, λαβὼν ἕνα ἀποκείμενον ἀποβιβάζει χειρογράφον⁵⁸. Ἐπιδοὺ γνοπί-ζομεν ὅτι ὁ κόμητα τῶν Μεδίκων ἦτο ἐκ τῶν ἰδρυτῶν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἁγίου Μάρκου (ἡ ἀπορία ἦτο ἐκ τῶν πρώτων δημοσίων βιβλιοθηκῶν τῶν νεωτέρων χρόνων), εἶναι πιθανὸν νὰ μετέφερον ἐκεῖ τὸν Βαρβερινὸν Ἑλληνικὸν κώδικα 336 (ἐάν, βεβαίως, τὸ χειρόγραφον ἦτο μετὰ τοῦ ἐκείνου, τὰ ὁποῖα ἔλαβεν ὡς ἀποβιβάζειν διὰ τὸ χροῖος τοῦ Niccoli).

Τὴ ἔγνη τοῦ κώδικος μᾶς ἐπισημαίνονται ἐκ νέου τὸν 17ον αἰῶνα. Ἰννοπί-ζομεν ὅτι εἰς τὸ ἀνέκδοτον τοῦ καθολικοῦ Barberini, ὁ Jacques Goar ἐμυλά-τησε καὶ ἀνέγραψε μερικὰς τὸ Ἑλληνόγειον, εἰς τὰς ἀνάκτατα τῆς προτομικαίας τῆς ἐκδόσεως τοῦ μηχανισμοῦ ἔργου του τὸ 1647 εἰς τὸ Παρίσι. Ὁ διδασκὸς Δομητικῶνς μοναχὸς ὀνομάζει τὸ Ἑλληνόγειον «Codex Sancti Marci Florentinis» ἢ «Barberinum Sancti Marci»⁵⁹. Τὸ δεδομένον τοῦτο ἀποδεικνύει

54. A. WILLMART, μ.ν. ἐργ., σ. 13.
55. B. L. ULLMAN - P. A. STADNER, μ.ν. ἐργ., σ. IX. Ὁ Poggio BRACCIOLINI καὶ ὁ Giannozzo MANETTI (ἀπόφρασι φάσι τοῦ Niccolò Niccoli) μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὁ Φλαμαντένος Οὐμανιστής εἶχε προσοικίη βιβλιοθήκην ἐξ 800 τόμων (A. U. τ. 6 θ, σ. 60).
56. A. WILLMART, μ.ν. ἐργ., σ. 17-18.
57. E. FOLLIERI, μ.ν. ἐργ., σ. 19. — A. JACOB, «Enechologes Barberini», σ. 157. — B. L. ULLMAN - P. A. STADNER, μ.ν. ἐργ., σ. 46. Ὁ II. TPEMITEΛΑΣ ἀναφέρει ὅτι ὁ Κώδιξ μεταφέρθη εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἁγίου Μάρκου, χωρὶς φάσε νὰ θεωρηθῆ ἔαν ἐπιδοκίμοτο περὶ κληροδοτήματα τοῦ Niccoli (A. U. τ. 6 θ, σ. 325).
58. B. L. ULLMAN - P. A. STADNER, μ.ν. ἐργ., σ. 61.
59. J. GOAR, Etyxologia sive Rituale Graecorum, Lutetiae

ὅτι μετὰ τὸ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἁγίου Μάρκου καὶ τῆς μεταφορᾶς του εἰς τὸ ἀνέκδοτον τῆς οἰκονομίας Barberini, δὲν ὑφίσταται ἔτι τῆς τῆς ἱστορίας τοῦ κώδικος⁶⁰.

Θὰ πρῆται νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ J. Goar παρέχει κἀποια πληροφορίαν, ἡ ὁποία περιλαμβάνει δάκρυον τὴν ἱστορίαν τοῦ κώδικος: «...a Patribus quibusdam nostris unius ex concilio florentino Assessoribus fuisse proprium dicitur, a quo nobilis factum ab eo dicto conventui datum» (Prooemium).

Βασίλειος εἰς τὴν πληροφορίαν ταύτην, ὁ Brighman σημειώνει ὅτι τὸ Ἑλληνόγειον μεταφέρθη εἰς τὴν Σινδοῦν τῆς Φλωρεντίας (26 Φεβρουαρίου 1439 — 26 Ἀπριλίου 1442) ὑπὸ ἐνὸς μέλους τῆς Σινδοῦς, ὁ δὲ II. Τραπεζίας προσφέρει ὅτι ἦτο ὁ Niccolò Niccoli, ὁ ὁποῖος τὸν μετέφερον εἰς τὴν Σινδοῦν⁶¹. Ὁ Niccoli ἑαυτὸς ἀπέβλεπε τὴν ἀγνὴν Φεβρουαρίου 1437⁶², ἐπομένως πρὸ τῆς Σινδοῦς. Ἡ σύγχυσις εἶναι ἐπιφανής.

Ἐν πύκτῃ περιγραφοῦσι, εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ ἀργότερον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος, ὁ Κώδιξ εὑρίσκοντο εἰς τὸ ἀνέκδοτον τῶν Barberini. Ἡ ἐπιφανής ἀπὸ οὐκ ἐπιβεβαιωμένη ἔχει νὰ ἐπιβεβαιωθῆ διὰ μετὰ τὸν ἀντιπροσώπων: Τὸν Πάπαν Οὐρβανὸν VIII (1644) καὶ τὸν καρδινάλιον Franaisso Barberini (1679)⁶³, ὁ ὁποῖος ὑπέθεε ἄρα τῆς Ἀνατολῆς καὶ συνέβαλεν ἐνεργῶς εἰς τὴν ἀνακρίσει τῆς Βαρβερινῆς βιβλιοθήκης⁶⁴. Ἡ πλουσιότερη ἀπὸ τῆς Ἑλληνικῆς χειρογράφου βιβλιοθήκης (ἡ πλουσιότερα τοῦ 17ου

Parisiorum, S. Pigeat, 1647, 2a ἐκδ. Venetis, B. Javarina, 1730 (ἐπιμετρώσεως ἐν Graec, 1960), Prooemium.
60. Ὁ κώδικας μετακινήθη δὲν ἔχον δευτερεύουσα ἐν σημερινῶν θέμα: Κατὰ τὸν τρόπον ὁ Κώδιξ μετακινήθη ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἁγίου Μάρκου εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Καρδινάλιου BARBERINI. Ὁ J. GOAR, εἰς τὸ Ἱεροκλίον του, ἀναφέρει εἰς τὴν μετὰ τὸν τούτου, σημειώσεων ὅτι ἡ πληροφορία ἀπὸ τὸν προέφραται ἀπὸ κώδικος ἐκ τῶν Ἱερῶν μαρτῶν («a Patribus quibusdam nostris... dicitur»).
61. F. E. BRIGHMAN, μ.ν. ἐργ., σ. LXXXVIII.
62. II. TPEMITEΛΑΣ, A. U. τ. 6 θ, σ. 325.
63. G. CAMBIER, «Attribution du manuscrit de Florence», Laur. 39. 38 à Niccoli», ἐν Scriptorium 19, 1965, σ. 240. — A. WILLMART, μ.ν. ἐργ., σ. 19.
64. V. CAPOCCI, Codices Barberiniani graeci, t. 1. (Cod. 1-163), Vatican 1958, σ. VII, (Bibliotheca Apostolica Vaticanae, Codices manuscriptorum recensiti).
65. J. B. MARTIN, «Barberini (Francois)», ἐν Dictionnaire de théologie catholique, 2, 1905, στήλ. 385.
66. G. MERCATI, Note per la storia di alcune Biblioteche Romane nei secoli XVI - XIX, Città del Vaticano 1962, σ. 22, 44 σπ. 2, 114, 149, 161 (Studi e Testi 164).
67. H. DELEHAYE, «Catalogus codicum Hagiographicorum Graecum hi-

αἰῶνος⁶⁹), εὐρίσκοντο εἰς μίαν μεγάλην αἴθουσαν τοῦ ἀνακτόρου τῶν Barberini, ἕως τὴν στήλην τῆς μεταφορᾶς τῆς εἰς τὴν Βατικάνειον Βιβλιοθήκην.

⁶⁹ Η μεταφορὰ αὐτὴ ἐγένετο τὸ ἔτος τοῦ 1903⁶⁹, κατὰ τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ Πάπα Λέοντος XIII^{ου}, "Απαντα τὰ Ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς παύδας ταύτης ἀλλοτρίᾳ ἐδημιουργήσαν ἰδιαιτέρως τυτθία εἰς τὴν Βατικάνειον Βιβλιοθήκην" ὅτε ὁ Κώδιξ μὰς λαβάνει τὸν ἀριθμὸν 336 καὶ καθορίζεται ὡς «Vaticanus Barberinianus graecus 336».

5. Σημεία καὶ ἀρχαϊότης τοῦ Κώδικος.

Τὸ σύνολον τῶν μελετητῶν παραδέχεται ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς Βαββεινὸς κώδιξ 336 εἶναι τὸ ἀρχαιότερον γινώσκον Βυζαντινὸν Εὐαγγέλιον⁷¹. Μεταβιβλησάσα Barberiniana de Urbe, ἐν Analecta Bollandiana 19, 1900, σ. 81.

⁷⁰ Ἰσχυρὰ ἀδελφὰς ἀπέδειξαν ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀκριβῆ ἀριθμὸν τῶν Ἑλληνικῶν χειρῶν εἰς τὴν Βαββεινὴν συλλογὴν. Ο ΔΕ RICCΙ (ὁ ὁμοίως προσαρτάται τὸν κατὰ τὸν τῶν χειρῶν/κόπων τούτων) ἀναφέρει 590 χειρόγραφα. Ο Ρ. CANNART καὶ ὁ V. PERRI (μ.ν. ἐρ γ., σ. 112-116) προσαρτῶσαν 598 Ἑλληνικὰς κώδικας (ἐξ αὐτῶν ἀνεκέρωνται εἰδικότερον αὐτῶν, αὐτῶν ἐξ ὧν ἔχον μελετητὴν ἰδικῶς ἢ μερικῶς: Αὐτῶν 6 θ, α. 117-165). Ο ΔΕ CAPOCCI (μ.ν. ἐρ γ., σ. VII) ἀναφέρει ὅτι τὰ Ἑλληνικὰ χειρόγραφα εἶναι 593.

⁶⁸ G. GABRIELI, «Bibliotheca Barberiniana», ἐν L' Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti, VI, Roma 1949⁷¹, σ. 140.

⁶⁹ P. CANNART - V. PERRI, μ.ν. ἐρ γ., σ. 109. — V. CAPOCCI, μ.ν. ἐρ γ., σ. VII — S. DE RICCI, μ.ν. ἐρ γ., σ. 81.

⁷⁰ J. B. MARTIN, μ.ν. ἐρ γ., στήλ. 385. — G. GABRIELI, μ.ν. ἐρ γ., σ. 140.

⁷¹ M. ARRANZ, «Sacerdotales», σ. 105 στήλ. 1. — TOY IAIOT, «Evolution», σ. 33. — H. G. BECK, μ.ν. ἐρ γ., σ. 243. — M. CAPPUYNS, μ.ν. ἐρ γ., σ. 33. — R. DEVERESSE, Introduction, σ. 196. — A. JACOB, «Ambon», σ. 19. — TOY IAIOT, «Evolution», σ. 50. — TOY IAIOT, «Dispenski», σ. 173. — TOY IAIOT, «Ambon Chrysostomien», σ. 114. — TOY IAIOT, «KTIPTA TON YVANTON», σ. 139. M. MANDALA, μ.ν. ἐρ γ., σ. 20, 100. — J. MATEOS, μ.ν. ἐρ γ., σ. 344 στήλ. 48. — G. MERGATI Opera, σ. 8. — J. B. PITRA, «Hy mnographia», σ. 56. — A. STRITTMATTER, «Missa Graecorum, Missa sancti Iohannis Chrysostomi. The oldest Latin version known of the Byzantine Liturgies of St. Basil and St. John Chrysostom», ἐν Traditio 1, 1943, σ. 81 στήλ. 4. — TOY IAIOT, «Liturgical Latinisms in a Greek Euchology», (Othob. grec. 344), ἐν Miscellanea Giovanni Mercati, vol. VII, Letteratura e storia Bizantina, Città del Vaticano 1946, σ. 43 στήλ. 1 (Studi e Testi 123). — TOY IAIOT, «Inantes», σ. 308. — C. A. SWAINSON, μ.ν. ἐρ γ., σ. XV. E. C. WHITAKER, Documents of the Baptismal Liturgy, London, SPCK, 1979, σ. 69. — I. GOSCHEW, «Die Lesung der griechischen Inschrift des Schale W. r. 9 des Goldschatzes von Nags-Szent - Miklos», ἐν Actes du Vème Congrès International des Etudes Byzantines (Roma 20-26 Sept. 1936), σ. 145 (Studi Bizantini e Neellenici 6, 1940).

φέροντες τὴν θέαν τοῦ M. Arranz, τονίζοντες ὅτι «ὄθεν γινώσκουμε εὐαγγέλια ἀρχαιότερα τοῦ 8ου αἰῶνος»⁷².

⁷² Τὰ δεδομένα, τὰ ὅποια παραθέτομε κατωτέρω, δὲν ἔχουν σκοπὸν (ὅσοι δυνάμεται) ν' ἀμειψήσωμε τὴν παρομοιολογούμενην θέαν περὶ τῆς ἀρχαιότητος τοῦ Κώδικος. Κρίνομεν σκόπιμον νὰ τὰ ἐκθέσωμεν, διὰ νὰ συμπάδωμεν εἰς τὸ ἀπορῆ ἐνδιαφέρον θέμα τῆς ὑπάρχουσας Εὐαγγέλιων στήν ἐπιστήν (καὶ ἐν ἀπριστασίῳ Ἑλληνισμῶν) ἀρχαιότητων τοῦ Βαββεινοῦ κώδικος, τὰ ὅποια προσέχονται ἀπὸ τὸν χῶρον τῆς Γεωργιανῆς καὶ Ἀρμενικῆς λατρείας.

Ἰνωρίζομεν ὅτι αἱ ἀρχαιότεραι μαρτυρίαι τῆς Γεωργιανῆς λατρείας (τὸ μετὰ «Λεκτρονιάριον» τῆς Ἱεροσολίμης καθὼς καὶ τὸ Ἱεροσόλιον τοῦ Σακετρικοῦ κώδικος 34), παρῆχον σημαντικὰς πληροφορίες διὰ τὴν Ἱεροσολυμικὴν λατρείαν⁷³. Τὰ περισσότερα τῶν χειμῶν τούτων εἶναι μεταφράσεις ἐξ Ἑλληνικῶν πρωτοτύπων. Αἱ μεταφράσεις αὗται ἐρηγορηστικῶν εἰς τὴν Γεωργιανὴν Ἑκκλησίαν κατὰ τὴν περίοδον τῆς προσκολληθείσας τῆς εἰς τὸ Ἱεροσολυμικὸν τυπικόν⁷⁴ (ἐγένοντο, ἐπιμένως, περὶ τὸν 6ον αἰῶνα). Τὸ «Ἱεροσολυμικὸν Κανονόδοξον» τοῦ 7ου αἰῶνος καὶ τὸ φημισμένον «Ἀρμενικὸν Λεκτρονιάριον» τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰῶνος⁷⁵ εἶναι μάρτυρες τοῦ Ἱεροσολυμικοῦ τυπικοῦ.

⁷³ Ο A. Jacob ἀπέδειξεν ὅτι διὰ δύο προσευχὰς τῆς Ἑλληνικῆς λατρείας τῆς τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου (τὴν εὐχὴν τῆς εἰσοδίου⁷⁶ καὶ τὴν εὐχὴν μετὰ τὸ Ἐὐαγγέλιον⁷⁷), αἱ Γεωργιαναὶ μεταφράσεις προσέχον χειμῶν ἀρχαιότερον τοῦ ἀντιστοίχου τῶν πρώτων Ἑλληνικῶν χειρῶν/κόπων. Αἱ δύο αὗται μεταφράσεις προσεγγίζουν τοὺς (ἰδίως εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Εὐχῆς τῆς εἰσοδίου) εἰς τὰς ἀντιστοίχους εὐχὰς τῆς λατρείας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου εἰς τὸν Βαββεινὸν Ἑλληνικὸν κώδικα 336. Αἱ εὐχὰὶ αὗται ἀπορῶν, πῶθεν, τὸ πρωτότυπον τῶν Γεωργιανῶν μεταφράσεων⁷⁸.

⁷² M. ARRANZ, «Sacerments», σ. 287.

⁷³ A. JACOB, «Une prière de Skenophylaktion de la liturgie de St. Jacques et ses parallèles Byzantines», ἐν Bulletin de l' Institut historique Belge de Rome 37, 1965, σ. 54.

⁷⁴ C. CONTREBARE - O. WARDROP, «The Georgian Version of the Liturgy of St. James», ἐν Revue de l' Orient Chrétien 7, 1913, σ. 39.

⁷⁵ A. RENOUX, «Le Codex Armenien Jerusalem 1219», ἐν Patrologia Orientalis 35, 1969, σ. 5-215 καὶ 36, 1971, σ. 143-388.

⁷⁶ A. JACOB, «Zum Eisdodogebet der Byzantinischen Chrysostomusliturgie des Vat. Barb. gr. 336», ἐν Ostkirchliche Studien 13, 1966, σ. 35-38. — TOY IAIOT, «Skenophylaktion», σ. 54 (Βλέπε ἐπισης τὴν παρουσίασιν ἐν Byzantion 36, 1966, σ. 340).

⁷⁷ A. JACOB, «Variantes», σ. 291-298.

⁷⁸ Βλέπε ἐν Byzantion 36, 1966, σ. 340. Ο H. ENGBERDING εἶχε διαπορευτὴν γνώμην (ἐν Ostkirchliche Studien, 13, 1964, σ. 409-411).

Ἰνδόχουον δύο Γεωργικὰ Εὐχολόγια (περιέχοντα, οὐν τοὺς ἄλλους, τὴν Γεωργικὴν Ἀστρονομίαν τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου), τὰ ὅποια εἶναι ἀνήθηρα καὶ ἐνός καινοῦ πρωτοτύπου (πιθανὸν τοῦ θου-Ἰου αἰῶνος)· τὸ πρωτότυπον τοῦτο εἶναι μεταφρασὶς ἐνὸς ἀρχαιοτέρου Ἑλληνικοῦ κειμένου. Πιθανοὶ δὲαὶ τοὺς κώδικας Gratz Γεωργικὸς 479 καὶ A 85 τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου τῆς Τριπόδος.⁸⁰

Τὰς ἑλίας παρατηρήσεις διενέμεθα νὰ διατυπώσωμεν διὰ τὴν Ἀστρονομίαν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου εἰ, Ἡ μεταφράσις αὐτῆ (ἡ ὅποια ἔγνε πιθανώτερα εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ θου αἰῶνος), ἀντανακᾷ ἐν Ἑλληνικῷ κειμένῳ ἀρχαιοτέρου τοῦ ἀντιστοίχου εἰς τὸν Βασιλειῶν Ἑλληνικῷ κώδικα 336⁸².

Ἐφ' ὅσον τὰ Ἑλληνικὰ Κείμενα (ἐκ τῶν ὁμοίων ἐξαρτῶνται αἱ Ἰταλιαναὶ καὶ Ἀρμενικαὶ μεταφράσεις) δὲν ἔφθασαν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, ὁ Βασιλειῶν Ἑλληνικὸς Κώδιξ 336 παραμένει τὸ ἀρχαιότερον γνωστὸν Εὐχολόγιον.

6. Τὸ περιεχόμενον τοῦ κώδικιτος.

Παρουσιάζοντες τὸ περιεχόμενον τοῦ κώδικος πρῶτον νὰ σημειώσωμεν ὅτι συμπεριλαμβανόμενα τῆν περιγραφήν του ὑπὸ τοῦ A. Sittimatten, ὁ ὅποιος παρατάει τὴν παρουσίαν εἰς τὴν σελίδα 532 (τὸ ὑπόλοιπον ἐκώπτεται νὰ τὸ παραθέσῃ εἰς μίαν ἀνοδηρωμένην ἐκδόσιν, τὴν ὁμοίαν προσημαζέτω, ἀλλ' οὐδέποτε ἐπαράττει)⁸³.

Ἀστρονομία τοῦ Ἁγίου Βασίλειου (σ. 1-44) — Ἀστρονομία τοῦ Ἁγίου Χρυσοστόμου (σ. 45-73)⁸⁴ — Ἀστρονομία τῶν Προφηταγγέλων (σ. 74-86)⁸⁵

79. M. TARCHNISVILI, «Eine neue georgische Jacobusliturgie», ἐν *Ephe-merides Liturgicae* 62, 1948, σ. 53. A. JACOB, «Varianten», σ. 292-298. *Byzantion* 36, 1956, σ. 340.

80. Ἡ παρουσία τοῦ κώδικος γίνετα ὑπὸ τοῦ C. CONYBARE - O. WARDROP, μ.ν. ἐργ., σ. 396-397. Ἐάντι ἐπίσης ἐν M. TARCHNISVILI, μ.ν. ἐργ., σ. 53. — A. JACOB, «Varianten», σ. 293.

81. Ἐπιδακτύλιος ὑπὸ τοῦ G. AUGHER, «La versione armona dalla Liturgia di S. Giovanni Crisostomo», ἐν «ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΙΚΑ», *Studi e ricerche in onore a S. Giovanni Crisostomo* [a cura del comitato per il XV centenario della sua morte, Rome 1907], t. 407, Rome 1908 σ. 359-404.

82. Ἡ μεταφράσις ἡ παρατήρησις τοῦ A. SPRIETMATTER περὶ τῆς μεταφράσεως τοῦτο: «It presents the oldest evidence known... antedating, perhaps by several decades, the Barberinum S. Marci» (Nötsse, σ. 69).

83. A. SPRIETMATTER, «Barberinum», σ. 329. Ἡ παρουσία τοῦ ἁγίου καὶ ἁγίας ἔχει ἀναφερθῆναι κατὰ τὸν ἁγίου (Uspenski, σ. 203-211).

84. Ἡ μεταφράσις ἡ ἐν τῷ κώδικιτος, δὲν ἔφθασε, γοητὸς τοῦτο, Βασιλειῶν, νὰ ὄσῃ ὄχινα ἡμετέροις.

85. Ὁ ἀκριβὴς τίτλος εἶναι ὁ ἐπὶ κώδικιτος: «Ἐν δὲ τῷ ἁγίου κατὰ τὰ ἀντιπροσώπωντα

— Εὐχαὶ τοῦ ἁγίου (σ. 87-95) — Εὐχαὶ τῶν τριῶν ἀντιπροσώπων (σ. 96-102) — Εὐχαὶ τῶν κατηχομένων, τῶν πιστῶν καὶ ἀπόστολων (σ. 103-112) — Εὐχαὶ τοῦ Μεσοσητικῶν (σ. 113-117) — Εὐχαὶ τοῦ Ὀρθοῦ (σ. 118-140) — Εὐχαὶ τῆς α' ὥρας (σ. 141-143) — Εὐχαὶ τῆς γ' ὥρας (σ. 144-147) — Εὐχαὶ τῆς σ' ὥρας (σ. 148-150) — Εὐχαὶ τῆς θ' ὥρας (σ. 151-155) — Εὐχαὶ ἀντιπροσώπων τῶν ταῖς ἀγίας ἡμετέρας (σ. 156-158) — Εὐχὴ περὶ τὴν εἰσοδόν, Εὐχὴ τῶν κατηχομένων, τῶν πιστῶν καὶ ἀπόστολων (σ. 159-169) — Εὐχαὶ τῆς ἁγίας ὁδοῦ καὶ τῆς εἰσοδοῦ τοῦ νεογενήσαντος εἰς τὸν Νεῶν (σ. 170-173) — Εὐχαὶ ὁδοῦ καὶ τῆς εἰσοδοῦ τοῦ Χρίστου (σ. 174-214) — Εὐχαὶ τοῦ ἀγίου κατὰ τὸν ἁγίου Βασιλειῶν καὶ τοῦ Χρίστου (σ. 215-243) — Εὐχαὶ τῆς πρηνυξίδος (σ. 244-250) ὁδῶν κατὰ τὰ Θεοφάνεια (σ. 251-259) — Εὐχαὶ διὰ τὴν προσημαζέτω τῶν ἁγίων κατηχομένων τὴν Μαρτίνην Παρθεναίην (σ. 260-278) — Εὐχαὶ διὰ τῶν προσημαζέτω εἰς τὴν Ἑκκλησίαν ἐκ τῶν αἰσέσεων (σ. 279-292) — Εὐχαὶ διὰ τὴν καθέστωσιν ναοῦ (σ. 293-321) — Εὐχαὶ χειροτονίας ἐπισκόπου (σ. 322-328) — Εὐχαὶ χειροτονίας πρεσβυτέρου (σ. 329-335) — Εὐχαὶ χειροτονίας διακόνου (σ. 336-341) — Εὐχαὶ χειροτονίας διακονίστης (σ. 342-347) — Εὐχαὶ χειροτονίας ὑποδιακόνου (σ. 348-349) — Εὐχαὶ «Ἐντι προσημαζέτω ἀνεργαστοῦ, ψάλτου καὶ ἡγουμένου» (σ. 350-354) — Εὐχαὶ ἐντὶ «μελόντος (καὶ μελλοντός) λαμβάνειν σχήμα μοναχοῦ (καὶ μοναστηρίου)» (σ. 354-356) — Εὐχαὶ περὶ τοῦ βασιλέως (σ. 357-359) — Εὐχαὶ ἐντὶ προσημαζέτω ἀρχόντων (σ. 370-372) — Εὐχὴ ἀγίου ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου ἐν τῷ θρόνῳ (σ. 372-373) — Εὐχὴ ἐντὶ προσημαζέτω ἀπαρχῆς (σ. 373-374) — Εὐχολόγια ὁδοῦ (σ. 374-375) — Εὐχαὶ τοῦ γάμου (σ. 376-385) — Εὐχαὶ τῆς Παρεΐσης (σ. 386-388) — Εὐχὴ ἐντὶ ἀποδημιῶντων (σ. 388) — Εὐχὴ ἐντὶ πάλαι μὲν-ῶντος πάλιν (σ. 388-390) — Εὐχαὶ ἐντὶ ἀνομιβίας (σ. 390-393) — Εὐχαὶ διὰ τῶν ἀθενοῦντων καὶ διὰ τὸ ἔλατον τῶν ἀθενοῦντων (σ. 394-399)⁸⁶. — Εὐχαὶ συγχωρητικαὶ (σ. 400-405) — Εὐχαὶ διὰ τῶν δαυνομαζέτω (σ. 406-408) — Εὐχαὶ αἰς τὸ κορυφαῖον πάλαιον» (σ. 409-410) — Εὐχὴ εἰς πρηνυ-

καὶ τὸ κατεφθηνόσῃ καὶ τὸ Κόρυς ἐκείνων γίνετα εὐχὴ κατηχομένων ἐντὶ τῶν προσημαζέτω ναοῦ.

Ἡ ἀκριβὴς ἀναγνώσιμος ἐντὶ εἰς τὰ πάλαια προσημαζέτω μελέτης τοῦ θέματος τῆς φωνητικῆς ἢ αἰς ἐκείνων ἀνεργαστοῦ τῶν εὐχῶν τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας (ἡ ὅποια δὲ κατεφθηνόσῃ δὲ κατεφθηνόσῃ) εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Ἱεροσολιμίτου Ἀθηνῶν, δὲ ἐπὶ-φωλεται μετὰ ἀναγνώσῃ ἐντὶ τῆς Ἀστρονομίας τοῦ Βασιλειῶν κώδικος 336.

86. Τὰς εὐχὰς τῶν ταῖς καθῶς καὶ τὴν Ἑὐχὴν εἰς ἀθενοῦντων ἀναγνώσῃ καὶ τὰ Ἀνακοναὶ διὰ τῶν ἀθενοῦντων) ἐκείνων ἀνεργαστοῦ εἰς τὰ πάλαια ἀνακοναὶ εἰς τὴν Ἑὐχὴν ἐντὶ ἀθενοῦντων ἀναγνώσῃ καὶ τὸ Ἱεροσολιμίτου Πατριῶν IV - Σοφῶν (Les prières pour les malades et sur l'huile de l' onction dans l' Euchologe Barberini grec 336, Paris 1987).

νοκουρίαν (σ. 411-412) — Εὐχὴ εἰς ἀδελφοποιήσιν (σ. 413-414) — Εὐχὴ εἰς τὸ κοινοῦσαι παρδίων, ἀλλήλῃ (σ. 415-416) — Εὐχὴ ἐπὶ ποίμνῃ (σ. 417-418) — Εὐχὴ εἰς ψυχὴν κενωμένην (σ. 418-419) — Εὐχὴ διὰ τὰς διαφορετικὰς ἐπιτοχὰς τοῦ ἔτους (σ. 419-425) — Εὐχὴ εἰς τὰ Βάτια (σ. 425-427) — Εὐχὴ τοῦ νιπτήρος (σ. 428-433) — Εὐχὴ τῆς γουκαλίας (σ. 434-447) — Εὐχὴ εἰς κοῦρια ἀγίων (σ. 448-449) — Εὐχὴ ἐπὶ θυσίας βεῶν (σ. 449-451) — Εὐχὴ ἐπὶ διακοινίας ἀγιοσύνης ἐν τῇ ἐπιβίῳ ἐκχωρητικῇ (σ. 452) — Εὐχὴ ἐπὶ οὐκοδοῦντων οἶκον (σ. 452-453) — Εὐχὴ ἐπὶ σεσημαῖ (σ. 454-455) — Εὐχὴ εἰς τοὺς εἰσαρχομένους εἰς διακοινίαν (σ. 455-456) — Εὐχὴ ἐπὶ προσεργωντων καστουὺς νέους (σ. 457) — Εὐχὴ τῶν κολλήσων ἤτοι τῶν κοινοῦστων (σ. 457-458) — Εὐχὴ ἐπὶ ἐκτυπώσεως ἀδελφῶς (σ. 459-460) — Εὐχὴ ἀγιάζουσα ὕδωρ εἴτε ἐν φέκαρι εἴτε ἐν λάκκῳ ἐμπροσθέντος ἀναθήρατος ἢ θηλείου ἢ οὐρανίου πρὸς γάμους (σ. 460-461) — Εὐχὴ ἐπὶ τοῖς προσεργουσι ἀμύνην (σ. 462) — Εὐχὴ εἰς τὸ ποιῆσαι ἀπὸ λαϊκοῦ κληρικῶν (σ. 462-463) — Εὐχὴ εἰς οἶκον (σ. 464-465) — Εὐχὴ ἐπὶ ἐνεργουμένων ὑπὸ πνευμάτων ἀναθήρατων, (σ. 465-466) — Εὐχὴ τοῦ Μοναστηρίου οὐρανίου τῶν ἀνδρῶν (σ. 466-467)⁸⁷ — Εὐχὴ ἐπὶ οὐκίας περιεργουμένης ἢ ἀλάως πιας ὄχλουμένης ὑπὸ πνευμάτων πονηρῶν (σ. 468-491) — Εὐχὴ τοῦ Μοναστηρίου οὐρανίου εἰς ἀθενοῦντας ἀκαρπάζ (σ. 509-510) — Εὐχὴ εἰς τὸ ἀναδύσασθαι γυναικῶν (σ. 510-511) — Εὐχὴ ἐπιτοχὴ βεῶν (σ. 512-517) — Εὐχὴ μετὰ τῆν ἀπόλυσιν (σ. 518-520) — Εὐχὴ ἐπιτοχὴ βεῶν τῶν προηγουμένων (σ. 520-526) — Διακοινία τῶν προηγουμένων (σ. 527-528) — Διακοινία ἐπὶ κοιμηθέντος (σ. 528-530 ἢ 530) — Διακοινία ἀθενοῦντων (σ. 529-530 ἢ 532).

Τὸ τελευταῖον τμήμα τοῦ Εὐχολογίου ἐκτείνεται εἰς τὰς σελίδας 533-563 καὶ θεωρεῖται βέβαιον, ὅτι δὲν εὐρίσκεται εἰς τὴν θέσιν ὅπου εὐρίσκοντο τὸν 15ον αἰῶνα⁸⁸. Μετὰ τὰς σελίδας 533-535, αἱ ὁποῖαι εἶναι κεναὶ (ἢ σ. 534 φέρεται ἐπιτοχὴ τῶν ἀποθνήσκων 532), διακρίνονται δύο τμήματα:

Εἰς τὰς σελίδας 536-542 εὐρίσκονται οἱ Κανόνες τῶν Ἀποστόλων 64-70, 75-84⁸⁹ καὶ αἱ πρῶται λέξεις τοῦ 8ου βιβλίου, κεφάλαιον 48, τῶν Ἀποστόλων (σ. 411-412) — Εὐχὴ εἰς ἀδελφοποιήσιν (σ. 413-414) — Εὐχὴ εἰς τὸ κοινοῦσαι παρδίων, ἀλλήλῃ (σ. 415-416) — Εὐχὴ ἐπὶ ποίμνῃ (σ. 417-418) — Εὐχὴ εἰς ψυχὴν κενωμένην (σ. 418-419) — Εὐχὴ διὰ τὰς διαφορετικὰς ἐπιτοχὰς τοῦ ἔτους (σ. 419-425) — Εὐχὴ εἰς τὰ Βάτια (σ. 425-427) — Εὐχὴ τοῦ νιπτήρος (σ. 428-433) — Εὐχὴ τῆς γουκαλίας (σ. 434-447) — Εὐχὴ εἰς κοῦρια ἀγίων (σ. 448-449) — Εὐχὴ ἐπὶ θυσίας βεῶν (σ. 449-451) — Εὐχὴ ἐπὶ οὐκοδοῦντων οἶκον (σ. 452-453) — Εὐχὴ ἐπὶ σεσημαῖ (σ. 454-455) — Εὐχὴ εἰς τοὺς εἰσαρχομένους εἰς διακοινίαν (σ. 455-456) — Εὐχὴ ἐπὶ προσεργωντων καστουὺς νέους (σ. 457) — Εὐχὴ τῶν κολλήσων ἤτοι τῶν κοινοῦστων (σ. 457-458) — Εὐχὴ ἐπὶ ἐκτυπώσεως ἀδελφῶς (σ. 459-460) — Εὐχὴ ἀγιάζουσα ὕδωρ εἴτε ἐν φέκαρι εἴτε ἐν λάκκῳ ἐμπροσθέντος ἀναθήρατος ἢ θηλείου ἢ οὐρανίου πρὸς γάμους (σ. 460-461) — Εὐχὴ ἐπὶ τοῖς προσεργουσι ἀμύνην (σ. 462) — Εὐχὴ εἰς οἶκον (σ. 464-465) — Εὐχὴ ἐπὶ ἐνεργουμένων ὑπὸ πνευμάτων ἀναθήρατων, (σ. 465-466) — Εὐχὴ τοῦ Μοναστηρίου οὐρανίου τῶν ἀνδρῶν (σ. 466-467)⁸⁷ — Εὐχὴ ἐπὶ οὐκίας περιεργουμένης ἢ ἀλάως πιας ὄχλουμένης ὑπὸ πνευμάτων πονηρῶν (σ. 468-491) — Εὐχὴ τοῦ Μοναστηρίου οὐρανίου εἰς ἀθενοῦντας ἀκαρπάζ (σ. 509-510) — Εὐχὴ εἰς τὸ ἀναδύσασθαι γυναικῶν (σ. 510-511) — Εὐχὴ ἐπιτοχὴ βεῶν (σ. 512-517) — Εὐχὴ μετὰ τῆν ἀπόλυσιν (σ. 518-520) — Εὐχὴ ἐπιτοχὴ βεῶν τῶν προηγουμένων (σ. 520-526) — Διακοινία τῶν προηγουμένων (σ. 527-528) — Διακοινία ἐπὶ κοιμηθέντος (σ. 528-530 ἢ 530) — Διακοινία ἀθενοῦντων (σ. 529-530 ἢ 532).

87. Εἰς τὴν περιλήψιν ὅτι ἐνὸς ἢ δύο ἀνδρῶν τῶν εὐχῶν εἶναι ἐπισημασμένη εἰς τὸς ἀποστόλους καὶ θεωρεῖται ἀπὸ τῆν ἀντίστοιχον διὰ τὰς γυναικῶν (ἢ ὁποῖα ἀκούσθη), περὶ τῆν εὐχῶν αἱ μὲ ἐπιτοχὴν β' εἰς γυναικῶν (σ. 469-470).

88. A. WILLMART, μ. ν. § 9 γ, σ. 10.

89. Τὰ δεξιότερα ταῦτα προπορεύονται ὑπὸ τῶν F. X. FUNK μ. ν. § 9 γ, σ. XXVIII καὶ J. M. HANSENS, μ. ν. § 9 γ, σ. 49. Ἡ ποσοτικὴ μέλητος τοῦ κειμένου μὲτ' ὀλίγων εἰς τὰ ἀκόλουθα συμπληροῦνται: σ. 536: Κανόνες ἔγ', 58', 52' σ. 537: Κανόνες 52', 53', 54', σ. 538: αἱ, οβ', σ. 539: ογ', οδ', αἱ, σ. 540: αἱ, σ. 541: οη', οθ'.

στοιχείων Διατριβῶν (γραμμῆναι 1-2 εἰς τὴν ἐκδοσιν F. X. FUNK).

Αἱ σελίδες 542-562 περιέχουν τὰς «Διατριβὰς τῶν ἀγίων ἀποστόλων περὶ μυστηρίου ἁγιασμοῦ»⁹⁰, αἱ ὁποῖαι ἀναρτῶνται ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα τμήματα τοῦ 7ου βιβλίου τῶν Ἀποστολικῶν Διατριβῶν: Τὰ κεφάλαια 4 καὶ 5 (τὴν τοῦ εἰσαγωγικοῦ τμήματος τοῦ 5ου κεφαλαίου): «Ὁ ὁὖν θέστος... Μωσῆ καὶ Ἀαρῶν καὶ»· αἱ πρῶται λέξεις τοῦ 6ου κεφαλαίου (καὶ τὴν πόσιν αὐτοῦ τῶν τῆς διδακτικῆς λόγου)⁹¹: τὰ κεφάλαια 16-17⁹².

Συμπαρασπαστικῶς: Τὸ τελευταῖον τοῦτο τμήμα τοῦ Εὐχολογίου περιέχει διὰ τὰ δεξιότερα τῶν Ἀποστολικῶν Διατριβῶν, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὰς χριστολογίας καὶ, ἀρχικῶς, θὰ πρέπει νὰ εὐρίσκοντο εἰς τὸ περὶ χριστολογικῶν τμημάτων τοῦ κειμένου⁹³.

8. Π ε ρ ῖ τ ῆ ς ἐ κ δ ὅ σ ε ω ς τ ο ῦ κ ὶ δ ὶ κ ο ς

Τῶν Ἐδελφικῶν Βαββεινῶν κώδικα 336 μνημονεύει διὰ πρώτην φορὰν τὸ 1645 ὁ Leo Allatius⁹⁴: «Omnium tamen antiquitatem superat Codex Barberinus in charta pergamenae quadratis litteris accuratissime descriptus ante mongentis et plures annos, sententia virorum qui in hunc rebus indicandis primi habentur, conscriptus»⁹⁵.

Δύο ἔτη μετὰ τὴν πρώτην ταύτην ἀναφορὰν εἰς τὸ Βαββεινὸν Εὐχολόγιον, ἐκδίδεται τὸ μνημοσύνη Εὐχολογίου τοῦ J. Goar. Μετὰ τῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα παραβῆται εἰς τὸ ἔργον του ὁ δὲ κληρικὸς Δομητιανός, ἐπισημασθεὶς καὶ ὁ Βαββεινὸς κώδικας 336 ὁ J. Goar τὸν ἀναφέρει ὡς «Barberinum S. Marci»⁹⁶ διὰ τὰς διακρίσεις ἀπὸ τῶν ἄλλων Βαββεινῶν Ἐδελφικῶν Εὐχολογίων, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦται: «Τὸ Βαββεινὸν 329 (τὸ ἀναφέρει ὡς «Barberinum 88») καὶ τὸ Βαββεινὸν 390 (Euchologium Allatium)⁹⁷»⁹⁸.

Ἡ πρόθεσις τοῦ J. Goar ἦτο νὰ μεταφέρῃ εἰς τὸ Εὐχολόγιον του τὰ οὐσιαστικώτερα τμήματα τοῦ Βαββεινοῦ κώδικος⁹⁹. Τὰ τμήματα ταῦτα παρα-

90. Βλέπε ἐπιτοχὴν ἐν F. X. FUNK, μ. ν. § 9 γ, σ. XXVIII.

91. Βλέπε ἐπιτοχὴν ἐν J. M. HANSENS, μ. ν. § 9 γ, σ. 49.

92. A. WILLMART, μ. ν. § 9 γ, σ. 10.

93. A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 132. — A. SPRITTMATTER, «Barberinum», σ. 330.

94. L. ALLATIUS, De libris ecclesiasticis Graecorum dissertationes duae, Paris 1645, σ. 96.

95. Βλέπε εἰς τὸ Prooemium τοῦ Εὐχολογίου.

96. A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 132.

97. A. WILLMART, μ. ν. § 9 γ, σ. 10.

θεταὶ κυρίως εἰς τὰς «*Variae Lectiones*» τοῦ ἔργου του. Ἡ μελέτη ὁμοίων τοιοῦτων τμήματων (τὰ ὅποια ὁ Goar παρουσιάζει ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸ Εὐχολόγιον «*Barberinum S. Marci*»), μάς ἔπεισεν ὅτι εἶναι λίαν ἐπισημάλως τὸ νὰ μελετήσωμεν τὸν Βαρβερινὸν κώδικα 336 μὲσω τῆς ἐκδόσεως τοῦ J. Goar. Ἡ διακρίσις αὐτῆ ἀποτελεῖ ἐκπληξίην καὶ θὰ πρέπει νὰ συνευθροπονηθῇ συντόμως, διότι πολλοὶ (καὶ μάλιστα ξένοι) ἱστορικοὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἀνεπέβησαν εἰς «*ἁδουμένα*» τοῦ Βαρβερινῶ Εὐχολογίου, τὰ ὅποια ἔταβον ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ J. Goar καὶ τὰ ὅποια εἶναι λαθεσμένα.

Ὁ J. Goar οὐδόπως ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα τμήματα τοῦ Βαρβερινῶ Εὐχολογίου : σ. 143-147, 141-170, 242-251, 381-386, 449-451, 457-458, 462-464, 465-466, 509, 512-520, 521-527, 528-530. Παράλειπει ἐπισημῶς σελίδας 93 σελίδας τοῦ κώδικος⁹⁸.

Ὀλίγα ἔτη ἀργότερον, ὁ Ὀρωτρομωδὸς Jean Morin δημοσιεύει, εἰς τὸ βιβλίον του περὶ τῶν χειροτονιῶν, ἀριστιμῶς εὐχὰς τοῦ Βαρβερινῶ κώδικος: Ἀπὸ τὰς εὐχὰς χειροτονίας ἐπισκόπου ἕως τὰς εὐχὰς χειροθεσίας ἀναγνώστου, καθὼς καὶ τὴν εὐχὴν προσηφισσεως ἡγουμένου καὶ τὰς εὐχὰς τῆς μοναχικῆς κούρας⁹⁹. Τὸν 18ον αἰῶνα ὁ J. A. Assemani ἀναπαρήγαγε τὴν ἐκδοσιν ταύτην τοῦ Morino.

Ἐνας ξένοιος μελετητῆς τοῦ 18ου αἰῶνος, ὁ Thomas Wagstaffe, εἶχε μελετήσει τὸν Βαρβερινὸν κώδικα καὶ κατεγράψατο τὰς ἀνεκδότους σημειώσεις του (καθὼς καὶ ὁμοίους τμήματα τοῦ κώδικος ἐξ ἀντιγραφῆς) εἰς τὸ βιβλίον 130 σελίδων, τὸ ὅποιον ἐβόλευτο (κατὰ τῶνον παρόδον) εἰς τὰ «*Τοισικὰ Ἀρχεῖα*» τοῦ Τοιέδου τῆς Ἰταλίας, ὑπ' ἀριθ. XXXI, 32ον. Ἐκεῖ αἰῶνα ἀργότερον, ὁ M. Ch. E. Huelle ἐπισημῶσε τὴν ὑπαρξίν τοῦ βιβλίου τούτου εἰς τὴν δευτέραν του «*Ἀναφοράν*» περὶ μαζῆς λογοτεχνικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἀποστολῆς εἰς τὴν Ἰσπανίαν. («*Rapport sur une Mission littéraire et philosophique en Espagne*»), ὅπου παραθέτει τὸν πλήρη τίτλον τῆς ἐργασίας τοῦ Wagstaffe: «*Liturgiae S. Basilii, S. Chrysostomi et Praesacriticationum ex Euchologio ms. S. Marci Barberino descriptae, quibus adiungitur index rerum omnium quae in eodem ms. comprehenduntur, non solum titulos inscriptionsque officiorum prae se ferenti sed etiam prima et ultima verba orationum rubricarumque, et integras prout se habent in ms. eophoneseis complectens, orationes praeterea*

98. *Ippol. A. STRUTTAMATER*, «*Barberinum*», σ. 366.

99. J. MORIN, *De sacris Ecclesiae Ordinationibus*, Paris 1655 καὶ 1686, Anvers 1695 καὶ 1709, σ. 64-73. *Ippol. έκτος II. ΤΡΕΜΙΤΕΛΑ*, *Aer-tourykol* τῦτος, σ. 325 καὶ A. STRUTTAMATER, «*Barberinum*», σ. 331. 100. J. A. ASSEMANI, *Codex Liturgicus Ecclesiae Universae*, vol. XI, Roma 1763, σ. 103-124.

101. A. STRUTTAMATER, «*Barberinum*», σ. 332.

quae a Goaro praeternittuntur universae ex integro representatas, variae demique lectiones, quae hic integro, exhibentur cum originali ἀκριβῶς collatas»¹⁰¹.

Αἱ πρῆξις Ἀετρουγίαι τοῦ Βαρβερινῶ κώδικος 336 ἐξεδόθησαν ὑπὸ τῶν C. Bunsen¹⁰² καὶ C. Swainson¹⁰³, ὁ δὲ F. E. Brightman τὰς ἐπισημῶσε¹⁰⁴. Τὴν ἰδίαν ἐπισημῶσιν ὁ C. Conybeare ἐξέδωκε τὴν Βαρβαρικὴν Ἀκοιούθλιαν τοῦ κώδικος καθὼς καὶ εὐχὰς-ἐυχολογίας τῶν ὑάτων κατὰ τὴν ἐπίσημν τῶν Θεο-φασίων¹⁰⁵.

Ὁ πρῶτος, ὅμως, μελετητῆς θροκλήρου τοῦ κώδικος (καὶ κατὰ πρό-πον λατρομειτῆ), εἶναι ὁ Ἀμερικανὸς λατρομολόγος Anselm Strittmatter. Τὸ 1933 μάζ παρόδωκε τὴν περιγραφήν τοῦ κώδικος εἰς τὸ μνημεσιῶδες ἔργου του ἐν *Emerides Liturgiae*, τὸ ὅποιον παραμῆνει ἕως σήμερον κεκοιλιῶδες βοήθημα εἰς τὴν μελέτην τοῦ κώδικος. Ἀκοιούθλιος, ὁ A. Strittmatter ἐδημοσίευσε σπουδὴν σημαντικωτάτων ἔργων ἐπὶ διαφόρων μετω-νομῶν εὐχῶν ἀλλὰ καὶ τμημάτων τοῦ κώδικου. Πρὸς τὸν σκοπὸν τούτων ἐλάβε τὸ 1953 χρηματικὸν βοήθημα 500 δολαρίων ἐπὶ τὴν American philoso-physical society τῆς Φινλαδέλφειας τῶν Η.Π.Α.¹⁰⁷. Ἡ προσημειωμένη ἐκδοσις οὐδέποτε ἐπισημειωμένη.

Ὁ André Jacob εἶναι ὁ σύγχρονος ἐκείνος ἐρευνητῆς, ὁ ὅποιος ἐπεσή-μασε τὴν ἀνάγκην ὑπερθέσεως κριτικῶν ἐκδόσεων τῶν Εὐχολογιῶν τῆς Βυζαντινῆς

102. M. Ch. E. RUEILLE, «*Rapports sur une mission littéraire et philosophique en Espagne*», ἐν *Archives des Missions scientifiques et littéraires*, 2, Paris 1876, σ. 589-590.

103. C. BUNSEN, *Analecta Ante-Nicaena*, III, London 1854, σ. 201-236.

104. C. A. SWAINSON, *μ.ν. ἔργ.*, σ. 76-98.

105. F. E. BRIGHTMAN, *μ.ν. ἔργ.*, σ. 309-344.

106. C. CONYBEARE, *Rituaale Armenorum*, Oxford 1905, σ. 384-421. 107. *Béne by YEARBOOK* 1965 of the American philoso-physical society, Philadelphia 1956, σ. 384, ὅπου ὑπόκειται ἡ ἐκδοσις ἀνεκδοσις: «*Anselm STRITTmatter*, Grant No 1672 (1953), S 500. A critical edition of Codex Barberinians graecus 336, the oldest Byzantine euchology known to be extant, written at Constantinople in the eighth century».

108. Τὸ 1961 ὁ Π. ΤΡΕΜΙΤΕΛΑΣ ἐκοιλιῶσε τὸ παρόμοιον του διὰ τὴν ἑκδοσίν του κώδικος («*Aer-tourykol* Τῦτος, σ. 325).

Ἀπορρομῶσε τὸν ὁ A. STRUTTAMATER εἶχε ἀργῶσε τὴν ἐκδοσιν εἰς τὴν περι-πλοσιν δὲ τούτῃν μῆτρον τοῦ σπουδῶν εἶχε φθῆσαι καὶ, τὸ κυριώτερον, τὴ ἀπῆλυν τὰ χροκίματα του. Τὸ τελευτῶν τούτο ἐπίσημν εἶναι τοῦ σημαντικῶν δὲ ὄπου τοῖς συνεκδοσῶν τὰς μελέτας ἐπὶ τοῦ κώδικος. Ἀπ. ἡμερῶν κατὰ τὴν ἀπῆλυν τοῦ STRUTTAMATER, εἰς τὴν Ὀκτωβριαν, δὲνεται νὰ διακοιλιῶσε τὸ ἔργου του.

Λαρσελάτσε. Ο Α. Jacob έχει εκπονήσει ποικίλας μελέτες περί του καδδικού, μίας δημοσίευσή δε (τὸ 1974) τὴν ἀφορμῶσαν μιᾶς ἐκδόσεως, ἣ ὀνόματι ἀναφέρεται ἐν δημοσευθῆ εἰς τὴν σειράν «Studi e Testi» τῆς Βατικανέου Βιβλιοθήκης.

109. A. JACOB, «Uspenski», σ. 173. — ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «Euchologes Barberini», σ. 131.

110. A. JACOB, «Euchologes Barberini», σ. 154.

Αυστηρῶς, ἡ ἐκδοσις αὐτῆ δεῦ ἔχει εὐλόγη παραγματοποίησιν, ὅστε γνωρίσαμε τὸ πότε καὶ γόνη κατὰ τέρας. Χωρὶς νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅτι μία τοιαύτη ἐκδοσις εἶναι ἀπὸ τὴν ἐργασίαν ἀλλῶν ἡγῶν καὶ γωφίς νὰ ὑποτιμώμε τὰς ἐπετημακάς ἀφῆτας τοῦ Α. JACOB, ἐπιθυμοῦμε τὴν ἐπιτάξινον τῆς ἐκδόσεως μετὰ τὴν συβόλῃν καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν. Ἡ ἐπευα περὶ τὴν Βυζαντινὴν λατρίαν ἔχει, κατὰ τὴν γλώσσιν μὲν, καθορθοῦσθαι καὶ ἀναρτῆ σὺλλογικῶν προστάσεων καὶ ὅχι ἀναμνησὴν ἐκαστῆς προσμαθίας ἐπὶ καὶ μόνου ἀτόμου (ἄρα, ὅπως προαναφῆθη, ἐπὶς ἐκ τῶν ἀξιολογώτεσων εἰς τὸν συγκεκριμένον γόφον).